

Жаңы Ала-Тоо

2010, №1 (9)

ЭЛ АРАЛЫК АДАБИЙ-КӨРКӨМ ЖУРНАЛ

Директор, башкы редактор Тилек МУРАТАЛИЕВ

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ:

СУЛТАНОВ Омор – редакциялык кеңештин төрагасы, **АБДУЛЛАЕВ Чингиз** (Азербайжан), **ДЕЛИӨМЕРОГЛУ Якуп** (Түркия), **ОРОЗАЛИН Нурлан** (Казакстан), **МАРКИШ Давид** (Израиль), **МЕХМОН Бахти** (Тажикстан), **КОВСКИЙ Вадим** (Россия)
Кыргызстан: **АБЫЛКАСЫМОВА Майрамкан**, **АКМАТБЕКОВА Сагын**, **ДАУТОВ Кадыркул**, **ЖАКШЫЛЫКОВ Асан**, **ЖЕТИМИШЕВ Сейит**, **КУЛТЕГИН Кожогелди**, **ПАЗЫЛОВ Абибилла**, **РЫСКУЛОВ Акбар**, **САРМАНБЕТОВ Айдарбек** – төраганын орун басары, **СУСЛОВА Светлана**, **ШАПОВАЛОВ Вячеслав**

Бул санда:

Жапаркул ТОКТОНАЛИЕВ Абийир өлүмдөн бийик.....3	Сулайман РЫСБАЕВ Өч алба.....95
Жолон МАМЫТОВ Поэзия.....34	Жалил АБДЫКАДЫРОВ Наташа.....129
Жылкычы ЖАПИЕВ Ырчы.....47 Кичинекей айнек идиш.....57	Мирлан САМЫЙКОЖО Жаштар үнү.....140
Арслан КОЙЧИЕВ Мисмилдирик.....66	Асанкан ЖУМАКМАТОВ Бир мекенде эки мекен.....147
Жума МАМБЕТОВ Ырлар.....90	Акматбек ИСАБАЕВ Ырлар.....163

Тыныбек МЕЙМАНАЛИЕВ
Сырттан.....169

Орунбай АХМЕДОВ
Курманбек баатыр жана
«Курманбек» эпосу.....208

Абдулхамид САМАДОВ
Көңүл.....198

Мукабада Сүймөнкул Чокморовдун «Саякбай Каралаев» картинасынан фрагмент.

Редакция:

Жылкычы ЖАПИЕВ –
редактор
Болотбек ТАШТАНАЛИЕВ –
жооптуу катчы
Жакин ТЕҢИРБЕРГЕНОВА –
корректор
Рахим ТӨЛӨБЕКОВ – дизайнер
Нурлан КЫДЫКОВ – дизайнер

Кол жазмаларга пикир айтылбайт жана кайтарылып берилбейт. Редакция бардык авторлор жана заказчылар (китеп, жарнама, плакат, буклет ж.б.) менен кызматташууга дайыма кызыкдар.

Журнал редакциянын басма-компьютердик борборунда даярдалды.

Редакциянын дареги:

720054, Бишкек шаары,
Жибек жолу пр. – 466
Тел: 34-55-86

Төрүүгө 22.12.2009. берилди
Басууга 28.01.2010. кол коюлду.
Форматы 70x100^{1/16}
Көлөмү 14 б.т.
Заказ № 420
Нускасы 2000

«Турар» басмасынын
басмаканасында басылды.
Бишкек ш. 720054,
Жибек жолу пр. 466
Телефону: 34-49-90;
Факс: 34-45-04
Электрондук дареги:
turar@infotel.kg

Күбөлүк: № 1510

УРМАТТУУ ОКУРМАНДАР!

«Жаңы Ала-Тоо» журналына 2010-жылдын I жарым жылдыгынын 4 айына «Кыргыз почтасы» мамлекеттик мекемесинин бардык түйүндөрүндө жазылуу жүрүп жатат.

Жазылуу индекси – 77324

4 айга – 320 сом (редакциялык баа)

«Жаңы Ала-Тоо» журналын 1-санынан баштап окуйм деген окурмандар редакциядан алышса болот.

Тарыхый романдан

Жапаркул
ТОКТОНАЛИЕВ

АБИЙИР ВЛУМДӨН БИЙИК

I

Тескери бата

Көч узап баратат... Кулжа айынын он беши. 1670-жыл. Көл аягы... Тоо кырынан мурутун чачырата кылайган күн нуру көл бетин жаркытып, бейпил жарыкка толгон айлана тынчтыкка мелт-калт. Жүк эрте коюлган калың айылдын көчү журттан артын үзө, кыркаар тарта түзөлүп, Топурак-Белге бет алууда. Көч кыймылы жылаажын шыңгырына коштоло сөөлөттүү кылкылдайт. Жасалгалуу боз үй турмандары жүктөлгөн чуудалуу атандар, ботолуу ингендер ак элечек байбичелердин, үртүктөлгөн ат минген үкүлүү, каркыралуу кыздардын, ак жоолук келиндердин жетегинде каалгып, көч жарашыгы артууда. Көч жүрүшүндө адашкан тайлактын боздогону жылаажын шыңгырынан бөлүнө, кусалуу оболойт.

Көч башында жүк үстүнө калың килем жабылып, кош чамгарактуу түндүк бастырылган кара атанды мойнуна жылаажын тагылган, жүгү жасалгалуу карача каймалга кош жетелеген каркыралуу кыз үртүктөлгөн боз жоргонун тизгинин жыя кармап, суусунга кармалган чоң энесин күтө кылчактай баратат.

ТОКТОНАЛИЕВ Жапаркул – 1926-жылы Нарын областындагы Куланак айылында туулган. Жогорку техникалык жана экономикалык кесиптерге ээ болуп, узак жылдар бою эмгектенген. Кыргыз Республикасынын улуттук жазуучулар союзунун мүчөсү. «Хан Ормон» (1–2-китептери, 2000–2001-ж.ж.), «Шабдан баатыр» (2006-ж.) тарыхый романдарынын, «Мухамбет пайгамбар жана бүгүнкү жашоо» публицистикалык жана «Ормон хан» тарыхый очерк китептеринин автору. Журналыбызга үзүндүсү жарыяланган роман учурда басмага даярдалып жатат.

Чоң үйдүн журт төрүндө кундуз кыюуланган боз парча желең чепкенчен, ак элечек, алтымыштын ары жагындагы ак саргыл толмоч байбиче ийиле сунган келинден сыр аякты алып, бир тынып бөксөрттү да:

– Болду, – деп ак жүз аарчы менен эрдин сүртө, салабаттуу ондонуп отурду. Жеңил кийме элечекчен, көк шайы көйнөгү көйкөлө боюн, кымча белин кынаган каралжын лампус кемсел көкүрөк жарашыгын арттырган, кара сурдун сулуусу, кумар көз келин Деркен эненин аяктүбүн шыпкап ичип, күмүш чегеленген кара көөкөрдүн оозун бекитип, канжыгага байлады да:

– Эне, көч узап кеткен тура. Жакын арада киши көрүнбөйт. Тынай небереңизди бешиги менен алып бериңиз, мен атка минейин, сизди өзүм атказып алам... атчан туруп эле бешикти бир жагыма алып, колтуктап атказып аламын, – деп төшүн баса ийилип, ызаат көрсөттү Деркен.

– Аа, ... ошондойбу?! – деп, мостоё келинди жекире тиктеген байбиченин көөмөйүн текебер тээп: «Муну кара, түйдөк чачты! Даназасы калайыкка өрнөк болгон айтылуу Манаптын карачечекей небереси, дөөлөттүү Сарысейит бийдин байбичеси, кош арстан Үчүке, Түлкүнүн энеси мени жумшайт тура, какмар!» – деген менменсинүү жаалын кайнаткан кайын эне эрдин күбүрөтө бир паска үнсүз келинин теше тиктеп турду да:

– Мени Түлкү баатырың өзү келип атказат, сен бешигиң өңөрүп кете бер, жолуң бош! – деп алаканын тетири жайып бетин сылады.

Каада-салттын, бата-дубанын маанисин терең түшүнүп, ыйык туткан Деркендин жан дүнүйөсү бүлүнүп, чөгөлөй жыгыла кайын энесинин тизесин кучактап:

– Энекебай, аз айып, көп күнөөмдү кечириңиз, аяңыз неберени, каргыштан куткарыңыз Тынай үчүн мени, энекебайым, касиеттүү мазарым, – деп жаш төгө буркурады.

– Тур ары! – деп колунун сырты менен келиндин ийилип турган маңдайын жийиркене кескин түртө терс бурулган кайын эненин кайткыс карарганына көзү жеткен эстүү келин бул окуянын балтыр бешик уулу Тынайдан, сүйүктүү жары Түлкү баатырдан түбөлүк айрылуу менен бүтөрү анык экенин туйду. Эрдин кесе тиштеп, көз жашын көрсөтпөй ордунан чечкиндүү турду да:

– Эне, кайыр кош! Энесиз жетим калуучу Тынайымды Кудайга тапшырдым, – деп атка шап минип, бешикти эңип алып, алдына өңөрө көч артынан шайбыр жүрүш менен жөнөдү. Жаштайынан ат үстүндө чоңойгон чыйрак келин бешикти тыкан өңөрө, жоргону бөжүтө кылкылдаган көчтү жандай, көч башынан үчүнчү бараткан өзүнүн үй турманы жүктөлгөн ботолуу ингендин буйласын ашмачы келиндин колунан алып, салттуу көчкө кошулуп, эч нерсе болбогондой сабырлуу баратты.

Көл аягына чыга көч узоодо. Топурак-Бел жактан текирең жүрүш менен келаткан жигит Деркен айымга жакындаганда тизгин жыйып:

– Жеңе, көч байсалдуу болсун! Кандай келатканын билип келчи деп баатыр атайын жиберди. Көч башында байбиче көрүнбөйт го, – деп суроолуу карады Түлкүнүн жакын жигиттеринин бири Эркиши.

– Андай болсун. Энебиз уулум өзү келип атказсын деп журтта күтүп отурат. Тезинен кайра жөнө, баатыр бизден кам санабай, энесинен кабар алсын, – деди кайгысын жашыра жигитке жайдары сүйлөгөн Деркен.

Опурталдуу окуя күтүп турганын баамдаган Эркиши тизгин бура, кайра таскактатты.

Көч башы Топурак-Белге чукулдаганда Атакозу, Чабакты, Эркишини ээрчиткен Түлкү баатыр акжал чабдарды текирең салдыра көчтү жандай артка баратты... Жубайынын орунсуз жорукка барбасына көзү жеткен акылдуу эр ага көз жибере жандап өтө берди. Деркен эч окуя болбогондой сабырлуу, кер кашка жоргону сылай камчылана көч жүрүшүндө кете берди. Көчкөн журтка бута атым калганда Түлкү баатыр аттан түштү. Жолдоштору да түшүп, аттар куюшкандаштырылгандан кийин, камчысын ээр кашына илип, курун мойнуна сала, башын ийген калыбында энесине бет ала жөнөдү. Атакозу, Чабак, Эркиши баштарын ийе Түлкүнүн артынан ээрчишти.

Атынын чылбырын кармап журт төрүндө кебелбей отурган энесине үч кадам калганда курун мойнуна салган калыбында башын ийе чөгөлөгөн Түлкү баатыр:

– Эне, өзүм жанга Тынай неберең үчүн курумду мойнума салдым, ырайым этиңиз. Деркен келиниң жаңылгандыр, аны мен түзөйм, бизди аяңыз, – деп энесине эгилди. Жоо бетинде нечен айкаштарда жүрөгү солк этпей, өлүмгө тике караган уул эне алдында үнү каргылдана бошоп турду.

Эне катаал калыбында:

– Уулуң Тынай экөөң бир болгула. Катының Деркен мени бозортту. Ага карарганым карарган. Көч өрүүгө конгончо катыныңды кетир, антпесең ак сүтүмө коём, – деп мостойгон эне уулуна суроолуу да, чечкиндүү да көз жиберип турду.

Түлкү баатыр энесинин ырайымсыз маанайын туюп, кайгылуу турду да:

– Эне, кара чечекей неберең балтыр бешик маалында эне сүтүнөн ажырап жетим калабы, аяңыз. Ийиңиз, сизди капа кылган Деркендин жазасын колуна берем, уулу менен болсун. Кудай акы, мээрбан энем, ачууңузду мага бериңиз, – деп энесинин тизесине башын коё ийилди.

– Болду... «Эмчек берген ары бол, эзилишээрим бери бол» дегендей, коюндаш катыныңды кыя албай турасыңбы?! Болду, болду, башка сөз жок. Ак сүтүмө коём дебедимби! Катыныңды көч үстүндө кетирбесең, мен ушул журтта өлгөнүм абзел. Атаңды бул ишке кийлигиштирбе, өзүм жооп берем. Конуш чалганы кеткен неме ишин бүтсүн!

Эненин үнү айбаттуу, суук угулду. Каргаша окуянын кайткыс турганын туйган Түлкү баатыр бүлүнүп турган жан дүйнөсүн кайратына камтып:

– Айтканыңыздай болот. Туруңуз, өзүм атказып, көч башы ордунузга жеткизейин, – деп энесин ыклас менен этият колтугунан көтөрүп атказды да, кошо бастырып, көч башындагы каркыралуу карындашынын колунан буйланы өзү алып берди. Санаасы тынган байбиче кула жоргону сылай камчылана көчтү сөөлөттүү баштап баратты. Көч катарынан бир аз обочолой Түлкү баатыр жолдоштору менен аттан түштү.

Өмүрүнө өчкүс так түшүрүүчү каргаша үстүндө өзүнүн адам абыроюн түшүрбөөгө белсенген Деркен үй турманы мүлкү жүктөлгөн үч төөнү көчтөн чыгарып чөктүрө, күтүп турган эле. Жубайынын жолдоштору менен түшкөнүн көрүп ашмачы келинге:

– Кана, Зуураш, жүктөн керектүүлөрдү алып дасторкон жайчы, баатырга ашыналары менен суусун ичирели, ысыкта чаңкашты го, – деп демеикидей жайдарыланды.

«Атаганат, ушундай асылдан ажырап, энесиз жетимдин атасы боломбу» – деген арман оюн бийлеп турса да, Түлкү токтоо калыбында:

– Жүргүлө, Деркен айымдын дасторконунан көч үстүндө суусун ичели, – деп жолдошторун ээрчите дасторкон сыйына отурду.

– Күн ысыкта чаңкадыңар го. Суусун береличи, – деп алаканын жайды Деркен. Бата тилегенден кийин кымыз сунулду.

– Кана, суусун кандыргыла, камыбыз алынча, керчөө, эжигей боорсок эле, – деп кадыресе унчукту Деркен астыртан жубайына көз жиберсе. Суусун ичилип бир тынымга дасторкон үстүн үнсүз тынч, аянычтуу маанай ээледі. Отургандардын эч кимисинин оозуна сөз кирбеди. Бир тына бөксөртүп, аякты дасторконго коё Түлкү баатыр Деркенге аянычтуу кыйбас көз жиберип турду да:

– Деркен, эстүү жансың, билгиликтүүлүгүңө ыраазымын. Арабыз бөлүнгөнү турат. Кыямат күнү бирге болобуз. Бул дүйнөлүк талак айттым. Мага ыраазы бол. Менин энчимдеги малдын баары сенин көчүң менен кетет. Эркиши аялы менен, малчылары менен узатып барат. Эмне дейин, акырет күнү бирге болорунду сен да тастыкта. Тынайды Атакозунун аялына тапшыр, уулу менен эмчектеш асырар, – деп буулуга түшкөн баатыр тамагын кыра, мандашын түздү.

Өзөгү бошоп, жаш кыстаган Деркен боюн токтотуп, оюн жыйноо аракетинде ылдый кароодо, үнсүз күтүү... Кылкылдай узап бараткан көчтөгү адашкан тайлактын боздогону кусалуу оболойт. Деркен башын көтөрүп, эрине ыраазы карады да:

– Баатыр, акыретте биргебиз дегениңе ыраакмат. Мен өзүмдү сенден бу дүйнөдө да, акыретте да бөлө албайм, – деп тамагын жасап кайраттана:

Бир бололу акыретте,

Ыраазымын мен сага.

Бу дүйнөдө арабыз бөлүндү,

Сен да ыраазы бол мага.

Үйлөнөрсүң кудай алды,
Көз боло жүр Тынайга.

Өгөй өсөр, кантээр экен,
Тапшырдым аны кудайга.
Убакыт өтөр желдей сызып,
Уулубуз да күчкө толор.
Үчүкенин үч уулу,
Үч бирдей Үчүкө болор.
Жалгыз калган Тынайым,

Сен көз салбасаң кор болор, – деп маселдете Түлкүнү жалооруй карай бет аарчысын алып, карегине айланган көз жашын сүртө улутунуп:

– Уулум Тынайым менен коштошоюн, – деп Зуурашты карады, бешик жанына келгенде уулунун жүзүн ачып:

– Эмизип уктаттым эле, ойготуп үнүн угайын, – деп бетине эмчек сүтүн дир эттирди. Ойгонуп, ыйлаган жазасыз перзенттин үнү тунжураган тынчтыктан бөлүнө нааразы ыңаалады. Уулунун жүзүнө төгүлгөн көз жашы эмчек сүтүнө аралаша перзенттин нааразылыгын жуугансыйт.

Эне ымыркайдын ыйын токтотууга аракеттенбей, анын жүзүнө эңиле ылдый карап мүңкүрөөдө. Көрүп тургандар баштарын ийе үнсүз, эненин кайгысын бөлүшкөнсүп айлана тынч тунжурайт. Көч экиге бөлүндү...

* * *

Кара-Коодон ары Алтын-Булакка өргүгөн бийдин көчүнө, Кыз-Арттын алды Узун-Булакка өргүгөн Деркендин көчүнө да таң ата жүк коюлган, бири капчыгай өрдөп Соң-Көл жайлоосуна, бири Кыз-Арт аша Жумгалды басып, Таласка узады.

Ынтымакка жоо даай албайт

Жай чилдеси күчүндө. Соң-Көлдүн башы Тулпар-Таштан ылдый тарта, күнгөй, тескей жээкти бойлогон бетеге, туландуу жайыктарда көл аягы Таш-Көчүү, Таш-Тулганы айлана, тай чабымча аралыкта конгон ак үйлүү айылдар тоо арасында чалкыган көлдүн жарашыгын арттырып турат. Мал киндиктүү Соң-Көл койнуна төрт түлүк малды батырып, береке төгө келберсийт.

Көлдүн тескейине саяк, моңолдор, тынымсейит айылдары конгон. Күнгөйүндө сарыбагыш, саяк айылдары конуш алышкан. Жоокерчилик

замандын өңүтүнө жараша уруу-уруу, ата-атадан тарагандар айылдаш. Ар бир үйдүн мамысында суутулган ат байлануу, капшытында эр найзасы жерге сайылуу турат. Күнбү, түнбү кай маалда болбосун жоо тийиши ыктымал. Бул коога атамзамандан бери көчмөн, жоокер элдин жашоосун коштоп келатат. Жерден боорун көтөргөн балдар, секелектер сергек ойгонушуп, ата-энелерине кол кабыш болушат, атка минүүгө да даяр. Кыйынчылыкты ата-энелери менен тең бөлүшө өскөн кыргыз балдары тубаса жоокер. Кыздар энесинин колуна кол, бутуна бут; кыйын күндө ат ойнотуп, жоокерлердин катарында турушат.

Ата-бабалардан мурасталып келаткан «жашоо көнүмүшү» ушундай, коога менен тынччылык жанаша турат. Алдыдан жакшылык күткөн элдин тиричилиги уланууда.

Айылдан обочороок, жээктен берирээк тартылган желелерде кулундар байлануу.

Айыл үстү тынч. Кемегелерден от күйүп, түндүктөрдөн түтүн булайт, серелерде курут жайылуу, өрмөк куруп, жип айланткан, кийиз баскан кызкелиндердин кыймылы, тиричилик камы көзгө жылуу учурайт.

Айыл жигиттери жарашып ат минип, курал-жарагын шайлап, ашууларды, мерчемдүү жерлерди бел чечпей кайгуулдап турушат. «Жарактуу күнү жоо келбейт» деген ата-баба накылы дайыма эсте. Иледен бери ыкыс берип калмак турат.

Үчүке, Түлкү жоо-жарагы кам жигиттери менен экиге бөлүнүп, Кара-Кужур, Солтон-Сары, Көк-Торпок, Жаңы-Жер Улан, Арпа, Аксай, Окторкой, Сандык, Көк-Ойрок, Каркырада жайлоо, кыштоолорду аралап, Долон, Торугарт, Кыз-Арт, Өтмөк, Бедел ашууларындагы кайгуулдарга көз салып, абалдан кабардар боло, уруу бийлери менен, эл менен жолугушат. Ынтымак, ырашкерлик, тиричиликтин оош-кыйыштары ортого салына «ийри отуруп, түз кеңеш» өтөт. Билгиликтүү, жүйөөлүү ойлорго, атпай журт үчүн күйгөн аракеттерге муюп, тиричилик талаш тартыштары жөнгө салынат.

Акылы жетик, амал-айлалуу, кысталышта сөз тапкан, кыйындыкта ык тапкан, эпчил, жугумдуу жигиттерден калмак, бийлик чөйрөлөрүнө тымызын чалгын жиберилет. Алардын алдыдагы жана болочок аракеттеринен кабардар болуп, калабанын алдын алуу аракеттери көрүлөт.

Эки жылда бир жолу Сарысейит бий сый кеңешке уруу бийлерин, эл ичинде төбөсү көрүнгөн билермандарды атайын чакырат. Улгайган Сарысейит бий насаатчы, кеңеш башы билгиликтүү уулу Үчүке, кадырман уруу бийлери кеңешчи болгон сыйлуу субхатта, уруулар ынтымагы, тышкы кооп жоромолдору ортого салынат, масилет жүрөт, жүйөөлөргө кулак төшөлүп, акыл калчанат. Эл ичиндеги доо-дооматтар ата-баба салтына, шариат жолуна ылайык чечилип, чыбык кыркылып, баары эп көргөн бүтүм чыгарылат. Тыштан болуучу жоо калабасынан сак болуу чаралары макулдашылат.

Тынччылык. Байкерчилик. Эл малдуу. Бири кем дүнүйө, колунда жоктор байлардын малын багып тиричилик өткөрүшөт.

Сарысейит бийдин жылкысы сууга түшкөндө Чүйдүн суусу жылжып калат. Анык санын бий өзү да билбөөсү ыктымал. «Мал бар, элде бар болсун, мал аманбы, силерге Кудай ынсап берсин,» – деп карс-карс күлө жылкычыларына кайрылат. Бийдин төрт түлүгү шай, өлүү мүлкү да жетиштүү.

Акылга дыйкан, жоомарт Сарысейит бийдин кадыр-баркы Бухар эмирине, Хива, Самаркан өкүмдарларына да жеткилең, тартуу менен барып хан сыйын көргөн учурлары аз эмес. Анжиян, Намангенге мал түшүргөн соодасы да бар.

Бийдин айылы жайлоого чыккандан бери, «Конуш жайлуу болсун» айтып келген кыргыз билермандарынын аягы сууй элек.

Бүгүн бийдин сый кеңешине атайы чакырылган уруу бийлери, калыстыгы, чечендиги менен төбөсү көрүнгөн салабаттуу эл кишилери чоң үйдө субхат маек үстүндө отурушат. Үйдүн жасалгасы ээсинин сөөлөтүнө төп. Үзүк, туурдуктары бордолуп бышырылган ак кийизден жасалып, кыркаларына жөргөмдөлгөн жибек тасма басылган, кырчоо, боо-чуулары жибек аралаш ак жүндөн эшилген. Уук, керегелери жай саратанда көлөкөдө кургатылып, кошшолуп, талкууланып калыбына келтирилген тандалма талдан жасалган. Кош чамгарактуу түндүк кулжанын мүйүзүнөн кыналып кынапталган, түндүктөн ылдый түшкөн жибек, жүн аралаш эшилген желбоолордун учтарында арстан кейиптүү кытай жамбылары салаңдайт.

Кереге, туурдуктар арасына түстүү жибек менен чырмалган чийлер каланган, кереге баштарына жибек башчалгыч тартылган, аларга улай уук билектерине жете оюу түшүрүлгөн сокмо тегиргичтер тартылган, уук боолор жибектен эшилген; андан өйдө уук учтарына жете үзүк алдына жашыл-кызыл манаттан оюлган жабыкбаштар каланган.

Төрдө күмүш чабылган жагдандарга жыйылган жүккө кеби менен узата бириктирилген илбирс терилери жабылган; эки капшыттарына колдо токулган жука килемдер тартылуу; жүктүн эки бурчунда баш кеби менен ийге келтирилген жолборс терилери суналат. Оң бурчтагы жолборс тумшугун жаба атагы атпай кыргызга өрнөк болгон айтылуу Манап баатырдын айчыктуу кызыл туусу жайылуу турат. Оң капшытына килемди ортолой туулга, соот, чопкуттары илинген. Ага тушма-туш жаасы, жебелүү саадак килем ортосунан жай алган.

Төргө узата аюу талпактар, капшыттарына ирегеге чейин кара саксак көлдөлөндөр төшөлгөн. Үй турумунан кыргыз уз өнөрүнүн кайталангыс жарашыгы, кыргыз жергесинин илбээсин, кайберенге байлыгы, жоокер элдин мергендиги айгинеленип турат. Төрдө аюу талпак үстүндө көбүнөн жашы илгери солто билерманы Талкан бий отурат; тепчиме ак топучан ийи майда боз биязы төшү ачык кемселди ак жегде көйнөк сыртынан кий-

ген, жазы мандай, терең кабак алдынан курчу кайткан сурмалуу көздөрүн ой уялаган; таноолуу кырдач мурун, калыңырак эрин үстүндө муруттары такай серпилген; кулак түбүнөн куюлуша төшүн жаба жайкалган ак сакалы ийиндүү тулкусуна жарашып, карыянын салабаты артып турат. Оң жагында Намангенден Сарысейит бийге дидар каниметке келген аалым Сайид Азим кыргыз бийлерине ынтаалуу көз жиберүүдө. Кабагы тайкыраак, куш мурун, көк ала сакалы ээгин айланта тегиз кыркылган, муруту сыпаа серпилген; кырдана оролгон жашыл селдечен, жука ак кемселине, селдесине өңдөш жибек кур курчанган; мойсопут көз карашынан, келбетинен адеп-ахлак туюлат. Ага удаа ийи майда кара таар кемселчен, шырыма кара топуну жазы мандайына көтөрө кийген, бүркүт кабак, сурмасыз көздөрү курч тиктеген, кыр мурун, көк ала сакалы чап жаак ылдый учтана төшүн жапкан, тыкан серпилген калкагай муруту кулагына жете келбетине сүр берген саяк бийи Кайдуулат сөзгө кулак төшөй отурат. Тулкусу толмочураак, кызыл чийкил, көк ала сакал ак топучан, жегде көйнөккө көк боз кемсел кийген, муруну келтерээк, алагар көздөрү ынтаалуу тиктеп, бейнесинен кайрат, салабат туюлган моңолдор бийи Бакы мандашын түзөп, өз кезегин күтүүдө. Ага удаа денеси чымыр, жээрде сакал, сыпаа кийинген бугу бийи Жамангул айтылган сөздөр купулуна толгондой топуктуу. Аларга улай жаш курагын сыйлай эл башчылары, айыл кадырмандары жай алышкан. Он эки канат үй ичи жык. Өз урууларынын ысыгына күйүп, суугуна тоңгон эл кишилері атпай кыргыз амандыгынан кабардар боло санаалары тынып отурушат.

Сарысейит бий конокторуна ызаат көрсөтө эр жак капшытта бийлерден төмөнүрөөк орун алган. Ак төө жүн биязы төшү ачык кемсел ак жегде көйнөк сыртынан кийилген, башында төбөсү учтуу ак топу, бийик кабак, сурмалуу көздөрүнөн ыраазылык камкордук туюлат; жайык төш, ийиндүү келбетине төшүн жапкан ак сакал, муруту төп келе, бейнесинен кайрат акыл жанып турат.

Эр жак ирегеден өйдө тарта Үчүке, Түлкү, Атакозу, Чабак, Эркишилер карыялардын сөзүнө кулак төшөп ызааттуу.

– Ыраазы бололу Теңир Аллага. Эрдене коңтаажынын кандуу калабасы басылганы эл ичи тынч. Элибиз ирденип, өрүшү кеңейүүдө. Кудай ушуну кут кылсын, ыраазы бололу Жаратканга. Калмак ошондон ары түпкөрүгө ооп кеткиси бардыр. Ички ынтымагыбызды түзөйлү, – деп отургандарга сөз учугун таштады Талкан бий.

– Сөзүңүз ордунда, баатыр. Эрдене коңтаажыдан кийин тынч турганыбызга сиз айткандай ыраазы бололу. Ошентсе да эсте тутуучу бир жагдай бар. Коңтаажынын уулдары так талашып, бири-бирин жоолап, бийлик кумарына кол байлоо болуп турабы дейм. «Сактыкка кордук жок» дегендей, чама-чаркыбызды чактап, баарына азыр болууну ортого сала-лы. Элдин тынчтыгына, беймарал жашоосуна курал-жарагынын шайлы-

гы жанаша жүрөбү, ушул зарурат иш жаатында кеп уралы, – деп бийлерге аңгеме нугун сала-сал этти Сарысейит бий.

– Кеп эки жагынан төп чыгып турат. Тагай бийден ата бийлиги мурас-талган Богоростон баатырдын урпагы Талкан бий айткандай, Кудай берип турган бейпилчиликке ыраазы бололу, түбөлүк болсун. «Сактансаң сактаймын» деген тура Жараткан Эгебиз. Сый ээси бийдин «так талашы бир жаңсыл болсо, калмак дымып тура албайт» дегени, бар сөз. Суусу мөл, жайыты мол ата конушубуз Ала-Тоого калмактардын көзү кызарып турбайбы. Ички ынтымагыбызды түзөп, күнбү, түнбү, жоо кайрыганга азыр бололу. Кудайга шүгүр, түтүн сайын бирден эр бүлө суутулуу аты, найза, жебеси менен жоо тосууга камдуу турат. Бир өксүк, мылтык, кылыч, айбалта тартыш. Кандай ылаажы бар? – деп Сарысейит бийге көз жиберди калмак менен айкаштын неченин башынан өткөрүп, улгайса да тулкусунан эр кайраты туюлуп турган Кайдуулат бий.

Болот курал тартыштыгы баарынын көңүлүн өйүп жүргөн бийлер ичкери менен карым-катнашы бар Сарысейит бийден сөз күтө үй ичи бир паска тынчый түштү. Бий баш ийкеп, сөз улана түшсүн деген тейде ойлуу...

– Теңир жар болсо курал өксүгүбүз да толоор. Жоо алдында чөгөлөгөн эл эмеспиз. Калың калмактын калдайы Кара кулунун уулу Эрдененин тумшугун кайрыган элбиз. Бий айткандай жоо көпкө дымып тура албайт. Болгон күчүбүздү жамдайлы; уучубуз куру эмес. Үчүкө, Түлкү, Атакозу, Чабак баатырлар кол баштайт. Ата-бабанын эрдик салтын колдон чыгарбайлы. «Баш канжыгада, кан көөкөрдө» деп кан майданда кылычташып, калмакты Иледен бери өткөрбөй тосуп, шейит кеткен Манап, Көкүм баатырлардын, кала берсе, калмак эмес, кыжылдаган кытайдын кыйырын бузган айкөл Манастын арбагы кудай алдында карап турбайбы! – деп сакалын сылай сүйлөгөн журт уюткусу моңолдор Бакы бийдин сөздөрү сабырлуу да, кайраттуу да угулду. Кудай алдында эли-жери үчүн өмүрүн сайган айкөл Манас баштаган эрендердин аттары айтылып жыйын көтөрүңкү маанайда уланууда.

– Кудай дейли. Эл камдуу да, демдүү да турат. Бакы бий айткандай, ата-бабалары ат ойнотуп, найза сунуп, жаа тартып, жоо кайрып өткөн жоокер жоомарт элибиз калмакка бел бүкпөйт. Атаганат, хан Турсунду ант урбаганда, казак, кыргыз ынтымагы бүтүн болуп, эңгезер бойлуу Эр Эшим, Манап, Көкүм баатырлар калмактарды биротоло түпкөрүсүнө сүрүп таштап, эл тынчып калат эле, – деп күрсүнгөн Жамангул бийдин сөздөрү кеңештин көтөрүңкү маанайын алдыда турган кооптуу жагдайга бурду.

– Бар сөз. Хан Турсундун кесепетинен кол экиге бөлүнүп, калмакты сүрүп аткан күч азайып калбадыбы, болбосо... – деп оюн бүтө албай ын-таалуу ондонуп отурду эл башчыларынын бири.

– Ошол аз кол менен эле, эрдиктин күчүнө салып, жан кыя салгылаша калмактын калың күчүн бүлүнтө тосуп, жерибизге өткөрбөй шейит кетишпедиби Манап эрен башында нечен баатырларыбыз, – деген тынымсейит бийи Мортуктун үнүнөн канааттануу да, кейиш да угулду.

– Калк карыткан кыргыз бийлердин айткандары бизди шердентип да, ойлонтуп да турат. Өткөндөн сабак алалы. «Өзөктөн чыккан дарт жаман, өздөн чыккан жат жаман» деген эл насааты ырасталып турбайбы. Казак, кыргыз биригип жоо сүрүп атканда, өз элин чаап олжологон хан Турсундун жексур мансапкор, дүнүйөкорлугу эл ишин өксүткөнүн эсте туталы. Катарыбыз бүтүн жана ак болсун. Эл ынтымак күтсө, жоокерлердин катары бүтүн жана агедил болсо жоо даай албайт, – деп бийлерге көз жибере оюн саласал эткен, кеңеш башы болсо да, мансаптан адепти бийик тутуп сабырлуу отурган Үчүкө баатырдын сөздөрүнөн мындай бейкапарлыкка, бузукулукка жол бербөө ишеничи туюлду. Түлкү баатыр түнөрүп ойлуу, агасынын айткандарынан жүйөө жана зарылдык туюп, билинер-билинбес баш ийкеп отурду.

– Ка-ап, каргаша болуучу хан Турсундун көзүн эртерээк «тазалап» коюшса болмок экен да. Эр Эшим, Манап, Көкүм баатырлар, – деп сөз кыстарды ой ортого салынганын туйган Атакозу, сөз башталгандан бери жашы улууларды урматтап, ынтаалуу сөз тыңшап отурган эле.

– «Мал аласы тышында, киши аласы ичинде», – деп бекер айтылбаган да. Хан Турсундун өз элин чаап, Манап, Көкүм баатырлардын шейит кетүүсүнө себеп болорун ким билди, – деп өкүндү Чабак мырза.

– Көкүм баатыр Турсунду жексендегенден деп кийин Ташкенде хан болбоду беле кайран эр, – деген Эркишинин сөздөрүнөн «Кандайча өлгөн киши Манап, Көкүм баатырлардын шейиттигине себеп болот?» деген түпөйүл суроо угулду. Кеңештегилер, кары-жашы дебей элдин өткөнүнө жана келечегине күйүп турганын баамдаган Сарысейит бий:

– Кудайга шүгүр, – деп оңдонуп отура сөз улады. – Жарык дүйнөдө жакшылык, жамандык жанаша жүрөт эмеспи. Жамандык ар дайым жакшылыкка бөгөт болууну көксөйт. Казак, кыргыз биригип, ата конуштарынын жоодон сактаган биримдигине да, ал үчүн кан майданда салгылашкан эсил баатырлардын өлүшүнө да, хан Турсундун көөмөйүндө ойгонгон бийлик, байлык кумары себеп болду. Ооба, ошондой болду... Бүдөмүк ой калбасын, чечмелейли. Азыркылар да, болочок муундар да каргашадан калас болсун. Ата-баба мурасы ынтымакты, ак пейилдикти кол тийбес бийик тутушсун. Кара таандай калмак каптап келатканда казак, кыргыз ынтымакка келип, Ташкенди борбор кылып, эңгезер бойлуу Эр Эшимди хан көтөрүп жоого казат ачкан казак-кыргыз ынтымагы жоо тоскон кебелбес чеп болгон, калмакты түпкөрүсүнө сүргөн кубаттуу толкун болгон. Муну казак, кыргыздын азыркысы да, келечеги да баалап, барктап, сактай билсе экен. Оо, жараткан, пенделерин, кулдарың буга муктаж, –

деп көзүн жумуп, улгайган бий сакалын сылай демигип, бир тынымга үнсүз отурду да, кеңештегилерге көз жибере сөзүн улады. – Эки элдин бириккен күчү калмакты сүрүп баратканда Талкан бий айткандай хан Турсунду ант урбадыбы!? Аны жексендөөгө бөлүндү болуп, күчү азайган кыргыз, казак жоокерлери жан кыя салгылашып калмакты тосту. Көбү ата конушун сактап шейит кетти. Ант ургурду жазалап, Көкүмдү хандыкка коюп келген Эр Эшим ийиндеш кылыч шилтешкен куралдашы Манапты жоктоду. Калмакты сүрүү солгундады. Эр Эшимден кийин бийлик азгырыгы шыкактаган казак мансапкорлору Көкүм баатырды өлтүрүштү. Казак кыргыз кагылышып, ынтымак ириди. Казак өзүнчө, кыргыз өзүнчө бөлүнүп, хан көтөрүштү. Кыргыз бийлиги Тагай бийдин урпагы Тейиш ханда. Казак кыргыз арасы жоо болуп турат. Эмки арга кыргыз башы бабабыздын жолун жолдоп, анын насили Тейиш ханды туу тутуп, кара кыргыз ынтымагын түзөйлү. Хан Тейишке акыл кошолю, демөөр бололу. Хан Тоокеге сүйлөштүрүп, кыргыз, казак ынтымагын калыбына келтирүүгө аракет кылалы. Антпесек алардын да, биздин да колтугубуз калмакка ачылып турат, – деп бий демин жыя тыным алды.

– Баракелде. Жоого колтугубуз ачылып турганы ак сөз. Кыргыз, казак ынтымагы болсун. Кыргыз башы бабабыз Тагай бийдин ураанын улайлы. Анын мураскору хан Тейиш оң, солду, ичкиликте бириктирсин. Сиз айткандай колтугубузду бүтөп, хан Тейиш, хан Тооке менен кол алышсын. Эки элдин ынтымагы бүтүн болсо калмак даай алабы, – деп сый кеңеш ээси бийге, отургандарга көз жиберди Жамангул бий.

– Ойдогу сөз.

– Туура айтылды.

– Антпесе болобу, биримдик керек, – деген колдоо кобуру басыла электе:

– «Аккан арыктан суу агат», Тейиш хан – бабабыздын чөбөрөсү «акүйлүүдөгү» Чоокенинен төрөлгөн уулу Жанкороздун небереси эмеспи. Такты мураскоруна моюн суналы, колдойлу. «Жаманы өлсө бири өлөт, жакшысы өлсө баары өлөт» болуп, Манап, Көкүм, Эр Эшим эрендердин ынтымагын колдоп, биротоло түшүрүп ийбей, кыргыз, казак ынтымагын күтөлү. Ага тете уруулар аралык баш кошуубузду бекемдейли, – деп сөзүм орундуу болду деген тейде ыраазы отурду тынымсейит бийи Мортук.

– Бирибиз ойдо, бирибиз тоодо болгон жашоо ыңгайыбызда көптөн бери көрүшө элекпиз. Дидар каниметке жыйылганыбыз ырас болду, – деп үнүн көтөрө жыйынга көз жиберип, оюн улады Кайдуулат бий, – Мортук карыя ырас айтты, уруулар аралык ынтымак атпай кыргыз ынтымагына тете болуусу абзел. Кыргыз, казак ынтымагын колго алуу үчүн ушул зарурат иштин ийриси түзөп, чың кылалы. Жалпы кыргыз ынтымагынын уюткусу уруулар биримдиги эмеспи. Мына ушунда көзүн ача турган мамилелер бар.

– Ак көз, кара көз орой-чарай отурабыз. «Ооруну жашырсаң өлүм ашкерелейт» дегендей, кыргыз ынтымагы деген улук сөздүн далдасында «Сен моңолдор, мен саяк, мен сарыбагыш, сен солто» деп жиктелип, барымталашкан, ал эмес, бири-биринен жоодон бетер жылкы тийген ээн баш, эси жок жоруктар кыргыз ичин иритип турганын көрүп эле турбайбызбы!? Ушул жексур беймаза жорукту кан буугандай тыялы. Ээн баш эл бузарларды элден чыгара жазалайлы. Бул жаатында атайын масилет курулат го. Сөз ыгы келгенде айтылып кетти. Кыргызды эл кылган ынтымак, биримдик, канча кайталаса да, баркы кемибес улук сөз. Улук сөздүн, улук иштин башында Адигине, Тагай, аялзатынын айкөлү Наалы эже, Көкө баатырлар турган. Ушул арбагы айдыңдуу кемеңгерлердин осуяттарын тутуналы. Кыргыз башы Тагай бий акылмандыгы, калыстыгы, чындыкка тике караган эрдиги, кыргызды мусулман биримдиги менен бирге көргөн ойчулдугу үчүн мусулман хандары сыйлаган, урматтаган, – деди уруулар арасындагы кээ бир ырксыз көрүнүштөр тынчын алып, өткөн ата-бабалардын нарктуу мурастары көңүлүн толтурган моңолдор бийи Бақы карыя. Сөз ээлерине көз жибере, кунт коё угуп отурган Сарысейит бий:

– Азыркыбыз үчүн да, болочогубуз үчүн да таасын, жүйөлүү ойлор ортого салынды. Жүрөгүбүздү өйүгөн бүгүнкүбүздүн оң-терс жактарынын жүзүн ачып, ой калчаган бийлер – эл жүгүн көтөргөн лөктөр силер баштаган эл жакшылыкка тушугарын Кудайдан тилейли. Элибиздин алды жагы коопсуз эмес, аны баарыбыз көрүп турабыз. Жоонун убактылуу дымып турганын туюп, айла издегендерге Кудай ыраазы болсун. Болот курал тартыштыгы жаатында кеп болду. Хан Тейиш менен акылдашталы. Самаркан, Бухар, Кыйва өкүмдарлары менен сөз алышсын. Каражат үчүн Наманген, Анжиянга мал түшүрөлү, кам көрөлү. Баарыңарга төп келген бүтүмгө кеңеш акырында жетебиз, ага чейин, дагы сөз угалы, – деген бийдин сөздөрү сабырлуу да, ишенимдүү да эле.

Кеңеш башталгандан бери түнөрүп отурган сомдогондой чымыр, жайык көкүрөк, ийиндүү тулкусуна жакалуу боз таар кемсели бап келген, тарам кызыл жүздүү, жазы маңдай, бүркүт кабак, кашы калың, алагар көздөрүнөн кайрат жана чечкиндүүлүк учкуну жанган, таноолуу кыр мурун, калыңырак эрин үстүндө серпилген кара муруту кулагын карай учтанып, эр туюму, жигиттик сымбаты артып турган Түлкү кеңештеги бийлерге, сый ээси атасына ызаттуу көз жибере сөзгө аралашты:

– Салмактуу, жүйөлүү, ошого жараша кооптуу ойлор ортого салынды. Калмактын кол байлоо болуп дымып турганы айтылды. Дымып турган жоонун эртең эмне иштерин болжоого болбойт да. Дымып турган калмактын каптап кирээрин күтүп отура берип, элди каран калтырбайлы. Карыялар айткандай, элибиз ата конушун сактап, жоо кайрууга камдуу турат. Кудайга шүгүр, биз да эл аралап кам көрүп жүрөбүз. Калмакты ошол кол байлоо болуп турган кезинде капысынан басалы. Көпкө соз-

бойлу. Биз агабыз Үчүке, Атакозу, Чабак, Аккочкор, Каңкы баатырлар сөз алышып жүрөбүз. Калмак көпкө тынч тура албайт. Алар козголо электе басып кирели, – деген Түлкү баатырдын сөздөрү көптүн көңүлүндө турган окшойт:

– Калмак канчага дымыйт эле.

– Калмакты капилет басалы деген ак сөз.

– Дымыбай калсын, Какшаалда нойгут туугандарды калмак басып кириптир. Кыз баатыр Жаңыл мырза жасоо курап, кол баштап Жети-Төр, Чомен деген жерде калмактан жергесин коргоп согушуп жатканын, өткөн күнү ошол жактан келген Эшпайдын кудасы кеп салды, – деп эндей калпагынын кырын сөөмөйү менен көтөрө копшолду сары чийкил жээрде сакал, боз таар кемселчен киши.

– Мына эмесе! Каптап келген тура каран калган калмактар.

– Аз эл нойгуттар кантээр экен?!

– Кыздары Жаңыл мырзадай эл моюбайт.

– Аман болсун нойгуттардын кыз баатыры.

– Кудай сактай көр кыргыздын жолборс кызын.

– Ургаачыны жолборс дечү беле, кантет!? – деген кобурду баса:

– Оо, ургаачы жолборс жок бекен? – деген Кайдуулат бийдин үнү отургандарды дуу күлдүрдү.

Күлкү басыла:

– Нойгут эмес, жамы кыргыздын баатыр кызына кудай дем берсин, – деп ыраазы боло бир паска унчукпай турду да, Сарысейит бийге кайрыла:

– Калмактар козголгон го. Түлкү баатырдын кептеринде жүйөө турат. Капилет калбайлы, – деди Талкан бий.

– Толук ыктымал, камыналы. Баштуу элбиз, ханыбыз Тейишке акыл салалы. Хан Тейиш алдыда айтылгандай оң, солду, ичкиликти атпай кыргызды баш коштурсун. Казак ханы Тооке менен кол кармашып, Эр Эшим, Манап, Көкүм баатырлар убагындай казак-кыргыз биригип тосолу жоону. Хан Тейиш Самаркан, Букар өкүмдарлары менен байланышып, жоокерлерибизди болот курал менен жабдууга көмөк болот, – деп Сарысейит бий отургандардан сөз күттү.

– Бийдин ою омоктуу, ырасында хан күткөн баштуу элбиз. Тейиш хан кыргыз башы бабабыз Тагай бийдин мураскору эмеспи. Казак-кыргыз жамы мусулман ынтымагын туу туткан мындай ынтымакка жоо даай алабы, – деди бугу бийи Жамангул.

– Улук сөз, казак-кыргыз жалпы мусулман ынтымагына өтөгөн кызматы үчүн бабабыз Тагай бийди Мукамбет кыргыз деп мусулман өкүмдарлары урматтаган. «Аккан арыктан суу агат», асыл бабабыздын нугун кеңейтели, жоо жакадан алганы турган кыйын кезде ынтымактан бекем тирек барбы? – деп дымактуу отурду моңолдор бийи Бакы.

– Туура сөз, кыргыз башы бабабыздын арыгын кеңейтели.

– Казак деле, өзүбек деле өз элибиз.

– Мусулман элдери бир бололу, – деген кобурга удаа:

– Алхамду Иллахи, – деген Сайид Азим аалымдын үнү тоболуу угулду. – Алхамду Иллахи, – деп кайра кайталады да, – Кудайга шүгүр, ушул жыйынга катышканыма бек курсантмын. Калайык калк, жамы мусулман биримдиги деген ыйык сөздүн жарыгы түшүп турган кыргыз бийлеринин кеңеши мубарак болсун. Кыргыз калкына, жалпы мусулман калкына тынч, берекелүү, ыймандуу жашоону Аллах-Тааладан мунажат этемин. Тагай бийдин жана анын Мухамед кыргыз деген улук ысымы угулду, бар кеп болду. Тагай бийди, мусулманчылыкка күйгөн давлат ишмерин ислам жамааттары урматтап, Мухамед кыргыз, Мухамед Хайдар атаган. Ошого тете кайраттуу, агедил кемеңгер инсан болгон. Мусулман падышалары менен жылуу мамиле, тең алака күтө билген. Тагай бий мындан жүз элүү жыл илгери хандыкка көтөрүлгөн, хан ордосу өзүнөрдүн Барскоондо турган Моголистан өкүмдарлары Султан Сейит андан кийин Рашит хан, Тагай бий менен күч бириктирип, Чыгыш Түркстанды багындырышкан. Теңдеш мусулман кыргыз хандыгын көрө албай, Султан Сейит тынч жаткан Барскоонду басып кирген. Тагай бийди камоого батына албай, «Ак үйү» менен Ордосуна алып барып, эки жылча кармаган. Бул саясат амалы «Тагай бий ак үйлүүгө барган» деген ат менен тарыхта калды.

«Ак үйлүүдөн» бошогондон кийин Тагай бий элине келип, кыргыз биримдигине, мусулман биримдигине өмүр акырына чейин кызмат өтөдү. Анын өмүрү сарп болгон улуу ишти бүгүн урпактары сиздер улап тураздар, – деп аалым сөзгө муюп отурган бийлерге көз жиберди.

– «Ак үйлүү» деген анык туткун экен да. Биз бийди ак үйү менен сыйга чакырган дечү элек. Капырай, митайымдыктын жылма жолун тапкан экен Султан, Рашит падышалар, – деп аалымга суроолуу көз жиберди Бакы бий.

– Бийлик саясаты айла, амал, митайымдык менен коштолуп жүрөт. Сиз айткандай «Ак үйлүү» чынында туткун, барымта деген мааниде болгон. «Тагай бий Ак үйлүүдө» турганда кыргыздар Моголистан ордосуна кол сала албайт эле. Өз бийлигин сактоонун жана кыргыздарды көз каранды кармоонун жымсал амалы ушундай болгон, – деп жооп узатты аалым.

– Митайымчылык менен тактысын сактап, мусулман биримдигин ириткен падышаларды каапыр десе болот да?! – деп Жамангул бий нааразылана күрсүнүп аалымды карады.

– Арийне мусулманчылыкка окшобойт. Калыс Кудай Таала өзү бар. Падышалар да пенделер, бири биринен айрымалуу. Мухамед Салло Алаха алейхи ва саламдын ишин улаган Азирети Абу Бакр, Умар, Осмон, Али халифтер мусулманчылыкка, эл биримдигине кызмат өтөөнүн

үлгүлөрү болушкан. Элге, мусулманчылыкка ак кызмат өтөгөн өкүмдарлардын өмүрлөрү эл оозунда дастан болуп, муундан муунга өтүп келатпайбы. Амир Темир көрөгөн, анын небереси Бабур бийликти мусулманчылыкка, эл биримдигине кызмат кылдырышкан.

Мусулман динин, эл, калайык калк ынтымагынын данакери, өчпөс шамы катары ардакташкан. Амир Темир өзүн «жер жүзүндө мусулман биримдигин, эл биримдигин сактоочу Аллахи Тааланын кылычымын» деп санаган. Биринчи иретке түрк элдеринин биримдигин коюшкан. Амир Темир да, Бабур да түрктүн барлас уруусунан. Өзбекке да, кыргызга да, казакка да бирдей.

– Кебиңиз көңүлгө толду. Биз Амир Темирди да, Бабурду да өзбек деп жүрүүчү элек, – деген Талкан бийдин таң калыштуу жана ыраазылык сөздөрүнөн кийин:

– Уккандан уга элегиң көп.

– Амир Темир кыргызга жакын экен да.

– Ырас кеп болду, муундарыбызга мурас экен, – деген кобурдан кеңештин маанайы көтөрүлүп турганын туйган аалым сөз улады.

– Кудай Таала улук жараткан бабаларыбыз мусулманчылыкты эл ынтымагынын дабасы катары тутушкан. Өзүлөрүн түрк санашкан. Амир Темирдин байтактысы турган Самарканда Эки дарыя чөлкөмүндө жашаган өзбектер Амир Темирди да, Бабурду да, улук шайыр Алишер Навоини да «менчиктеп» алышкан, – деп тамашага чала жайдарыланды аалым.

– Лайли Мажнунду Алишер акын өзбекче ырдаган турбайбы?! – деп таң кала сөз кыстарды, медреседен дарс алып аздыр-көптүр сабаты ачылган Атакозу.

– Газал шайырдын өз тилинде, түркчө жазылган. Өзбекчеге которулуп окулат, – деди аалым.

Аалым менен бийлердин, эл билермандарынын кайым маегин дил төшөй угуп отурган Сарысейит бий ыраазы тейде ага көз жибере:

– Урматтуу коногум, Сайид, сиздин кыргыз бийлеринин кеңешине катышып, ой бөлүшкөнүңүз биз, тоолуктар, үчүн чоң таалим болду. Дегеним кыргыз бийлеринен медреседен дарс уккандар табылбайт. Кудай берген акылы жеткилең, акыл таразасы төп, ак-караны ажырымдай билген калыстыгы, ой тегереткен жүйөчүлдүгү менен эл жүгүн аркалашат, – ыйманды кепил тутушуп:

Туура бийде тууган жок,

Тууганчыл бийде ыйман жок, – деп бүтүм чыгарышат.

Мекенибиз тоо арасы. Мечит, медреселерибиз өзүбүз менен бирге көчүп-конуп, айыл жанындагы дөбө-дөңсөөлөрдө болот. Ошол дөбө, дөңсөөлөргө чогулуп намаз окуп, илим булагы уламалардын, сөз ээси чечендердин, журт атасы карыялардын осуят, наасатын угуп, элибиз таа-

лим-тарбия алат. Кылымдар кыйырын аралап келаткан элибиздеги тарыхы жаатында санжырадан терең кабарыбыз жок. Кыргыз насили жана тарыхы жаатында бир кеп салып бериңиз, – деген бийдин жүйөөлүү сөздөрүнөн улам:

– Ойдогуну айттыңыз.

– Дарс уккандай болдук.

– Аалымдан дагы сөз угалы, – деген кобур угулуп, элдин ыклас төшөп турганын байкаган Сайид Азим:

– Кыргыз калкынын өтө көөнө тарыхы жайында айтаарлык билимим жок. Хиждран кийин мусулманчылыкка жанаша келаткан кыргыз тарыхынан учкай кеп салайын. Мындан үч кылым илгери он бешинчи кылымдын башында фарси тилинде Сайф-аддин ибн Домулла Шах Аббас Аксикенти жана анын уулу Нурмухамеддин «Мажму-атут таворих-тарыхтар жыйнагы» китебинде кыргыз тарыхы жаатында көңүлгө толоорлук маалыматтар бар. Мухаммед пайгамбарыбыздын урпагы алтынчы имам Жафар Садыктын өмүрүнө байланышкан кыргыз тарыхынын кызык учурлары айтылат. Йазыд акими Абулханрдин туткунунан кутулган Азирети Имам Жафар Садык Мединага пайгамбарыбыздын Кабрстанына келип куран окуп, жардам сурайт. Кудайдын Амири менен Мухаммед аллейхи Салам Кабрдан чыгып: «Эй перзентим, Урумга бар. Акоши коомунда мусулман болгон «Гыз» деген эл бар. Алар сага жардам берет дейт». Жафар Садык Урумга гыздарга келет.

Гыздардан сый көрүп, кырк миң кол курап, Шамга Йазиддерге казат ачат. Гыз аскерлери Жафар Садыктын кол башылыгы астында жеңишке ээ болуп, бир нече шаарлар мусулмандыкты кабыл алып, Жафар Садыктын коомуна өтөт, – деп тыным ала демин жыйып, таң калып жана кубанып турган бийлерге көз жибере сөзүн улаарда:

– Оо, Кудай, бизди Мукамбет пайгамбар билген экен да?

– Кептин улугу ушул болду.

– Пайгамбар чөбөрөсүн өзү жумшаган тура, биздин элге, – деген үндөрдөн улам элдин агынан жарылып турганына өзү да кубанган аалым:

– Ооба, Мухаммед Салло алейхи ва салам өзү жумшаган чөбөрөсүн, гыздарга өзүнүн тирүү кезинде Акошадан кат жиберген. Гыздар пайгамбарыбыздын катын окуп, Азирети Али Карамуллах убагында өз эрки менен мусулман болушкан. Мусулман гыздар Жафар Садыкты колдоп, экинчи согушта жеңилип, катуу кыргынга учураган. Жафар Садык шейит кеткен. Гыздар Урумга мекенине келгенде күчтүү жоо менен беттешип ырайымсыз кыргынга учурап, кырк гыз үй-бүлөсү качып кутулат. Ошол кырк гыз үй-бүлөсүнөн үрөн бутактап, өркүнү өскөн баатыр кыргыздар силерсиңер, – Алхамду Иллахи, – деп ондонуп отурду аалым. Ойго келбеген жагымдуу кабарга көңүл толуп, үй ичин аралаган жандуу кобурга кулак төшөй өзү да эргип отурган Сарысейит бий Сайид Азимге күлө бага карап:

– Сизди периште айдап келген экен биздин жыйынга. Көрдүңүзбү, теги касиеттүү пайгамбарга байланышканына жан дүйнөлөрү жаркып турган элди, канча сооп таптыңыз. Эми кыргыз рухун көтөргөн кабарларыңызды тарых башаты катары жаздырып алмайынча сизди кетирбейбиз, – деп борс-борс күлдү.

– Баарыбыздын оюбуздагыны айттыңыз, – деп Сарысейит бийге кайрылды да, аалымды карап сөзүн улады Бакы бий, – Сизге биз эмес, урпактарыбыз ыраазы болот. Азырети Мухамбет алейсаламдан кат алып, алака күткөн түбүбүз касиеттен түптөлгөн эл экенибизди билип, Кудайга ыраазы болуп, жетине албай турабыз. Сизге айылма-айыл сый көрсөтүп, илиминизди жуктуруп алабыз. Ар айылдан алдыңызга аргымак ат тартылат. Үстүңүзгө торколуу тон жаап урматтап узатабыз. Кеңештен кийин эл уюткусу моңолдор айылына келесиз, башка урууларга бизден кийин барасыз, бийлер мага кошулат, – деп сакалын сылай салабаттуу отурду.

– Менин оюм орун тапты. Сизди эл быйыл жай Наманганга кетирбейт окшойт. Тоо арасындагы момун элде мындай учур болсо, ушундай бир гана болот. Эми эл ошол учурдун үзүрүн көрсүн. Өзүңүзгө маалим кыргызды азуулуу жоо алка жакадан алганы турат. Нойгуттарды басып кирген тура. «Жайын билген жоого жаа тартыш жеңил» дегендей, жообуздун жайын билип алалы. Бул калмактар монгол, кытайдан башка эл көрүнөт. Көптөн бери казак, кыргыз, жамы мусулман жерине көз артып турган ушул эл жөнүндө кеп салып бериңиз, Сизге Кудай дем берсин, – деди Сарысейит бий жалпынын оюн билдире.

Айткан сөздөрү кеңештегилердин көңүлүн муютуп турганына өзү да ыраазы болгон аалым:

– Силердин элге жоо турган калмак анча салттуу эл эмес. Монгол ичиндеги майда уруулардан куралган эл. Чынгыз хандын мамлекети бириндеген соң «чорос», «кошот», «тургут», «куюн» деген уруулар биригип, ойротпуз деп баш кошушкан. Он төртүнчү кылымда Кытай тарых наамаларында ойроттор жана мусулмандар аралаш жашап, боз үй тигип, Иле боюнда, Жети-Сууда көчмөн жашашканы айтылат. Бара-бара дин ажырымы тастыкталып, ойроттор өз дининде калмак болушту деген сөз орун таап, Будда динин туткан көчмөндөр калмак элин кураган. Бул бөлүнүүгө чейин ойроттор, мусулмандар жоолашкан эмес. Кыргыз тилине, макал-лакаптарына кызыкканымдан улам, аларда ойрот таасири бар экенин байкадым. Өтө өзгөчө көрүнүштөр кыргыз тилинде «ойротто жок окуя» деп айтылат. Ушундан улам бул эки элдин жашоолору бир убакта жанаша жүргөнүн баамдоого болот, – деди да тыным жасап, кандай кабылдаар экен деген тейде отургандарга көз жиберди.

Ынтаа менен угуп отурган Атакозу:

– Сиз айткан «ойротто жок» деген сөз эл ичинде ушул кезде да айтылат, – деп сөз кыстарды.

– Өтө сулуу кызды «Ойротто жок сулуу» деп жүрбөйбү эл, – деп кошумчалап сөзгө маани бере жылмайды жаш жигит Чабак.

– «Сөздү сөз табат» деп бекеринен айтылбаган да, Бабабыз Дөөлөстүн калмак ханынын кызы Көк Мончокко үйлөнгөнү тең аталык эмей эмне?! – деп обдула ондонуп отуруп, аалымды карады сарыбагыш билерманда-рынын бири кара сакал Калдыбай.

– Сөзүңүз жагып, элдин бүйүрүн кызытып турат. Сизди алагды кылышпаса болду, – деп Сайид Азимге жылмая көз жиберди үй ээси Сарысейит бий.

– Мен курсантмын, бий аке. Иликтеп жүргөнүм эл оозунан табылып турганы, ишимдин оң экени да. Кепти уланталы. Төрт уруу бириккенден улам көбөйүп, күчтөнө мусулмандарга кысым көрсөтүп, сүрө баштаган. Он төртүнчү кылымдын аягында 1399-жылы, Ойрот хандыгы жарыялангандан кийин мурдагы кошуналар мусулмандардын казак-кыргыздардын ээлеген жерлерин тартып алууга баскынчылыкка бет бурушкан.

1552-жылы бийликке келген Алтын хандын убагында калмактардын хандыгы күчтүү мамлекетке айланган. Калмактар Кара Хулинин уулу Эрдене Бошоктунун – Улуу Контажынын убагында Жунгария аталып, казак, кыргызга кол салганы маалым. Эрдене Бошокту өлгөндөн кийин анын уулу Сенге 1667-жылы Алтын хандын мураскорун кулатып, ойротту кошо жамы калмактын мамлекетин түзгөн. Азыр калмак бир кыйла күчтүү мамлекет. Бир туугандары Чечен, Цзотбейлер Сенгени өлтүргөндөн кийин, так талаш, бий аке айткандай, калмактарды кол байлоо кыла дымытып турат. Бийликти Галдан Бошокту алуусу ыктымал. Так талашы бир жаңсыл болсо калмактар казак, кыргызды бүтүндөй Фергана, эки дарыяны, Туранды басып киришин күтүүгө болот. Сиздердин бүгүнкү жоо күчтүү да, ырайымсыз да, аны тосууга Аллахи Таала, силерге күч-кубат берсин, – деп сөзүн аяктады Сайид Азим аалым.

Бийлер үн катпай келечекти өз алдыларынча жоруп, ойлуу отурушту.

– Азим домумла, сизге эл ыраазы экенин көрүп турасыз, Алла Таала ыраазы болсун. Жообузду жайын билип алдык. Эми биз да өз күчүбүздү бириктирип, жоо кайырганга азырланалы. Калмак кечөө эле эл болгон тура. Биз кылымдар кыйырын арытып келаткан түпкү элбиз. Элибизге Кудай Тааланын ак пайгамбары Мухамбет алекси саламдын назары бурулуп, кут түшүп, ага үмөт болгон эл экенбиз. Ошонун үдөөсүнө татыктуу бололу, Кудайдан жардам күтүп, күчтүү жоону тосконго азыр бололу, – деп Сарысейит бий маанайы бийик турган кеңешке көз жиберди. Сөзгө, жаңылыкка муюган үй ичи тынч.

– Мен өз оюмду толуктасамбы дейм, – деп атасына суроолуу карады Үчүке баатыр.

– Арийне, биз карыялар жаш улуулугубузду колко кылып, кеңеш башы сага үстөм болуп турабыз. Сөз ээси сенсиң, – деп күлө бакты Сарысейит бий.

– Ыракмат, мен карыялардын, Сайид Азим карынын сөздөрүн угуп байып отурамын. Кудай буюрса уруулар аралык оош-кыйыш, доо-доо-маттарды бул масилеттен кийин өзүнчө чечем. Азыр айтайын дегеним, колдо болгон курал-жабдыкты жамдап, күнбү, түнбү күчтүү жоону кайрууга даярдыгыбызды тактайлы. Кеңешибиз аяктары менен добулбас уруп, Тулпар ташка жоокерлерди жыябыз. Ар уруудан найзакер жоокерлер он башы, жүз башы, миң башы болуп ирээти менен келишсин. Ар уруунун жоокерлеринин жоо тосууга даярдыгы белгилүү болот. Ар биринин курал, жабдык, ат көлүгүнүн абалын көрөбүз. Кемчилигибизди аныктап, ошого жараша кам көрөлү. Мылтык, кылыч, айбалта канча бар экенин, канча керегин тактап, ичкериден сатып алуу үчүн канча пул керегин тактайлы, ал үчүн Анжиян, Намангенге мал түшүрөлү. Кеңештин акырында кайсы уруудан канча мал Анжиянга, Намангенге айдаларын бышыктап, жоокери ким болорун тактап алалы. Каражат топтолсо, мен көп кечикпей ар уруудан бирден тың киши алып, Хан Тейишке салам менен барып, ишти аягына чыгаралы. Кандай дейсиңер? – деп бийлерге, билермандарга сала-сал этти.

– Бар сөз болду.

– Кечиктирбейли.

– Добулбас уруп, жоого аттанчудай чогулалы.

– Калмактын алдын алалы, – деген үндөргө удаа:

– Баракелде, Үчүке баатыр, бар бол, кечиктирбе, ишиң оңолсун. Түлкү баатыр экөөңөр бабаңар Манастын жолун улагыла! Ар бир уруунун баатыр жигиттери силер менен болот. Жыйын аягына чейин биз айтканыңдын баарын тактап беребиз, – деген Талкан бийдин сөзүн улай:

– Оо, Үчүке баатыр, нойгуттар өз жеринен калмактарды кайрып аткан тура. Нойгут колун баштаган Жаңыл мырза менен сөз алышып, күч бириктирели, – деди Кайдуулат бий.

– Туура айтат.

– Нойгут өзүбүздүн эл, – деген кобурга аралаш азан үнү угулуп, эл дааратка чыкты.

Айыл үстү дөңдө. Калың жаамат Сайид Азим имамдыгына уюп, намаз окулгандан кийин, эл сый тамакка чакырылды.

Кеңеш жыйын эртеси да уланып, уруулар арасындагы аялдын башын ачуу, ууру айыбы, кайыңдуу кызды алакачканга айып сымал жашоо оош-кыйыштары ортого салынып, төр бий Үчүке башында турган уруу бийлери ой ойлоп, чыбык кыркылган бүтүмдөр чыгарылып, доо-дооматтар жайгарылды.

Алдыда турган калмак баскынынын кооптуу, түйүндүү жагдайлары акылга чегерилип, убада бекемделди. Эл башына түшкөнү турган оор күндөрдүн алдын алуу камкордугун, элдин убал-сообун аркалаган бийлер сабырлуу, ойлуу тарашты.

Жанаша жоо сүрсө, жаасы колунан түшөт

Бой калгандан бери Түлкү баатыр түнөрүп ойлуу жүрөт. Уулу балтыр бешик Тынайды Эркишинин аялы Эркеган эмчектеш асыроодо.

Үй турманы, өзүнө энчилүү малын бүт кыйып, жубайы Деркенге та-лак бергенден бери агасы Үчүкенин үйүн пааналап жүрөт.

Асман ачык, чак түштө чагылган түшкөндөй, үйү бүлүнүп, чактысы чайпалып, ою орун таппай турат. Ажалга бетме-бет айкаштарда солк этпеген эр жигиттин жан туюму махабат калабасына туруштук бере алар бекен!?... Кыз оюнда таанышып, токмок сала айкалышып, жан сырын ортого салып, өмүр шерик болгон аруу жубайы Деркендин орду толбочу-дай туюлат. Күндөр өтө, өмүр кайткыс узап баратат. Тирүүлөй энесиз жетим уулу Тынайдын болочогун, жан сырына орток жубайы Деркенди элестете ой убарасында келаткан Түлкү атасынын кермесине жеткенде санаасын жыйды. Салам айта ат алган жигитке баш ийкеп, ыраазылык билдире, камчысын ээр кашына илип, калбаат баса атасынын үйүнө са-лам айта кирди. Бий төрүндө отурган кадырман курбусу Сарыкалчанын сөзүнө ынтаа төшөй ойлуу... Катарында иниси Тукур, анын элге төбөсү көрүнгөн мырза уулу Эшим, ага катар Үчүкө жай алган. Төрдүн эпчи жагында карылардан оолагыраак үй ээси байбиче теспе жүгүртүп сөзгө кулак сала, топуктуу отурат. Оң колун көкүрөгүнө таяп атасына, карыя-ларга ызаат көрсөткөн Түлкү аяр өтүп атасына, Сарыкалча карыяга, Тукур, Эшим, Үчүкө агаларына кол бере алардан төмөнүрөөк орун алды.

Эпчи жак ирегенден өйдөрөөк отуруп, алдына келген аяктан бөксөртө кымыз жутуп, сөзгө кулак төшөй отурду Түлкү.

– Ээ, Түлкү баатыр, элиндин жүгүн аркалап эсен жүрөсүңбү? Коога-луу заманда элге калканчы болор эр жигиттер бар болгула. Тагдыр ошол, талак берипсиң, эми бардар жерден кайын-журт күтүп ал, – деди Түлкүгө кыраакы көз жибере көптү көргөн Сарыкалча карыя.

– Кудайга шүгүр, силердин бата-дубаңар менен Кудай алдында эсен жүрөбүз, – деп ордунан козголо башын ийип карыяга ыраазылык бил-дирди Түлкү, кайын-журт күтүү жөнүндөгү карыянын насаатын жоопсуз калтырды. Муну баамдаган Сарысейит бий курбусуна кайрылып:

– Күтүүсүз окуя болуп кетти, Калча баатыр. Уккандырсың «бир ка-тындын мекери кырк эшекке жүк болот» деген макалдын сыңарындай, биздин байбиченин мекери чоң жүк болуп алдыбызда турат. Бизде эшек жок, кырк төөгө батабы батпайбы – азырынча белгисиз. Балачактан тай үйрөтүп, аркан тартып, моюндаш өскөн курбум сени, инилеримди, уулда-рымды ыклас кеңешке баш коштуруп, акыл токооруталы дейм, – деп кур-бусуна, инилерине, уулдарына көз жиберди. Байбиче бийге нааразы көз жибере теспеге үңүлдү.

– Өткөн ишке өкүнбөйлү. Каада-салттуу, бардар жерден Түлкү баатырга кайын-журт издейли, – деп бир аз ойлуу отурду да, – кара кыргызда хан Тейиштен каада-салттуу ким бар, кыздары бардыр, ханга куда түшөлү. Самаркан, Бухар, Кыйва хандары менен алакан бар, Кара кыргызга кадырың өткөн Сарысейит бий деген атың бар, Манап баатырдын мураскору деген бийик насилдүү тегин бар. Сага хан Тейиш баш чайкабайт, – деп канааттана сүйлөдү Сарыкалча карыя.

Сарысейит бий башын ийкеп, ой таразалаган тейде сөз күтүүдө.

– Саке карыя, сөзүңүз орундуу. Ошентсе да, кадырман калкыбыз кара кыргызда кыз түгөнүп калгансып, ханга куда түшсөк, элди чанган осол иш болот го, – деп Сарыкалча ак сакалга, агасына суроолуу карады бийдин кадыр-барктуу иниси Тукур.

– Тукур инимдики да уга турган сөз болду, кандай дейсиң? – деп бийди карады курбусу Сарыкалча.

– Тукурдун сөзү жүйөөлүү, анын үстүнө, хан Тейиш менен төрт ата өткөн тууганбыз. Ата-бабалардан келаткан аруу салт боюнча жети ата өтмөйүнчө кыз алышууга болбойт эмеспи. Сегизинчи атанын балдары кыз алышкан тууган делерин билесиз. Ата-салтын аттай албайбыз да, – деди бий курбусуна жооп иретинде.

– Мен карыган экенмин, кааданы да, ата-салтын да унута жаздапмын. Арийне ата-салттан аттабайлы, баатырга кайын-журтту башка жактан издейли, – деп күлө бага Түлкүгө көз жиберди Калча карыя.

Түлкү баатыр мостоюп үн дебей отурат.

– Ыгы келсе мен да оюмду айтайын, – деп чоң агасы Сарысейит бийге карап сөзүн улады, манап урпактарынан эл ичинде төбөсү көрүнүп келаткан Эшим мырза: – Миң жылкылуу Байбосун бай десе бай, бий десе бий. Жамы моңолдордун башын бириктирип турат. Бойго жеткен чырайлуу, колунан көөрү төгүлгөн, эстүү кызы бар. Куда түшсөк жан деп макул болот.

– Бар сөз, Байбосун нарктуу киши, Эшим уулум айткандай бай десе бай, бий десе бий, жөндүү кеп, – деп Сарысейитти карады Калча. Сарысейит ойлуу сөз күтүүдө.

– Байбосун мартабалуу, кадыр-барктуу киши экени ырас, кызы да дурус чыкты деп угулат. Бардар башка жерлер да бар. Менимче Түлкү баатыр жолдош-жоролору менен аттанып, ошол кыздарды көрсүн. Купулуна толгонуна кудалашалы, – деп Үчүке баатыр атасына, инисине сөз учугун таштады.

– Туура айтылды. Түлкү баатыр өзү жактырганы оң – деген Тукурдун сөзүнө удаа:

– Бий өзү айткандай, менин мекерим менен башталган иш болду. Өз уулуна кара санайт белем, келин меники болот, мен да оюмду айтайын. Уулумдун эч жеринде чаласы жок, ата журтунун да, тага журтунун да

теги бийик. Эми кайын журту да тектүү болсун. Колуктусу эстүү болсун. Кара кыргызда менин уулуна тең боло турган бир гана кыз бар. Ал нойгуттан чыккан Жаңыл мырза, – деп акыркы сөзүнө басым жасай бийди жана уулун астыртан карады үй ээси байбиче.

– Салмактуу сөз, жүйөөсү бар, – деп курбусун карады Сарыкалча карыя. Уулдарынан сөз күтө унчукпады бий.

– Салмагы бар сөз экени ырас деңиз. Найза сунуп, жаа тартып калмактын жапырыгынан элин коргоп жүргөн баатыр кыз казан-аяк кармап, бизге келин болуп берери кыйын го, – деди Үчүке баатыр. Түлкү баатыр кебелбей отурат.

– Канчалык баатыр болсо, ошончолук акылдуу болору ыктымал. Зайы ургаачы болгон соң, Адам ата, Ово энеден калган салттан чыга албас дейм баатыр кыз, – деп сакалын сылай оюна өзү да ыраазы боло отурду Сарыкалча карыя.

– Бир кыйла түйүндүү иш, эгер ордунан чыкса түзүк болор эле, – деп уулуна көз жиберди Сарысейит бий. Отургандардын өзүнө назары бурулуп турганын сезген Түлкү баатыр:

– Эл башкарып, агабыз айткандай найза сунуп, жаа тартып, жоо беттеп жүргөн кыз өзүнүн ургаачы экенин кемде-кем эле эстөөсү ыктымал. Анын жаа, найзасын колунан түшүрүп, ургаачы экенин эсине салып туруп үйлөнсө болот, – деди. Сөз ыргагынан бийик эр кайраты жана эркектик текебер угулду. Үй ичи тынчый калганда:

– Кудай таала чийген адамдык парздан эч ким туйлап чыга албайт. Жаңыл мырза да адам баласы. Алты жүз жылкы айдатып, Камбарата көкүлүнө аяктай кебез байлатып, ата-бабанын салтына ылайык атасынын алдына куда түшүп барсак Жаңыл мырзанын жаа, найзасы колунан түшөт деймин, – деп уулдарына, калган отургандарга сала-сал этти Сарысейит бий.

– «Үйрөнгөн адат калабы, уйга жүгөн салабы» деген макал ата-бабалардан келатканы бекер эместир. Жаңыл мырзанын насили ургаачы болгону менен жан туюму эр, өзүн нойгут элинин калканчы катары санайт. Жан дүнүйөсүндөгү ургаачылык назик туюмуна жан кыйган баатыр эрки үстөмү болуп турат. Бул үстөмдүк башы менен кошо жатат. Ургаачы экени анык, бирок ага күйөө болуп бере турган гана киши керек. «Жаңыл мырзанын күйөөсү» деген ысым менен күн көрө турган эр жигит чыкпайт го, – деген Үчүке баатырдын жүйөөлүү сөздөрүнөн башка жерден куда издейли деген ой туюлуп турду.

– Эркектердин ишине уулдун энеси мен кийлигишип алдым. Деркенди кетирткен мен болдум. Жаңыл мырзаны алып келсеңер келин кылып алууну да мага койгула, – деп уулуна, эрине көз жиберди байбиче.

– Ээ жарыктык, көк ийнени көчүгүнөн түртпөй азоо үйрөтүп, чонойгон жоокер, мерген кыз сизге казан-аяк кармап берчү беле. Анын шагын сиз эмес, калмак найзакерлери сындыра албай жүрөт, – деди кайниси Тукур.

– Атаганат, абалтадан бери кыргызда мындай чыгаан ургаачы болбогон. Түлкү баатырга ылайык жуп болот эле. Бий өзү айткандай каада-салт менен куда түшүлсө, жарык дүйнөдө жашоо жөрөлгөсүнөн мойноп кетпес, акылдуу баатыр кыз ата-эне эркин тебелебес. Бий өзү айткандай каадасы калктан арткан той түшүрүп, жамы нойгут элин сарпайылап барганга кудай берген чаман жетет, – деп санаалаш курбусуна топуктуу карады Сарыкалча карыя.

– Сарпайы жайын, кудалыктын дүнүйөгө тиешелүү жөрөлгөлөрүн мага койгула, – деп теспесин жыйып, жүзүн сылады, ою ордуна чыгарына маанайы көтөрүлгөн байбиче.

– Той түшүрөр алдында Түлкү баатыр жигит-жалаң, күйөө жолдош алып, кыз көргөнгө барышы салтка ылайык го, – деп Сарысейит бийди суроолуу карады Тукур.

– Кыз көрүү каадасы менен барып сынга толтургандай Жаңыл мырза жүктүн бурчунда сайма сайып отурган кыз эмес да, байке, – деп агасына кайрылып сөз улаган Түлкү баатырдын, жоо беттеп куралдуу жүргөн кыз менен куралдуу беттешип, ургаачы экенин эсине салалы. Андан кийин кыз-жигит катары сүйлөшүүгө болот дегенинен Жаңыл мырзаны жоо-керче багынтып, анан сүйлөшкүсү келгени жана андан башка кыз көрбөй турганы билинди.

Сөзгө кунт коюп уга, билинер-билинбес башын чайкап ойлуу отурган Сарыкалча карыя:

– Кантээр экен... Мерген кыз жебе менен тособу дейм?! – деп бийди карады. Курбусуна кабагын көтөргөн бийдин оюнда да ушул кооп турган эле, баш ийкеди.

– Ашкере кооптуу беттешүү болор бекен, жебе менен кылды кыя атат дейт кыз мерген, – деп кыйыткы сөз кыстарды агасы Тукур.

– Башка киши да жаа тартканды билет, – деп кайдыгер унчукту Түлкү баатыр.

– «Нике кайып» дейт түбү арсар, кооптуу ишке баш салбай, кайын журтту кара кыргыздан башка жеринен издесек дейм, – деп инисине сала-сал этти Үчүке.

Агасын жалт караган Түлкү:

– Кеп болуп калды. «Түлкү Жаңыл мырзадан колоп калыптыр» деген сөз ээрчитип жүрө албайм, – деп чечкиндүү унчукту. Бир паска сөз тыйыла калды. Инисинин катаал бүтүмүн туйган Үчүке баатыр:

– Карыялар, Кудайга тобокел, Түлкү баатырга жол бериңиздер, – деп атасына, Сарыкалча карыяга, Тукур, Эшим агаларына ынтаалуу кайрылды.

Сарысейит бий чекесин сүйөп, сабырлуу да, ойлуу да отурган калыбында:

– Шашылбайлы, жол убагы келгенде берилет. Маңги намыска алдырбайлы, сабыр күтөлү, акыл калчайлы. Калмактын камоосуна кабылып

турган нойгут туугандар жардамга муктаж. Куралдуу барып, Жаңыл мырзанын жоосун бирге кайрышып, куралдаш болгула. Жоосун бирге сүрүшкөн баатырга ыраазы болуп, баатыр кыз сөзгө келет. Сөз жарашса, силер каалагандай жаа-найзасы колунан түшөт, – деди.

– Атаңардын осуяты Жаңыл мырзанын жаа, найзасын курал күчү эмес, адамкерчиликтин күчү менен колунан түшүрүү жолун ачты; жолуңар байсалдуу болсун, баатырлар. Кыз Жаңыл жоо сүрүшкөн Түлкү баатырга колун берсе, кабар жибергиле. Бий айткандай алты жүз жылкы айдатып, Камбарата көкүлүнө аяктай кебез байлатып, кара кыргыз каада-салтына ылайык кастарлуу той түшүрүп барабыз, – деп жайдарыланды Сарыкалча карыя. Түлкү баатыр мелтиреп үн дебеди. Үчүкө мандашын түзөп:

– Атабыздын осуяты, карыябыздын насыяты Түлкү баатырга, аны коштогон бизге ак жол ачты. Кудай кааласа камыбызды бүткөрүп, сиздердин бата менен калмакты тосуп турган нойгуттарга кол башы Жаңыл Мырзага жардамга аттаналы, – деп атасына ыраазы көз жиберди. Сөз бүткөнү тастыкталып, бата тиленди.

* * *

Эртеси, күн чоң шашке маал калмак баскынын тосуп турган нойгуттарга, кол башы Жаңыл мырзага куралдуу демөөр менен баруу камылгасын ортого салган уй мүйүз жыйын Үчүкенин үйүнөн өйдөкү дөңсөөгө чогулууда. Жыйын төрүндө Үчүкө, анын оң жагында Тейиш хандын уулу Аккочкор, сол жагында Түлкү, аларга Атакозу, Чабак, Эркиши, Солто, Бугу, Саяк жигиттери жаш курагына ылайык орун алышкан. Серке чаначтар чайкалып, кырма аяктарда кымыз сунулууда. Ат арытып атайы Түлкү баатырга жай айтканы келген хан уулу Аккочкор тууганча алжай, эл-жердин абалын сурап, ымыла билдире өзү да ыраазы отурат.

Кастарлуу коноктун урматына Эркиши черткен комуз күүсү оболлой чалкып, айыл үстүн шандантып турат. Күү ыргактарынан катар-катар кылкылдап, бөрү тил найза жылтылдап, асабасы калкылдап, ай балталар жаркылдап, Азияда ат ойнотуп ата-конушун коргогон элдин жоокер кудурети туюлгансып, көңүл эргийт. Күүгө муюп отурган Аккочкор, ыраазы боло мурутун жанып, Үчүкеге кайрыла:

– Мен Түлкү баатырга жай айтайын, жардам болоюн деген дама менен атайы келдим. Баатырга кайын иликтеп атасыңарбы? – деди.

– Келгениң ырас болду, убагында келдиң, ыраазыбыз, туугандык ымылага. Куду түшүүчү бардар жерлер арбын. Алардан, миң жылкылуу бай айтылуу Байбосун бийдин чырайлуу, колунан көөрү төгүлгөн кызы Шаарман, Нойгуттун баатыр кызы Жаңыл мырза көңүлгө толду эле. Ары калчап, бери калчап Жаңыл мырзага куда түшүүгө акыл токтоду. Атабыз

да, калк карыткан карыялар да туура көрүп, жол беришти, – деген Үчүкенин сөздөрүнөн кудай түшчү жер купулга толгону байкалып турду.

– Орундуу, жүйөлүү да, омоктуу да кудалашуу болот экен. Жаңыл Мырза Түлкү баатырга жарашкан жар болот.

Азыр нойгуттардын башына иш түшүп, калмак жапырыгына кабылып, Жаңыл мырза кол баштап Жети-Төр, Чемеңде калмак чабуулун тосуп турат дейт. Кудалап барууга абал кыйчалыш го, – деп Үчүкеге суроолуу карады.

– Жоо кайрып турган элге, куралдуу көмөк менен баралы, айылга эмес, майданга барып, Жаңыл мырзага жанаша калмакка чабуул коюп, жоосун сүрүшөлү деген бүтүмгө келдик, – деди Үчүке.

– Акылга толгон, атпай кыргыз биримдигине жол салуучу, кемеңгерликтин, айкөлдүктүн бүтүмү болуптур. Жоосун сүрүүгө жардамга келген тууганчылыкка ыраазы болуп, катарлаша найза сунуп, жаа тарткан Түлкү баатырга Жаңыл мырза өзү кол берери айныксыз. Баракелде, иштин оңунан чыгышын кудайдан тилейли, – деди бешенесинен кубаныч жанган хан уулу Аккочкор баатыр.

– Калмакты Жаңыл мырза менен кошо сүрүшсөк, соот, чопкут туулга кийген баатыр кыздын Түлкү баатырды жал-жал карап, жылмая кол берип турганы көз алдына келип турат. Оо, кудай бере көр, – деп Аккочкордун сөзүнө кошулду Атакозу.

– Ырас болот. Атакозу, Чабак, Эркиши, силердин ар биринерден аяк ичер улуумун. Күйөө жолдош өзүм болом. Жаңыл Мырзанын ак өргөсүндө нойгут кыз-келиндерине биринчи мен токмок салам, ырдайм, – деп каткыра Түлкүнү карады Аккочкор. Түлкү баш ийкеген болуп, мостоё унчукпады.

– Кудай жар болуп, ушул иштин үдөөсүнө чыксак, кыргыз элинин ынтымагына жоо тиш сала албай турганын даңазалаган мурас урпактарга калат. Кыргыздын баатыр уулу Түлкү менен баатыр кыз Жаңыл мырзанын майданда ийиндеш жоо сүрүп, кол кармашканы муундан муунга өткөн өрнөктүү махабат баяны болуп эл оозунда калары айныксыз. Иштин өтөөсүнө жетели, атабыздын, карыялардын батасын алып, жума өткөрүп иштин башы деп жол тарталы. Кам көрөлү, уруу кол башылары ар киши си курал-жаракташып, кош аттуу жоокерлер менен даяр болушсун, Аллоху Акбар, – деп Үчүке алаканын жая бата тиленери менен үй жактан келген жигит түштөнчү сыйга чакырды.

Түштөнүүдөн кийин Үчүке, Түлкү, Аккочкор, Атакозу, Чабак, Эркиши баатырлар Сарысейит бийден бата алганы жөнөштү.

Күнгө ишемби, баш оонанын он беши, 1670-жыл. Сарысейит бийдин үйүнүн алдында үч катар кыркаар тарта тизилген кыргыз жигиттери нойгуттун калмакты тоскон жоокерлерине куралдуу көмөккө аттанарда элжурттан, калк карыяларынан бата сурап турушат. Алдыңкы катарда

ортолой туулга, соот-чопкут кийген Үчүке, Түлкү, Аккочкор, Атакозу, Чабак баатырлар турат. Жоокерлердин баары соот-чопкут, сыртына окшош боз биязы кемсел, кыюуланган ак калпак кийишкен, эл алдында какайып жакшылыкка бет алып, тизгин жыя турушат.

Сарысейит бий, Сарыкалча карыя, солто бийи Талкан, бугу бийи Жамангул, саяк бийи Кайдуулат, моңолдор бийи Бакы, тынымсеит бийи Мортук жоокерлерге бейкапар сапар тилешүүдө. Карыялардан обочороок, ак элечек байбичелер, ак жоолукчан энелер, андан ары кыз келиндер турушат. Карыялардын ортосунда турган Сарысейит бий алакан жая:

– Оо, кыргыздын туйгун уулдары, силер жергесин жоодон коргоп турган нойгут туугандарга, кол башы баатыр кыз Жаңыл мырзага куралдуу демөөргө баратасыңар, Аллахи Таала ак жолуңарды ачсын. Силер нойгут жоокерлерине, Жаңыл мырзага катарлаш найза сунуп, жаа тартып, жоо сүрүшөсүңөр ишинер оңолуп, Аллахи Таала өзү, жигит пири Шахимарданды жар кылат. Кыргыз жергеси бошосо, эл ыраазы болор. Кыйын кезең, казатта жардамга келген кыргыздын баатыр уулдарына нойгут эли ыраазы болор, кол башы Жаңыл мырза Түлкү баатырга кол берер. Иш оңунан чыгып, кыз, жигиттин ак өргөдө жүздөшүүсү башталса, кош аттап кабар жибергиле. Ак боз Камбаратага көкүлүнө аяктай кебез байлатып, алты жүз жылкы айдатып, шаан-шөкөт каада-салттуу той түшүрүп, кудалыкка барабыз, Аллахи Акбар, – деп алакан жайды, ак батага жалпы эл кошулуп айыл үстүндө Аллахи Тааланын аты жаңырды.

Жергесинен калмак баскынын кайрып турган нойгут элине, кол башы Жаңыл мырзага демөөргө аттанган кыргыз жоокерлери он-ондон катарлаша айылдан узай жөнөдү. Соот-чопкут, туулгачан Үчүке, Түлкү алдыда, алардан ат соорусунча аралык үзө Аккочкор, Атакозу, Чабак, Эркишилер, артында жоокерлер он-ондоп катар тизилип кылкылдайт. Тулпар таштан ылдый күнгөй жээк менен күн чыгышка бет ала үмүттүү да, кооптуу да сапарга баратышат. Булут каптаган асман алдында чалкыган көл бозомук тарта мелтиреп, уулдарына кош айткансып, удургуган толкунун жээкке шарпыйт.

Тынч эл кабар күтөт

1670-жыл, баш оонанын 20сы.

Какшаал тоонун тескейиндеги кенен өзөн жай чилдесине бой сала суналат, өзөндү жара аккан тоо суунун шары көк шиберлүү жайыкка конгон айыл үстүнө шоорат сала көңүлдүү тынчтыкка муютуп турат. Суу жээгинен обочороок кулундар байланган. Желеден узай албай ылааланган саан бээлер, субайлар чачырай жайылууда. Айылдан желени карай саанга келаткан келиндин жанындагы боз уланды карыга нукуп каткыр-

ган күлкүсү айланадагы бейкуттуктун шаанисиндей туюлууда. «Кыроо», «кыроолоп» үн созгон тестиер саанга бээ кайрып жүрөт.

Айыл ортолой тартылган көгөндөр бош, козу, улактар төш таяна жайылууда. Түндүктөрдөн түтүн булап, демейки тиричилик деми туюлат. Айыл чети дөбөдө кыргыз жайлоолоруна мүнөздүү, карыялардын, сөз баккан билгиликтүү кишилердин, кечке маал тиричиликтен колдору бошогон түтүн ээлеринин уй мүйүз маеги өтүүдө. Уй мүйүз маек төрүндө жашы токсонду таянган нойгуттун божой уругунун кадырдуу карыясы ак сакалы жайкалган Эрназар отурат. Үрпөгөй ак каштуу терең кабак астында көздөрүн ачып-жума сөзгө кулак түрүүдө, башында көрпө кыюулаган кулун тери малакай, жегде көйнөк сыртынан кийген көк бейкасам чапанга – боз кур курчанган, турпатынан көптү көргөн ой ээси туюлат.

Ага катар айылдын кадыр-барктуу билерманы жетимишти аяктап бараткан көк ала сакал олбурлуу кызыл чийкил, ийиндүү, жайык төш, улгайса да, бешенесинен эр кайраты туюлган башында кундуз кыюуланган макмал топу, кара ыпча кемселине тайкыраак күмүш кемер курчанган, Арзыбай бий өз баркын туя салабаттуу отурат. Кадырмандардын эки тарабында жаш жигиттер, уландар, айылдыктар орун алышкан. Коломочтонгон эптүү жигит серке чаначты чайкап, сыр аяктарга, кырма кара аяктарга кымыз куюп, илбериңки улан улуулата аяк узатып турат. Сөз уланууда.

– Ары жагы Адам Ата, Нух пайгамбар, бери жагы кыргыз ата. Муталип олуядан Долон бийге чейин бир нече ата өтүп, Ак уул, Куба уул, Кызыл уулдардан жамы кыргыз тарайт. Кызыл уулунан тарагандардын бири он ата нойгут биздин эл, түбүбүз түптүү жоого моюн бербеген элбиз. Арка, Анжиянда Ак уулдан тарагандар кыргыздан оң канаты; Куба (куу) уулдан кыргыздын сол канаты, Кызыл уулдан тараган ичкиликтер турушат. Кытай чөлкөмүндө калган нойгут биз, Ак-Чий Кызыл-Суудагы чоң багыштар, ичкиликтер, – деп тыным жасап, аңгеме улады сөз баккан Бекберген санжырачы, – атаганат, кыргыздын ушул үч канаты бириксе калмак эмес, кытай да даай албайт эле. Эми минтип бириндетип кол салып турат. Биригүү амалы барбы? – деп Арзыбай бийге карады.

– Айтканыңыздын жүйөөсү жөн. Сиз айткандай мүлдө кыргыз бир жакадан баш чыгарса байыркы жоокер эл бакубат болор эле. Байыркы, кийинки ата-жото-жетелерибиз да биригүүнү көздөшкөн. Менин баамымча мал багып, көчмөн тиричилик өткөргөн элдин бир чөлкөмдө батып жашоосу кыйын го. Кыргызды мал менен күн көргөн көчмөн жашоо ыңгайы чачыратып койгон. Мындай бириндеген элдин башын кармоого не болбосун. Ал үчүн арбагы улук Тагай бийдей кемеңгер көсөм керек. Ал киши өкүмдар Султан Сейит менен тең ата мамиле түзүп, кыргыз биримдиги үчүн өмүрүн сайган. Акыры «Ак үйлүү» деп сыйлуу туткунда кар-

малып сөөгү Үч-Турпандын чыгышынан жай тапкан. Кылымда чанда чыгат го мындай айкөлдөр, үмүт үзбөйлү, кандай дейсиз? – деп Эрназар карыяга карады Арзыбай бий.

– Кудай дейли, «Үмүтсүз шайтан» дейт, эл эмеспи, уучубуз куру эмес, эр азаматтан кем эмес. Жамы нойгуттун калканычы Жаңыл мырзабыз жоо кайрып жүрбөйбү. Баса, ал жактан кабар барбы? – деп Арзыбайга суроо узатты карыя.

– Бүгүн кабар болор бекен дейм. Кудай жар болсо жоокерлер калмактын мойнун кайрыйт деген ишеним, үмүт бар. Жоо кайрыган балдарыбыз Кудайга аманат, Кудай Таала аманат сактоочунун мыктысы, – деп сакалын сылаган Арзыбай карыянын үнүнөн Кудайга, Кудай алдында нойгут жоокерлерине кебелбеген ишеним угулду. Өз кызы кол баштап жүргөн карыянын сабырлуу бакубат бешенеси, калмак беттеген уулдарыбыз аман болсо экен деп кападар отургандардын көңүлүн тынчытып турду.

– Айтканың келсин, жоо кайрыгандарды баштап жүргөн перзентин Жаңыл мырза жоокерлерин сактап аман келсин. Оо Кудай, колдой көр, – деп алаканын жайды удаа отурган карасур кагелес чокчо сакал эндей калпакчан, боз биязы кемселине мата курчанган улгайган киши. – Бул агедил тилек баарынын көңүлүн ээлеп турган эле. Дөбөдө оомийин Аллоху акбар айтылып, Кудайдан жардам күткөн элдин маанайы көтөрүңкү. Уй мүйүз маек бир тынымга тынчып калды.

– Кудайга шүгүр, тынч элге Кудай өзү жар болсун. Элдин үмүтү бар. Аркага чабаган жиберип, кол сурасак нетет. Ал жакта Тагай бийдин насили, казак ханы эңгезер бойлуу Эр Эшим менен биригип калмакты сүргөн айтылуу Манап баатырдын урпактары да кыйын чыгышты деп угулат. Ошол туугандар көмөккө келсе балдарга демөөр болот беле, – деп Арзыбайга көз жиберди ар нерседен кабардар Бекберген санжырачы.

– Жер алыс, ошентсе да, кабарлашууга болот эле. Бирок Иледен бери ыкыс берип турган калмактар Аркага кол салып, тынчын алып турушу ыктымал. Алар дагы өз камдары менен алек. Көмөктү Кудай Тааладан күтөлү, – деди Арзыбай кебелбеген тейде.

– Туура айтты Арзыке, жардамды пендеден эмес, жараткан Кудайдан күтөлү. Жакшылык тилеп көңүлдү көтөрөлү. Беке, дастандардан айтчы, жоо кайрыган баатырлардын баянын угалы, – деп Бекберген санжырачыны карады Эрназар карыя.

– Эрмек болуп берейин, өзүм да ойлоп турдум эле, оюмдун үстүнөн чыктыңыз, – деп карыяга күлө бакты да, башканы коюп Манасты айт дейт эмеспи, Алмамбеттен Чубактын жол талашканын, Алмамбет баатырдын арманын айтып берейин:

Эгиле кылган кызматым,
Эзелки кыргыз эл үчүн.

Элге кызмат кылдырбай,
Ээрчип келиш кай күчүн,
Какая кылган кызматым,
Кадырман кыргыз эл үчүн.
Калкка кызмат кылдырбай,
Кайтарып жүрүш кай күчүн.
Артыла кылган кызматым,
Атпай кыргыз эл үчүн.
Ак кызматым өтөтпөй,
Артымдан келиш кай күчүн.

Атандын көрү дүнүйө,
Арбыды мээнет күнүгө.
Айтпай түрктүн балдары,
Жамандык кылдым кимиңе.

Каадалуу кытай элинде,
Ханзаданын уулу элем.
Кажылдайсың Чубагым,
Мен качан казагыңа кул элем.

Кыйыры калың кытайдын,
Кыйынынын уулу элем.
Кыжылдаган Чубагым,
Мен качан кыргыздын кулу элем.

Элдүү киши зорбу дейм,
Элинен азган корбу дейм.
Эли жок элкин болгуча,
Жигитке эртелеп өлүш оңбу дейм.

Калктуу киши зорбу дейм,
Калкынан азган корбу дейм.
Калкы жок качкын болгуча,
Жигитке кадимки өлүм оңбу дейм.
Тетиги мунарыктап учтанган,
Булуңча болуп бурчтанган.
Чет Бээжин деген жер ошол,
Черүүсү түмөн эл ошол.
Сараланы жоорутуп,
Көңүлүмдү оорутуп,
Качып келген мен ошол.

Кангайдай качып келгенде,
Ханым деп айттым кимиңди.
Каарым келип какайдым
Сенин кагайынбы жиниңди, Чубак! –

деп Бекберген эргий оңдонуп отурду, өзүлөрү катышкандай муяп отурган эл Бекбергенге ыраазы:

– Бали Беке, бизди жуушаттың! Кайран эр Алмамбеттин жаны күйүп айтканын карачы, арманы агып турат, – деп манасчыны тизеге таптады жанында отурган жээрде сакал сары чайкал орто жаш киши.

– Айта түшсөңүз, Беке, кулактын курчу канып атат, – деп ыраазы өтүндү отургандардын бири.

– Эми Азирет Аалы менен кармашкан кыз Дарыйка жөнүндө казал айтып берейин. Жоо кайрып жүргөн кызыбыз Жаңыл Мырзага демөөр болсун, – деп Бекберген комузун алып, күүгө келтире, казалдын обонун бир кайрыды да:

Бул ырды бисмилла деп баштайынчы
Жаман сөз ката болсо таштайынчы.
Аллага алдын ала муңумду айтып,
Анан соң бир окуя баштайынчы.
Табылар уйкаш сөздөр калем алсам,
Күрөшүн Дарыйканын кураштырып
Ыр кылып, болгон ишти болгонундай,
Туугандар, окуяга кулак салсаң.
Балбан кыз бардык жанга падыша болду
Бийледи такка отуруп оңду-солду.
Ар кайдан муну уккан балбан келди.
Алышып дөө-перинин күчү жетпей
Дарыйка жыгып жеңди далай эрди.
Эч адам Дарыйкага тең келбеди,
Угулган Мекке менен Мединага.
Азирети Аалы балбан бата сурап,
Ийилип салам айтты пайгамбарга.
Отурду Ак пайгамбар көпкө ойлонуп.
Жыгылса кыздан шерге не болот деп,
Ал анан көп толгонду кайгыланып.
Аалынын токтобосун байкады да,
Пайгамбар бата берди амалсыздан.
Окуду напил намаз Ак пайгамбар
Батага кол көтөрүп жандын баары,
Тилек кылды жыкса экен деп кыз баатырды.
Эл-журту кош айтышып калды баары
Аалы шер Дарыйкага сапар алды.

Алты ай жол жүрүп Аалы баатыр
Кыз баатырга жетип барды.
Шарт коюп алдыдагы кармашууга
Кыз баатыр Аалы шерди кабыл алды.

Аалы минди дулдулга, кыз керикке,
Алышып билек сунуп, күч үрөшүп,
Оодарып бири-бирин ала албады
Кайраты эки шердин кагылышат,
Кыз баатыр Аалы шерге барабарбы?!
Аттары жерге батат тизесинен,
Кудайым берген экен баатырларга күч амалды.

Казалдагы кыз Дарыйканын кайратына, ыкчылдыгына муюган эл жоо кайрып, казатта жүргөн Жаңыл мырзага, аны менен ийинме-ийин кылыч шилтеп, жаа тартып, калмакты сүрүп жүргөн уулдарына жакшылык тилеп, жылуу кабар күтүүдө.

(Уландысы бар)

70 жылдыгына
карама

Жолон
МАМЫТОВ

(1940–1988)

ЧАГЫЛГАН АКЫН

*«Баскым келет кайталангыс сапарда,
Тапкым келет кайталангыс жолумду...»*
Жолон МАМЫТОВ.

Жолон Мамытов кыргыз улуттук поэзиясына 60-жылдардын орто ченинде келген таланттуу акындардын бири болгон. Бул мезгил кыргыз адабияты үчүн жаркын, жылдыздуу учур экендиги дайыма айтылып да, жазылып да жүрөт. Анткени, азыркы көзү бар же тирүүчүлүктөн эрте кеткен мыкты, келечегинен көптү үмүттөндүргөн жаштардын тобу ошол жылдары биринин артынан бири куйрук улаш кирип келишкен.

Накта кыргыз жыттанган, ар бир ырында улуттун каны-жаны сезилген Турар Кожомбердиев, ойду батыл, өзүнчө үн менен: «Ата-Журт кыйындыкка кабылганда, айлансын ар бир уулуң чагылганга!» деп жар салган Жолон Мамытов, сараң сөзгө сан ойду батырган Сүйөркул Тургунбаев, Кармышак Ташбаев, Асан Жакшылыков, Курбаналы Сабыров, Анатай Өмүрканов, Токтосун Самудиновдор эле.

Үстүбүздөгү жылы ушулардын айрымдары өмүрдүн жетимишинчи ашуусуна чыга келишти. Бири кем дүйнө дегендей, кээ бири бул жашоодон эрте өтүп кетти. Бүгүн биз айтылуу акын, коомдук ишмер, Токтогул атындагы мамлекеттик адабий сыйлыктын ээси, маркум Жолон Мамытовдун аз өмүрдө элине калтырган, кыргыз поэзиясынын берметтерине айланган ырларынан «Жаңы Ала-Тоо» журналынын окурмандарына тартууламакчыбыз.

Сенден алыста

*Кылычтар көөшүйт ичке кылдарында,
Ватпирлер жойлойт дубал кырларында.
Горизонт – түрзөсүнө күйүп түшөт,
Комета.*

*Менин болсо ырларымда
Өзүңсүң башкы каарман,
Көңүлүм калган,
Күн болбойт.
Ойнул бүтүп,
Кумар таркап.
Жер учат жыйырманчы кылым болуп,
Шамалдан үңкүр оозу чоор тартат.*

*Сен менин дурт деп турган делебеме,
Өрт коюп.
Алсыз жайым билип алып.
Жүрөсүң эң акыркы модадагы,
Чечен гүл көйнөгүңдү кийип алып.*

*Жолумдан кыдыр чыгып,
Тилегиңди
Айт десе өмүр бою жүргөн жетпей.
Жашоону каалаганым билдирмектин,
Сен жүргөн аймактардан алыс кетпей.*

*Айла жок жолго чыксаң узак сапар,
Аманат бир нерсени калтырганга.
Кайрылып Блайбергече
жүрөктөрдү,
Кайылмын алмаштырып салдырганга...*

Кайгыга Африкага комментарий

*Алдан тайып жыгылганың кайгы эмес,
Жашооң бүтүп, көз жутганың кайгы эмес.
Сүйгөнүңө жетпей калуу кайгы эмес,*

*Жашооңдогу майда же зор кетчилик,
Жардычылык– мунун баары кайгы эмес.*

*Эң зор кайгы – тууган элдин тагдырын,
Таштап коюп баскынчынын эркине,
Көңүлүң түтүп, тирүү басып жүргөнүң,
Ааламдагы эбегейсиз зор күнөө!*

** * **

*Акылдуумун деп сезип баарысынан,
Адам калат кутулбай карызынан.
Менменсинүү жарала берет улам,
Мезгил менен өмүрдүн жарышынан.*

*Көлдөр жатат толкундап көбүктөнүп,
Тынчый түшүп кайра эле көбүк бөлүп.
Көңүлүңдү чагылган жанып өтөт,
Көл түпкүрүн көз менен көрүп келип.*

*Тоолор турат аспанга боюн созуп,
Аалам жакка тигилип моюн созуп.
Тоодой болгон толкунга урунгансыйт,
Капысынан катылган оюн сезип.*

*Кумурсканын тиктесет уюгуна,
Дуушар болот турмуштун уюлуна.
Күрөш барда, күч барда жер үстүндө,
Мүлкүн эмес, бул жашоо тыйылууга!*

*Ойго батып, жол бойлоп баратканда,
Тиктей калып казкатар дарактарга:
Жан-дилдирден жакшы кеп айткым келет,
Дилдиреген жалбырак –канаттарга .*

*Сүйөт тааныш, бейтааныш кишилерди,
Оо, кишилер, адилет ишиңерди.
Кайткыс сапар жөнөсөт кош болгула,
Унутпаймын мээримдүү жүзүңөрдү...*

* * *

*Булут болуп өмүрлөр көчүп барат,
Таңга калган жылдыздай өчүп барат.
Алма гүлдөй чакчайып аз мезгилге,
Жаштык аттай алкынып өтүп барат.*

*Батбарекче сан үтүт калкылдашат,
Толкун тисал сан эргүү шарпылдашат.
"Бул дүйнөгө эки ирет жаралбайбыз",
Деген саптар сезимде жаркылдашат.*

*Көп сакталып буулуккан күчтүү шаарап,
Дүргүп агат өстөндөй канга тарап.
Белгисиз бир сүйүнгөн сезим менен,
Бракатка баталып сени карап.*

*Жүрөктөрдөн эң назик ырлар учуп,
Ушул түндө гүл болуп ыргалышып.
Бийлигине көчөбүз куш уйкунун,
Моюндарга билектер чырмалышып.*

*Кээде тиктеп күзгүгө ойго кетем,
Топуракка айланат ушул денем.
Ушул күлкү, ушул көз, ушул билек,
Жуурулушуп жок болот мезгил менен.*

*Оо, табийгат ушунуң улуу кордук,
Салып турат салмагын таштай оордук.
Балким өлбөй калармын деген ойдон,
Ажырадык, жазмышка кайыл болдук.*

Чыңгызга тажирүү

*Эч кири жок тоолордун арасында,
Чындык жашайт наристе өңү менен.
Бийик төңгү, арчалар арасына,
Кетесиңби, сулуу кыз, мени менен?*

Күлүк минип барабыз гүл тергени,
Булактардын күлкүсүн үйрөнгөнү.
Түпсүз ойдун таанисин берип турат,
Тоолук журттун жөнөкөй сүйлөмдөрү.

Желге чачпай жалындуу кезибизди,
Көндүрөбүз күн тиктеп көзүбүздү.
Аяздарга тособуз жүзүбүздү,
Жебе огундай курчутуп өзүбүздү.

Денебизде жаштыктын оту барда,
Дал өзүнө укмуштун жолугабыз.
Чыгып туруп эң бийик чокуларга,
Жылдыздарга зытырап бой урабыз.

Эч кири жок тоолордун абасында,
Чындык жашайт наристе өңү менен.
Бийик төңгү, арчалар арасына,
Кетесиңби, сулуу кыз, мени менен?

Соруп жаткан жондор булут мамасын

Ойго салат өткөн өткүн, жааган жаан...
Улуулардын ысымдарын санаймын.
Чопулдатып жондор булут мамасын,
Соруп жаткан тараптарга караймын.

Төө тикенди барсылдата чайнаган,
Жаш ботолуу инген көздүн учунда.
Сени дайым өткүп келет кучактап,
Жаз жалгыры куюп турган учурда.

Уйкаштардын арасында эндиреп,
Мен өзүмдү кыйнай берем күндө эле.
Арманынан, чаңдарынан арылган,
Балкылдаган жубан өңдүү дүйнөдө.

Сезимдердин бакчасында саргарып,
Сени тосуп, узатамын күндө эле.

*Бабалардын жомогунан парпырап,
Учуп чыккан дубан өңдүү дүйнөдө.*

Сөз жүрөгү

*Улуу ойлоп кыска түндө жаралат,
Ачылыштар шашылышта жаралат.
Түбөлүккө отко салдың сен мени,
Бир көргөндө жүрөгүмдү жаралап.*

*Толкуу бийлеп тоонун гүлүн теремин,
Атың жоктоп, арнап алып келетин.
Узун жылдар бир болууга сен менен,
Коркунучтуу илдеттерди жеңелтин.*

*Каалайм таңды-короз Күндү чакырған,
Жабалактап гүлдөр жапырт ачылган.
Тооруй албас сыр өңдөнүп жашырын,
Тоодой сүйүү көкүрөккө катылган.*

*Назик, сезгич ой тизмегин сүйөтүн,
Таалайымдан тагдыр издеп жүрөтүн.
Бул турмуштан Сени таап алгандай,
Сөздүн дагы таап алсам Жүрөгүн...*

** * **

*Табышмактуу түтпөстүгүм, түтөөрүм,
Мындай абал билбейм качан бүтөөрүм.
Өзүң өзүм эң аз сүйүү белектем,
Сезим бийлеп сенден көптү күтөтүм.*

*Тоого барам көөдөндө күү жаңырым,
Түн терметкен мезгилимди сагынып.
Туу чокулар астан тиреп турушат,
Саманчынын жолун арта салынып.*

*Тоодо жоксуң,
Өрөөн жакка жол алал,*

*Жолукмакка тулуп өскөн калаадан.
Кайдасың сен?
Жаралганбы болбосо,
Сени тага издетүүгө бул аалам?*

*Көз тиелек көркөмүңдөн сүрдөймүн,
Көрбөй туруп кирпичилди ирмеймин.
Билем Күндүн Чыгыш жактан чыгаарын,
Сенин кайдан чыгарыңды билбеймин!*

Ойлой берем

*Мен сени ойлой берем кышта, жазда,
Майрамда, ысык-суукта, сезим азда.
Өтүрдүн чилирилтип дөңгөлөгүн,
Жыл улап чыккан сайын ар бир жашка.*

*Мен сени ойлой берем таңда, кечте,
Жатаарга жакын калып чырак өчсө.
Алыстан из калтырып учкан жылдыз,
Арылап, жер чегине сүңгүп кетсе.*

*Жашым жаш, чачым кара болгон менен,
Аялуу өтүр деген жолдон келет.
Ошол жол такыр бүтүп калмайынча,
Мен сени миң жаңырттып ойлой берем*

«Отту сүйөм» китебинен, 1969-жыл.

Жылкынын карегинде күн айланат

*Жылкынын карегинде күн айланат,
Дүйнөлөр дүрбүдөгү жылат мелүүн.
Ат сага кылымдарга болгон канат,
Сен анын жүрөгүсүн, менин элим.*

*Жылкынын карегинде уктайт аалам,
Кубаттуу чилирилүү алыс мында.*

*Билет ал жер дүңгүрөп сансыз караан,
Аттанаар күндөр барын карышкырга.*

*Куйруктуу жылдыз болуп ар бир тулпар,
Сел өңдүү туш тарапка агылганда.
Боштуктун кулагынын барсылдагы,
Тарсылдап толуп кеткен чагылганга.*

*Үстүндө эр жүрөктөр калкан кагып,
Туягы тулпарлардын жазган тарых.
Бүгүнкү күнгө тирүү жетип келген,
Бөрүдөн бактыларын кайрып алып.*

*Үйрөтүп бул өнөргө баласын да,
Атасы аңыз кылган жылкы сынын.
Байыркы буюмдардын арасында,
Жалгызмын өргөөсүндө жылкычынын.*

*Эңкейип, сыртка чыга калаар менен,
Аттардын көздөрүнөн күндү көрөм.
Шап минип, атаандашып шамал менен,
Кылымга сиңип кетет дүңгүрөгөн.*

Суубас дем тууралуу ыр

Сатылган Осмоновго

*Турмушту теше тиктеп көрөм эми,
Түбү өлүп актыгына көнөм эми.
Калтырып жадыраган жааштык айылын,
Блдамдап, улам карый берем эми.*

*Качандыр соңку саатты күтөм эми.
Күн бүтсө түпкүргө да түшөм эми.
Унутуп чечилбеген түйүндөрдү,
Жыңсыздык шарабынан ичем эми.*

*Жазганым эл ичинде калат эми,
Мен жокто алар күчтүү жанат эми.
Зымырап Жер үстүнөн учуп өткөн,
Жебенин үнүн эске салат эми.*

Ал үндөн шамал обон курайт эми,
Тоо суусу жаңырыктап туурайт эми.
Ошол дем өз доорунда пайда болгон,
Алоолоп көп мезгилге суубайт эми,
Алоолоп көп мезгилге суубайт эми...

Маланин

Кечиндеби, жаткандабы, сүрүп таң,
Чыккандабы же күн жарк деп булуттан.
Бул жарыкка туулат ар бир наристе,
Укум болуп үзүлбөгөн уруктан.

Жаңы көзгө өзүн абзел чыңалтыш,
Парз эткен соң адал көчүн улантыш.
Кайрылуусу, чыйралуусу каниет,
Коркунучка боло берип улам туш...

...Илдет торун жайган менен акынга,
Чалып жыктай болгон менен жакында.
Талант жанын жай алдырбай тынымга,
Жүрөк өртүн жууруй берди акылга.

Жаш денеге буккан оору чынында,
Алы-күчүн учуратып чыгымга.
Акын жанын алып тынды акыры,
Кырчылдаган отуз бештин кырында.

Дартты-шорду тарткан менен турмушта,
Көзү өткөн соң даңкы кетти жылдызга.
Чыфак болуп жанып калды ыфлары,
Асыл журту, Ала-Тоолук кырғызга.

Күчөй берди сөз рухуна сыйынуу,
Кеңий берди Алыкулдун кыйыры.
Оо, акындын опурталдуу тагдыры,
Сен белетсиң, сан тагдырдын кыйыны?

Айып бизде.

*Жүрүптүрбүз түшүнбөй,
Күч жок тура поэзия күчүндөй.
Акын үчүн бул жарыкта өлүп жок,
Жазган ыры элде калган бүтүндөй.*

Жашыл аалам

*Үмүттөр күзөттөрдө үргүлөбөй,
Өтмөй жок бул жарыктан дүңгүрөбөй.
Бир жеңиш сан жакшылык себепчиси,
Бир ката тиң жылдарга күңгүрөтөй.*

*Балдардай оюндагы чурулдаган,
Кеңейген, шаар чети булуңдаган,
Дүйнөнүн тээ зытырык түздөрүндө,
Кыйкырсаң кыйкырыгың угулбаган.*

*Ийнедей чокон тагдыр жаралбаган,
Алкынып, адам ою баралбаган.
Четинде шыңгыраган муздуктардын,
Каткырсаң каткырыгың угулбаган.*

*Теректей жумур, шыңга чагың калган,
Тездигиң ылдам болуп чагылгандан.
Жутулуп костикалык туңгуюкка,
Бйласаң Эне-Жерди сагынгандан.*

*Элиңе жемишиңден ийилгенден,
Кайрылган дарак болуп, сыйын бөлгөн.
Бакытка сокмо жолду баштап берип,
Жылдыздай күйүп кетсең сүйүнгөндөн.*

*...Жашасын, сезимге жык жашыл аалам,
Жакшысын кылытдары асыраган.
Жыл болсун, өмүр болсун керегинче,
Нур болуп керегинче чачыраган!*

* * *

Мелмилдеп кылым жүзгө толгон күнү,
 Жарыкка төрөлгүлө,
 Мен силерге
 Биз жашап жаткан ушул жылдан салам
 Айтатын,
 Бакыт каалап энчиңерге.

Ишенем, ошондо да адамзатка,
 Таалайдын керегине аба сыңар.
 А силер бул саламды китебимдин,
 Саргарган барагынан табасыңар.

Учурал турмуш сүйгөн үнүлдү мен,
 Силерге, көз кайкыган закымдагы.
 Жыйырма биринчинин сулуулары,
 Жыйырма биринчинин акындары.

Бүтүндөй жердин шарын, мейкиндикти,
 Силерге ишенгени отурамын.
 Адамдык, сүйүү, чындык, эркиндикти,
 Ак төңгү Ала-Тоонун топурагын.

Өбөлүн жүзүңөрдөн, кучактап бек,
 Жыйырма беш жазды көргөн эрдим менен.
 Өткөндөй сүйгөнүлдү алгачкы ирет,
 Ак ийрим суу жээгинде телмилдеген.

Махабат болооруна ошондо да,
 Ишенем,
 Ошондо да күлкү болот.
 Тоолордо, тоолук сүйгөн кымыз менен,
 Айтуяк үйүр-үйүр жылкы болот.

Ишенем, сенин жолуң алысына,
 Ата Журт, алаканда сакталасың.
 Апасы түнү бою «Манас» угуп,
 Баласы соруп уктайт ак мамасын.

*Учурам турмуш сүйгөн үнүлдү мен,
Силерге, көз кайкыган жылдыздагы.
Жыйырма биринчинин урпактары,
Жыйырма биринчинин кыргыздары!*

** * **

*Мен бүгүн зор дүйнөнүн бүгүнүмүн,
Эртең мен өткөндөргө айланам да,
Сүрүлүп байыркыга, андан ары
Кулайтын кылымдардын кудугуна.*

*Өзүңдү сүйөт бүгүн, жаным оттой,
Ааламда сенден башка кумар жоктой.
Тартуулайм тагдырымды кармап учкай,
Тартуулайм жүрөгүмдү кызыл чоктой.*

*Сен мени жазда күтүп, кышта күтүп,
Көңүлүң калаар кезде, чарчап бүтүп.
Фокустай мен өзүңө чогулам да,
Чачырап, чексиздикке кетем житип...*

Максаит

*Чилирилип, бийлеп чексиз мейкинде,
Кайра артыта жангым келет пылдырап.
Кыш түнүндө мешке койгон чайнектей,
Уккум келет ырдаганын чулдурап.
Жарым түндө, бурганактын алдында,
Калгым келет жылуу тонго оронуп.
Чырмоок сымал өскүм келет астандап,
Чым жарташып күн нуруна оролуп.
Аз өлүрдү чымырканып керилте,
Эспандердей чойгул келет кол менен.
Түнгө калган жаш баладай алаңдап,
Жүргүм келет табышмактуу жол менен.
Бир тынытга калгым келет тиктеше,
Түк өзгөргүс түбөлүктүү ой менен.
Ошол ойдун терезесин шарт ачып,*

*Ар жагына ургул келет боюмду,
Баскым келет кайталангыс сапарда,
Тапкым келет кайталангыс жолумду...*

** * **

*Жок, мен эти сараң болот сөздөргө,
Ташка, сууга чапкылабайт өзүмдү.
Мейкиндикке күлө баккан көздөргө,
Жылдыз кылып салып берет өзүмдү.*

*Сансыз ойду, кайчылашкан, оркойгон,
Издейт,
иргейт,
жылмалаймын,
жономун.*

*Билет, добул дафактарды откоргон,
Үлпүлдөгөн желден пайда болорун.*

*Чуулгандуу даңктын жана тактоонун,
Билет, бир күн турмушума кирефин.
Тирүү болсом көңүлүтө так салып,
Мүнөзүтү талашаарын билетин.*

*Акын жолу-сайсаң дагы өтүрдү,
Ийгилиги опурталдуу экенин.
Билсем дале,
Бир тилегим-өзүңдү,
Саптарымда сактап калуу, Мекеним!*

Аңгеме

**Жылкычы
ЖАПИЕВ**

ЫРЧЫ

Бу корто кишини ырчы экен деп ким ойлоптур. Кудай акы, эч убакта менин оюма келмек эмес. Атургай адеп укканымда ишенгеним жок. Аны ырчы дештин өзү шылдындай сезилди.

Айыл дүрбөп калды ырчы келиптир деп. Кечинде ырдайт экен. Эсепчи Жумабайдыкына токтоптур. Алыс, алыс туугандары имиш аялынын.

Бул чакан айылдын жалгыз дүкөнүн бири кетсе, бири келип, беш-алты киши сагалап турганы турган. Булардын бүгүнкү чоң жаңылыгы ошо ырчы болду.

– Көрдүм, корто неме экен көзгө жугуму жок.

– Жырлаган киши ырчы болмок беле. «Акылы жок уйкучу, ары жок ырчы» дейт.

Жалаң дүкөн сагалашкандар эмес, дегеле айыл ичи бүгүн уу-дуу. Арак алдыра албай бирин бири кажышып тургандарга жакшы болду шылтоо табылып.

– Тактай тилген төрт акмак,

Эртеден кечке тарактап,

Оңой эмес мал тапмак, – десе бири:

– Кызыл өңгөч ой, кекиртек,

Кыйла жерге ой, секирет,- дейт башкасы алкымын чертип.

Кечкурун эл клубга келе баштады. Балдар көп, атчандар бар, эки араба менен келген айылдын четки көчөсүндөгүлөр. Жыйынга десе мынча эл чогулмак эмес.

Клубдун ичи омур-топур болуп, орун жетпегендер тикесинен туруп калышты. Ырчы бир кезде ортого чыкты комузун бооруна кысып. Күбүр-шыбыр күчөй баштады.

– Кызыл өнгөч ой, кекиртек,
Кыйла жерге ой, секиртет, – дейт башына кыры жулунган шапке кийген.

– Оңой эмес мал тапмак...

– Оңой бекен жан бакмак...

Жүрө бербей шалпактап...

– Баракелде, анда сен, – деди бирөө жамактап тургандарды сүрөй.

– Басып кетпей жалжактап...

– Ха-ха-ха...Хе-хе-хе...

– Карууң барда кетмен чап,

Чабалбасаң кетменди

Кеп-сөз айтып жаның бак...

– И, дагы, баракелде...

Кортого карата андан-мындан сөздөр айтыла берди. Далайын ал корто угуп аткандай, бирок укмаксанга салып койду. «Бул жүргөн бир бечера болсо керек. Үйрөнүп, жаттап алган беш-алты ыры бар го» деп ойлодум.

Бир кезде корто ондонуп отурду комдоно. Мага ушу тапта анын канаты бар сыяктуу туюлуп кетти. Учуп кетчүдөй көрүндү ал. Эки колу эки канат болуп, көз мелжиген бийиктикти көздөй зымырап кетчүдөй элес калтырды. Мындай кыймылды ырчыдан бөлөк эч бир жан жасай алба-чудай көрүндү. Анан... анан ал чын эле шуу коюп учуп жөнөдү. Ал көз жетпес тарапта сабалап баратты. Сабалап, көздөн кайым болуп баратты. Канат чалгындары жайылып, жыланаң төшү менен аба жиреп баратат! Жыланаң төш абаны канжардай тилип, чалгындарынан чыккан от учкундары жалт-жулт чагылып, анан кең асманды даулдаган кызыл жалын каптап кеткендей болду ороп-чулгап.

Күбүр-шыбыр тып басылды. Ободо ырчынын гана үнү сабалайт. Ал үн бирде нөшөрлөнүп бет келгенин тытып атса, бирде чапма жоргодой чайпала калат. Бир кезде ошол үн үйүрүнөн адашып, жырткычтар тегеректеп, айласы куругандан эки көзүн жалдыратып солуктап турган аксак куланды элестетет. Аксак кулан көзүн жалдыраткандан бөлөк эч айбат кылалбайт, кулагын кыймылдатканга кубаты жок, ээндикте даң салып, куштай сызып көнгөн күлүк кулан ушул кезде шамдагай тула боюн көтөрүп, кадам шилтөөгө алы келбеди. Ал тизелеп баратат. Эки колу менен чөгөлөп, көкүрөгү жер сүздү. Эми кыска мойну созулуп барып башы шылк эте түшөт. Анан көзү сүзүлүп, чаңга аралашат.

Аны мындай абалга жеткирбей эле тегеректеп турган жырткычтар тытып кетишер. Жарадар куландын көзү чарасынан чыгып баратты. Карышкырлар туш тараптан качырып келип калышты. Тиштери шак-шак! Карышкырлар куландын алкымына асылышат эми. Ар кимиси биринчи жетип келип, тумшугун жыпжылуу канга малгысы келет...

Ыр токтоп калды. Аксак кулан, карышкырлар, төбөдө айланган жорулар да дайынсыз жоголду. Дүйнө тымып, мелтирей түштү. Турмуш токтолуп, мезгил убакытын кага албай жалдырайт. Жардашып турган эл эмес, айлана бүтүндөй уюп калгандай болду. Кыймыл жасамак түгүл, дем алган адам болгон жок. Ушунетип, боштук айыл үстүндө бир топко саландап турду.

Ырчы тамагын кырды жөтөлүп. Ушул жөтөл жардашып тургандарды тирилтип алды кыймыл берип. Көмкөрүлүп турган боштук сыйрылып, тирүүлүк оту бул айылда кайрадан даулдады.

- Пай-пай, сөзү ширин эмес бекен...
- Бир мүдүрүлүп койбойт экен...
- Бали! Кудай бир жаратып койгон жан турбайбы...
- А, тоба-а кылдым, мындайды ким көрүптүр...
- Жаша! Жашаң!

Жардашкандар ырчынын алдында кулдук уруп турушту тандана. Мындан чай кайнамча мурдагы шылдыңкор сөздөрүн жутуп коюшкандай унутуп салышты.

– Ап-бали, өлбө, балам! – деди отургандардын арасынан бирөө алкап. Бардыгы ошоякты жалт карашты. Олбурлуу, агала-көгала сакалы көкүрөгүн жапкан абышка экен. Ал абышка анан алакан жайып:

– Жамандык көрбө! Өнөрүң өрүш тапсын, өмүрүң узун болсун, ооми-йин, – деп бата тартты бетине. Каскатар тургандар, отургандар жапырт бата беришти.

Ырчы кайрадан төгүп кирди сабалатып. Анын бу жолку ыры суу жөнүндө болду; суу менен өмүр экөөнүн жакындыгын, эгиздигин даназа кылыбатты. Суусуз өмүрдүн кургактыгын, өмүрсүз суунун керексиздигин ырдады. Бу узун сабак ырда жакшы менен жамандын кармашы, жамандын өз кезиндеги үстөмдүгү, анын колдоочулары жөнүндө айтылып келип, акыры акыйкаттын жеңиш даңазасы ааламды чарк айланып, өмүрдүн ырахаты баяндалды. Тэ, атамзамандагы Ырамандын ырчы уулу-нан баштап, нечен ырчыларды эскерип, алардын алдында өзүнүн чабалдыгын жашырбай, арданбай айтып өтү. Улууларды эскерип ырдап атты, ыры менен өкүттүн түтүнүн булатып ыйлап атты... Каскатар тургандар толкуп, ыргалып атышты. Көз жаштары онталаа, жүзталаа болуп ага берди.

Нөшөрлөгөн ырдын бүтөр чеги билинбейт, суунун аккан шоокуму алда кайда жаңырып, Асман менен Жер ортосунда даң салып барат.

Ырчы суу кудайы болуп туюлду тургандарга. Суу ошо кудайын ээрчип, артынан калбай этектеп агып баратат. Тоолордон артылып, кылым жол басты, он сегиз миң ааламды сугарып баратты. Какыраган чөлдү кандырып, бопбоз талааны тирилтти. Ырчынын батасы тийип, жер көгөрдү.

Агын суу ырчы кудайын ээрчип, деңиз аралап, көз кайкыткан көк мухитти жиреп акты. Көз көргүс тарапта адашып, кайыктагылар өлүп-өлүп отуруп, өлгөндөн тирүү калган муштумдай жалгыз баланын суусунун кандырып, аман алып калды.

Эн талаа, эрме чөлдө дүйнө кезип бараткан аялдын толгоосу күчөп, жаны көзүнө көрүнөт чаарала чымын болуп. Наристе түшпөй кыйнайт. Аялдын тили оозуна батпай кургап, көкүрөгүн канталата тырмап, бир тамчы сууга жетпей өлүп барат. Суудан кылк бир жутуп алып, анан өлүп кетсе бу жарыкчылыкка арманы болбос. Бир ууртам суу жутса наристе аман калар беле...Жер үстүндөгү адам тагдырын ушу бир ууртам суу чечип турганда, жер үстүнөн адам тукуму үзүлүп кала берерде агын суу ырчы кудайын ээрчип келип, өмүрүн улап кетпедиби. Ошондон улам суу адамдан, адам суудан кылайган сырын жашырбай калган экен. Адам сууну энесиндей ыйык тутуп калыптыр. Сууга акараат келтирбейт. Өмүрү келишпес душманын да: «Суунун кусуру урсун» деп каргабайт. Суу каргышы өтсө эгерим эки болбойт, жакшылык көрбөй калат экен. Жакшылыгынын баарын суу агызып кетип, кайра кайрып бербейт дешет. Каргап аткандын да тукуму кыска болуп, каргыш кайкып келип, өзүнө тийет имиш.

Ырчы суу даңкын айта берди. Өзү да суудай ыйык сезилип, суудай таптаза, тунук көрүндү. Тегерегиндегилерди суу сыяктуу өмүр менен сугарып аткансып туюлду. Ырчынын өмүр учкундары ыры менен ай-ааламга чачылды. Ай-ааламды шаңдантып, толкутуп жиберди. Ай-аалам ырчыга карыз болуп калды. Ал карыздан кутулууга эч качан мүмкүн эмес эле. Ал карыз өмүрдөн да алда канча кымбатка турган, наркын болжоого мүмкүн эмес болучу. Ырчы берешен, март экен!

Ал ошо түнү суу дастанын айтып бүтүрө албай койду. Түп көтөрө келишкен айыл тарай турган түрү жок. Төшөктө жатып калган кеселдерин көтөрө келишиптир. Айылды азыр чаап кетишсе да сезе турган эмес. Ошо чаап кеткенге кайыл бу түрлөрүнө караганда.

Сансыз көздөр ырчыга кадалат жалдырап. Сансыз көздөрдү ырчы өзүнө имерип алды ыр сыйкыры менен. Ошол көздөрдүн бардыгында үмүт балбылдап жанып турду. Балбылдагын үмүт алоолонуп, теңдешсиз кызыл өрткө айланып баратты.

Мен ушул айылдык болуп калганыма кубандым. Тагдырыма тобо дедим. Ата-бабаларыма ыраазы болдум.

Азыр мага ырчы ай-ааламга араң батып, жердин белин ийип турган зор алп көрүндү. Ага тең келчү эч нерсе жок жандуудан. Ал дал ушундай экен!

Таңга жуук токтотту ырын. Артын кечкурун улантмай болду. Түнү бою тыным билбей, кирпик какпай, ыр нөшөрүн сабалатып, өзүнүн айтымында, аккан суунун бир тамчысына араң келген экен.

– Аккан суунун аягына чыгышка өмүрүм жетер бекен? – деди ырчы. – Ушу сууну толук айтып калсам арманым жок эле. Жетээр бекен өмүр...

Эл жымжырт болуп далайга тунуп калышты тарай алышпай. Анан бирден-жарымдан суюла баштады. Оорулууларын көтөрүп кетишти. Бала-бакырлардын уйкусу бузулуп, чырылдашып жолго түштү.

Адамдар жакаларын кармап, ырчынын талантына тобо келтирип, ырына маашыр болуп таңгалышты. Ал жөнүндө аны-муну айтып олтурушуп, акырында ырчыны бу дүйнөгө бир келген касиет экен дешти.

Күн чыга ырчы суу жээгине келип, бети-колун чайып атканда сайга батпай күпүлдөп агып жаткан өзөн суу ырчы колун малган сайын улам бир саамга токтоп калып жаткандай туюлду. Мен көз токтотуп, жана да теше карадым. Ырчы колун салганда суу чын эле токтоп, дымып калып жатты! Колун тартып алганда кайра агат. Ырчы сууну, адамдарды, дегеле бүтүндөй дүйнө жүзүн сыйкырлап салгансыды.

Анан ырчы сууну тиктеп далайга отурду. Суу экөө сүйлөшүп, сырдашкандай түрү.

– Сени ырдап чыгышка өмүр жетээр бекен? Адамзат өмүрү жетээр бекен?

– Адам өмүрү чексиз, – дейт суу. – Адамзат өмүрүндөй чексиз нерсе жок.

– Сени ырдап бүтсөм арманым болбос, – дейт ырчы ыймандай сырын жашырбай.

– Сен бүтпөй калсаң башкалар улантып кетет. Адам баласы бирин бири улантып, бөксөсүн толуктайт. Бу дүйнө ээси адам баласы. Он сегиз миң аалам ээси силерсиңер, адамзат.

– Бу дүйнөнүн аруусу, тазасы сенсиң, аккан суу. Сени ыйык тутабыз адамдар, – дейт ырчы суудан көз албай.

– Силерсиз он сегиз миң аалам көрксүз, жетим. Аалам адам касиети менен сыймыктанат. Адамсыз эч нерсенин эч качан көркү чыкпайт, баркына жетпейт. – Суу өз тилинде шылдырап ырчыгы жалынат. Улам келип, ырчынын жылаңаяк бутун чайып өтөт.

Экөө көпкө сырдашты.

– Өмүрүң менден узун болсун, – деди суу ырчыга батасын берип. – Суу башаты мен болом. Жер үстү менен жер асты суу менден таралат. Шамал учуп жетпеген тарапка мен жетемин. Күн нуру жетпеген жакка мен жетемин. Ай нуру тийбеген белеске боорум менен жылып, мен жетемин. Мунун бардыгын сен билесиң, сенин ырың билет. Сенин бул даңазана миң мертебе ыраазымын. Өмүрүң менден узун болсун. Сөзүң он сегиз миң ааламга айтылып калсын. Оозундагы сөз мендей чубуруп турсун үзүлбөй. Узун элдин учуна атагың сыймык менен аталсын. – Суу ырчыга өмүр тиледи, сөзүнө өмүр тиледи. Адам астына ызаат этип, кадырын бийик тутту. Ар убак аруулукту тиледи.

Ырчы ырын кечкурун суу боюнда улантмак болду. Мезгил бешимден ооп, суу жээгине келип отурду. Экөө сырдашып, акылдашып атышкандай суудан көзүн албайт. Ырчы ошентип отура берди. Эл туш тараптан агыла баштады. Кеселдерин дагы көтөрүп алышыптыр. Боюнда бар аялдар челкейе каалгып басып, жаңы төрөгөндөр белин бекем буушуп, ымыркайларга эмчек сордурушуп алдей айтышат. Наристелерине бу ырчынын касиети жуксун деген кыялда апкелишти. Калайык жардашып турат. Дың эткен ашөпкө үн чыкпайт. Үмүттүн үмүттүү оту балбылдаган көздөр. Ырчы азыр башын көтөрүп, ырын баштайт. Таң ата ырынын дагы бир ажырымын айтып салар. Түнү бою дымып турган эл таң ата тилге кирип, өздөрүнүн тирүү жан экендигин сезишер.

Жарыктык, жылкыдай акылдуу, жылкыдай таза жандык болбос! Түндө ырчы ырдап жатканда чырт эттирип чөп кертпей, кылк эттирип суу жутпай, көз ирмеп койбой, кош кулагын тикчийтип тиктеп турду чиркин ай! Ыр токтогондо башын асмандата көтөрүп, кишенеп, жер чапчып, турган жерин оюп салды. Жарыктык, жылкыдай түшүнүктүү жандык болбос! Ошо таң ата жер чапчый кишенегенде шаркырата сийип-сийип жиберди көбүктөнтүп! Анан азынган тейде атырылып жөнөйт жалын желге сел сымал сапырып... Атырылып, кырдан кыр ашып кете берет мурдун көтөрүп жыт искей.

Таң аткыча бешиктеги наристелер да кың этип койбоду. Ыр угуп отуруп бир жаш келин төрөдү ушерден. Аялдар аман-эсен төрөтүп алышты. Атын Ырчы коёлу дешти.

Бул наристе эр жеткенде тиги кишидей он сегиз миң ааламдын ырын айткан жаактууда жок ырчы болор. Суу жөнүндө бүтпөс, түгөнбөс ырын улантып кетер. Анын ыры мындан алда канча уккулуктуу келип, жан жыргаткан ыракатка бөлөөр, бут алдыңа гүл төшөп, баскан жолуңа дилде чачып коер, аягыңа Ай туудуруп, башыңа Күн тоготоор, же өмүр бою азапка малып, карыптын кебин кийгизип, жашоодон жан кечти кылып, акыры өз жанын өзү кыйып салууга мажбурлаган ыр чыгараар. Кантсе да ыр даарыган жан болсо экен... Ошентсе кана, атаганат! Аккан суу тартылып бараткандай төкмөлөр суюлуп барат... Болбосо, бул элдин өзүндө Сары Өзөн Чүйгө атагы кеткен чоң ырчы өтүптүр. Алдына жаактуудан жан салган эмес дешет. Анын ырын билген азыр бир жан жок. Аңыз болуп элге аты гана калган Чоң ырчы аталып.

Бири кем дүйнө деген ушу турбайбы! Ырын көп болсо эки дубан эл уккандыр. Угаар менен унутуп салышкандыр. Эртеси да ырдагандыр, эртеси да угушкандыр, эртеси кайра унутуп коюшкандыр, атаганат! Убагында өзөн-сайдан ашып-ташып агып аткан суу баркка алынбагандай, нечен ак таңдай акындар көзгө илешпей, сөзгө алынбай кайтып кетишкен экен да... Алтынга бергис, куну теңдешсиз нечен сөздөр бир учуп өтүп, көпөлөк мисал өмүрү кыска болуптур да...

Эл жардашып күтүп калды кулак түрүп. Жайнаган көздөрдөн балбылдап үмүт жанат. Алп көөдөндөр булкунат көмкөрүлгөн асманды жара тепчүдөй. Көк асманды шыңгыратып сындырып салчудай төбөсүн түшүрүп.

Асманда батыш көздөп жалгыз турна учуп баратты. Бир күтүп каскатар тургандар турнаны көргөн жок, ага эч бирөө көңүл бурган эмес. Үйрүнөн калып, адашкан неме сапарын улап бараткандыр. Үйрүнө жеткиче жалгыздап бара берет да. Аман болсо жылуу өлкөгө жетип алар. Балким жете барып, үйрүнө кошулар. Же бөлөк үйүргө байыр алып калар өгөйлөшпөсө. Неси болсо да алдыда узак жол, уза-ак... Көз мелжиген тоолордун бороон-чапкынын аралап, канат талдырган көк мухит үстүнөн учуп өтүү керек. Анүчүн күч, эрк талап этилер.

Жалгыз турна өжөрлөнүп баратты алдыга кеткендерди кууп жетүүгө кош канатын ыкчам кагып. Айыл адамдарынын аны менен таптакыр иши болбоду, карап да коюшкан жок. Жарык дүйнөдө турнанын бары-жогу тигилерге баары бир болучу. Бу турна болбой калганда дүйнө каңтарылып-аңтарылып калган эмес, болгондугу үчүн минтип эл чогулуп ыр угушка келип отурушкан жок.

Турна тоо кырына илинип-илинбей кайра артка тартты. Тартты да мурдагысынан катуулап учту. Анан эле тоодон артыла сороң этип дагы бир канаттуу чыга келди. Анысы турнанын соңунан түштү.

Экөө зериккенден оюну канбай куушуп келаткандай. Арт жактагысы таштай түйүлүп көккө атып чыкты да, төмөнгө шукшурула бой таштап, турнадан өтүп кетип, кайра көтөрүлөт. Турна бирде ылдыйлап, бирде буйтап кетип, калдандай түшүп, кайра оңолуп учат. Беркиси өтө эле шамдагай, өктөм.

Экөө куушуп ойноп келатышты. Турна жолунан калбай кете бербейт да. Тигиниси ушерде кыштачу неме окшойт. Турна минтип куушуп ойнобой, эмдигиче далай жолду басып коймок. Балким Улуу Тоонун бороонунан өтүп кетмек. Улуу Тоонун ары жагында өргүп жаткан өз үйрүнө жете бармак беле. Кантсе да улуу сапарга чыкпады беле. Артка кайрылбаса болмок.

Арткысы улам көккө атып, кайра төмөнгө шукшурула берди. Бир жолкусунда турнаны чала тээп өткөнсүдү. Турна «курк» этип жиберди үнүнөн алсыроо сезилип. Каскатар тургандар жапырт асманды карап калышты. Беркиси көккө атып чыгып, турнаны көздөй кудуп келатыштыр.

– Уайт!- деп кыйкырып жиберди тургандардын бирөө тебетайын асманга ыргытып. – Уайт! Ителги турбайбы! Уайт!

– Уайт! Уайт! – деп кыйкырышты көпчүлүк ителгиге айбат көрсөтүп. Алакандарын, сандарын тарсылдата чапкылап, кыйкырышып, чуулдата ышкырышып, турнаны ителгиден бөлүп калуунун аракетин жасашты.

– Жөн кой, эй, тээп түшүрсүн турнаны. Биздики болот, – деди бирөө.

– Аны эмне кылат элең? Үйрүнөн адашкан шордуу көрүнөт, – деди башкасы.

– Этин жейбиз да, – деп койду алиги калп күлүп.

– Жебейт. Турна ыйык болот, – деди жардашкандардын бири.

– А эмне, макирөөбү? – деди бир үн.

– Ыйык дейм...

– Ыйык адал болобу, же макирөөбү? – деди алиги үн.

– Жинди го, – деп койду берки.

Ошол бойдон бул сөз токтоду. Турнанын адал же арам экенин эч ким билбесе керек.

Ителги менен турна кубалашып, ойкуп-кайкый беришти. Турна чычкан болуп качып, ителги мышык болуп кууп жүрөт. Элдин көбү буерге эмнеге келгендигин унутуп койгондой, бардыгы, бир ырчыдан бөлөгү кайкаланып, көздөрү асманда.

– Тез үйгө барып мылтыкты апкел, ителгини атып салайын, – деп бирөө баласын үйгө жүгүрттү.

– Жааны апкелчи жебеси менен! Бол, жүгүр! – деди баласына колун жаңсай башына малакай кийген мурутчан. Тестиер бала тызылдаган бойдон кетти.

Жыгачы кызыл, кооздолгон, салмактуу жааны эки жебеси менен көтөргөн тестиер тез эле жетип келди.

Турна улам алдан тайып баратканы жердегилерге сезилип турду. Ителги тээп салмай болду. Адамдардын кыйкырып, ышкырганы ителгиге таптакыр таасир этпеди. Ал барган сайын күч алып баратты.

Башына малакай кийген мурутчан жааны баланын колунан ала коюп, асманды мээлеп калды.

Жаа кере тартылып, кайра кое бергенде жебе шуулдап көккө атылды. Жебенин куйругундагы үч тал кыл абада ышкырык салып, ок жыландай сойлойт. Көз ачып-жумгуча солкулдак чий учуна капталган жалтырак курч темир ителгинин жумшак төшүнө жабыша түштү. Ителги ушул тапта күүлөнө кудуп келип, турнанын мурүн талкалай тээп, экөө бирге калдандап жерге кулады. Турна үн чыгарган жок, ителги бир «чырк» этип алып, экөө бирдей аккан сууну тиктеп отурган ырчынын алдына күп дей түштү. Экөө эки жерде «дирт-дирт» канат серпимиш болуп барып сулк жатып калышты. Ырчы отурган калыбынан бузулган жок, козголуп да койбоду.

Эл аң-таң буга. Эч бирөө ырчыга даап сөз айтпады, ал эмнеге кыймылсыз олтурганына эч ким түшүнбөдү. Бу каскатар тизилгендерге табышмак болду.

Күн кылкылдап уясына кирип кетти. Батыш жактагы кементайдай кара булуттар өрт каптагандай кызарып, алоолоп чыкты. Алоо бара-бара горизонттон улам өчүп, бийиктеп, асман бетине жайыла берди. Анан жа-

лын үзүк-үзүк кара булуттарды куйкалап, күйүп бүткөн булуттар кайра карарып, асманда күн менен түндүн алмашуу улуу вазипасы жүрүп жатты.

Өзөн шаркырап агып атат. Ага күндүн түнгө алмашкан бул улуу вазипасы эч керексиздей. Суу мурдагы калыбынан жазган жок, ал кирпич кагым да тыным билбей, колдорун алга сунган тейде жүгүрүп баратат. Жүгүрүп, шашып баратат! Ташка мүдүрүлүп, жээктеги чөп-чарга чалынып жыгылып кетип, кайра тура калып жүгүрөт.

Тоо тараптан жел сокту. Чөп-чарлардын, суу боюндагы жапайы майда талдардын башы ыргалып, дымып турган айлана кыймылга келди. Бул соккон жел суудан бөлөк нерселердин да жаны бар экенин ырастап, ымтыраган ушул дүйнөгө кыймыл апкелди. Ошентип, чөлкөмдөгү бардык нерсе кыймылдай баштады.

Каскатар турган элди толкун аралады. Күдүк чыккан сөздөр менен эл ыргалып, ары-бери жылды. Ар кими ар бөлөк жоруп, ырчынын минтип кыймылсыз олтурганы шек туудура баштады.

- Суудан бирдеме даарып кетсе керек...
- Жөн кой, суу менен сүйлөшүп жаткан го...
- Бу соо эмес, мынча кыймылдабай бышып кетпейби...

Тургандар эми түпүрөй баштады. Бул кезде кыймылсыздардан бу дүйнөдө үчөө гана болуу керек: ырчы, турна жана ителги. Азыр эле, чай кайнамга жетпеген мезгил мурда асманда сабалап жүрүшкөн эки куш эми ырчынын дал алдында канаттарын жая боорлору менен жер кучактап жатышат. Денелери небак муздап калган.

– Бар, барып ырчы чоң атаңды ойготчу, – деди тургандардын бири беш-алты жаш чамасындагы баласына.

Бала тартынды кетенчиктеп.

– Бар, барып келчи, айланайын. Чоң жигит турбайсыңбы, – деди арткы жакта отурган байбиче шыкак берип.

Бала дагы тарткынчыктады. Байбиче дагы айтты. Бала эми жанындагы энесинин этегин мыкчий кармап алды.

– Эк, килейгиче... Бас, жүрү... – Аял баласын колунан дегдендетип сүйрөп жөнөдү. Кыймылсыз отурган ырчынын теке маңдайына жетип барып тык токтоп, кыймылсыз туруп калды. Туруп жыргаткан деле жок, башка чапкандай кайра артка салды баласын сүйрөп. Келип, четте отурган кара сакал кишиге бирдеме айтты эңкейип. Кара сакал аялдын сөзүн угуп-укпай ырчыга жүгүрүп барып, бир саамга тиктеп туруп, анан каскатар турган элди беттеп айкырык салды:

Эсил кайдан бир боорум, ой,

Эми кайдан көрөйүн оой!..

Бала-чака чуруу-чуу түшүп калды.

Суу баягысындай эле агып атты.

Айыл аза күтүп, кайгыга чөктү. Бир көргөн аялдар кошок айтышып, ырчынын өнөрүн даназалап атышты.

... Андан бери далай суу акты. Ырчынын «Аккан суу» деген ыры гана көкүрөктө тынып туруп алды. Ырдын эмне менен бүтөрүн эч ким билбейт. Бул эч ким болжоп таба албас табышмак болуп кала берди.

Кийин ошо ырын китептен окудум. Окудум да ырчынын ошондогу турпаты көзүмө тартылды. Бирок өз оозунан уккандай ыраазы болалбай койдум. Анан артисте жүргөн айылдашым бул ырды жаттап алып ырдап жүргөн экен, муну да уктым, бузуп салыптыр, ырдын сыйкыр күчүн кетирип коюптур.

Мен тагдырыма тобо келтирдим. Тобо келтирдим да, баламды аяп кеттим. Ал мен уккан ырды өмүр бою укпай калды, мен көргөн ырчыны көрбөдү.

«Аккан суу» деген ыры бар баягы ырчы төкмөлөрдүн акыры турбайбы. Ошондой ырчы чыгалек. Жамактап жүргөндөр жок эмес. Булар ырды нөшөрлөтө айталбай коюшту.

Жазгыч акындар көбөйүп кетти, өтө көп. Алар китеп чыгарышат. Төкмөлөрдүн ордун ушулар басып алышты. Эл чогулган жерде ырларын окушат. Көпчүлүгү бийлеп окушат, бир жерге туралбай. Жазгычтардын шарты ушундай болсо керек.

Төкмө ырчы жарык дүйнөдөн ушинтип өткөн. Ал суудай таза болучу. Ырдаганда жердин бели ийилип кетчү. Ыр кудайы ошо экен. Ырынын аягы айтылбай калган.

Ал ырчы кодо эмес экен. Мен адамдарга туура баа бере албайт окшойм.

Бир билгеним ал төкмө үй-бүлө күтпөптүр. Туяксыз экен.

КИЧЕНЕКЕЙ АЙНЕК ИДИШ

Бул үй-бүлө төрт адам. Кыз, уул, анан алардын ата-энеси. Улуусу эркек. Арман. Кызы Үмүт.

Эрди-катын бир нече жыл балалуу боло албай жүрүп, ушул уулу төрөлгөндө арманыбыз чыкты деп баланын ысмын Арман дешкен. Үмүтүбүз акталды, турмушубузда жакшылыктар боло берсин деп кызын Үмүт коюшкан.

Атасы профессор. Тилчи. Тил боюнча окуу китептери бар.

Ал ооруп калды. Оорусу өтүшүп кетиптир дешти. Төшөк тартып калгыча ишин таштаган жок. Бирок лекцияны мурдагыдай окуй албай, күйүгүп кетет. Оорусун студенттерге билгизбейин деп чымырканып жүрдү. Студенттер небак эле билип алышкан анын кеселдеп калганын.

– Жатып калса экен, – деди студенттердин бири.

– Өлөт го, – деген дагы бири.

– Өлтүрүп эмне кыласың, сага эски боз костюму артмак беле, – деген студент кыз курсташ жигиттин сөзүн жактырбай.

– Сессияда кыйнаганын айтам, – деген жигит.

– Өзүңдө күнөө окубаган, – деп кыз бетине айткан.

Кээ бир студенттердин тилеги кабыл болду; Сады институтка бара албай, жаны менен алек болуп калды. Ооруканада жата берип, жадап кетти. Күчтөп дарылашканы менен жылыш болбоду, төмөндөгөндөн төмөндөй берди. Үйүнө эки жолу чыгып, кайра эле келген. Үчүнчү ирет ооруканага баргысы келбеди; жылыш болбогон соң аерде жата бергенден майнап жок экен деп ойлоду. Садыны ооруканадагы догдурлар деле күткөн эмес. Оорусу айыкпас болгондон кийин кеселмандын үйүндөгүсү жакшы буларга.

Сады улам алсырай берип, акыры төшөк тартып калды. Мурда айыгып кетермин деген ой менен догдурдун айткан дарыларын калтырбай ичип жүрдү, кийин дарыдан тажады. Табыптарга түштү, мындан дабаа болгон жок чыгымдан бөлөк.

Институттан кеткенине беш ай өтүп кетти. Ушул беш ай беш кылымга, бир күнү бир жылга татып турду.

Сады күндө кызын күтөт жалдырап. Үмүт окуусунан келип эле атасынын жанына отурат.

– Ата, кандай болуп калдың? – деп сурайт күндө.

– Жакшымын, – дейт атасы өйдө обдула кызынын келгенине сүйүнүп.

Кызы адегенде чындап эле жакшы болуп калган экен деп ишенип жүргөн, бул жөн эле көңүл жубаткан сөз экенине анан түшүндү.

Кыз атасынын каруусунан кармап ордунан тургузуп, желөп-таяп ары-бери бастырат.

– Кыймыл болбосо муундар катып калат, – дейт кызы.

– Ыракмат, – дейт атасы кызына ыраазы болуп. – Басканга эки көзүм төрт, каруу жок. Апаң болгондо...

– Анда балким оорумак эмессиң, – деди кызы.

Төшөк тартып калгандан бери Садынын оюна көп нерселер келчү болду, тээ капкайдагыны эстейт. Эстегенде да бардыгы ирети менен майда-баратына чейин элестейт. Бүгүн жети жыл мурда кайтыш болгон аялын эстеген. Айна тирүү болгондо балким оорумак эмесмин деп ойлогон. Кызы да ошону айтып отурбайбы.

Айна институтта дене тарбиядан сабак берчү. Жаш кезинде сууда машыккан. Рекорд коюп, чемпион болбосо да шаардын биринчилигине катышып, дайым байгелүү орундарды ээлеп келген. Институтта сууда сүзүүдөн инструктор.

Сады экөө жайкысын жылда Ысык-Көлгө барып эс алуучу. Сууга сүзгөнгө күйөөсүн өзү үйрөткөн.

Экөө катар сүзгөндү жактыра турган, экөө сүзүп кете беришип, кете беришип, бир кезде Сады кайра артка кайтат. Айна көздөн кайым болуп көрүнбөй калгыча сүзүп, көптөн кийин кайрылчу. Сады жээкке жетип, аялын күтүп отура берет. Адегенде кечиккенине чочулап жүрдү.

– Сен антип алыс кетпе, – деген биринде. – Ар нерселерди ойлойт экенсиң.

– Коркпой эле кой, бул көлдө крокодил болбойт, – деген келинчеги.

– Акулачы? – деген эри тамашалап..

– Ал да жок. Адамдардын акуласы болушу мүмкүн. – Келинчеги да тамаша менен жооп берген.

Кийинки жылдарда күйөөсү көнүп калды, жээкте күтүп отура берет. Айна бир кезде, көптө келип, демин басып, далайга эс алат.

Мындан жети жыл мурун Айна сүзүп кеткен бойдон өзү кайра сүзүп келбеди. Арадан үч саат өткөндө Сады кооптоно баштады. Төрт саат өттү, Айна кайрылбады. Күн бешимден ооп кетти, Сады коопсуздук кызматына айтты. Моторлуу кайык минип, үчөө көл үстүндө зуулдап, Айнаны издеп жүрүштү. Табылбады. Караңгы киргенде издөөнү токтотушту. Эртеси таң кылайып атканда издөө кайра башталды. Бу жолу моторлуу кайыктан үчөө көл үстүндө кыйма-чийме зуулдап жүрдү, биринде Сады да бар.

– Сүзгөндү билбегендер жээктен алыстабоо керек эле, – деди куткаруучулардын бири.

– Ал сууда сүзүү боюнча институтта тренер, – деди Сады.

– Анда бир кырсык болгон го, – деди куткаруучу.

Ана табабыз, мына табабыз менен күн заматта өтүп кетти. Эртеси да табылбады. Аялынын тирүүлүгүнө Садынын үмүтү эми четинен кетиле баштады.

Төртүнчү күн дегенде Ысык-Көлдүн түштүк тарабындагы Барбулак пансионатынын жээгинен табылды. Түнү шамал болуп, толкун өлүктү тээп салыптыр. Ичи сууга толуп, чаначтай тарсыйып кетиптир. Медициналык сот эксперти суудан аялдын эки бутунун тарамышы түйүлүп калып, чөгүп өлгөн деген жыйынтык чыгарышты.

Сады мындан аркысын: балдары менен ыйлап-сыктагандарын, Айнанын сөөгүн үйүнө алпарып, тууган-туушкандары чогулуп көмгөнүн эстебөөгө аракеттенди. Оюн улам чулгуп, өмүрүндөгү жакшы күндөрүн элестөөгө аракеттенди. Бирок ою уйгу-туйгу түшүп, ошол кайгыдан арыла албады. Көзүн ачып-жумуп, ал элестерди бир жакка, мээсинин бир кычыгына адаштырып салууну көздөдү. Ошентип, ою менен алпуруша берип, далай убакыт өтүп кеткен. Бир кезде о, илгери, илгери эмей эмне, беш жыл мурдагы бүтүрүүчү курста окуган бир кыз эсине түштү. Сады буга сүйүнүп алды. Ал кыз сулуу эле, ашык болгондор көп. Кыз өзүнүн сулуу экенин, көп эркектердин көзү түшүп, шилекейлери агып турганын жакшы билчү. Ал ансайын кылыктанып, назданып, кылтыңдап эркектаналардын көздөрүн күйгүзүп турар эле. Сады андан көп улуу, мугалими болуп туруп ал сулууну карагандан таячу эмес. Бир нерсеге капаланып, түйшүк тартып, маанайы түшүп турганда ошол кызды эстегенде көңүлү көтөрүлүп, каны дүргүп, шайма-шай боло түшчү.

Сады ал кызды сүйгөн эмес, атүгүл аны менен жакын мамиле түзүүнү каалабаган, болгону кыздын чырайына гана суктанчу. Табияттын мындай сыйкырына тан берчү. Бүгүн да ошол кыз эсине түшкөндө бир сүйүнүп алган. Сүйүнүчү ооруга сеп боло албаса да убактылуу алаксып түшөт. Эртең да ошол чырайлуу кызды эстейм деп дагы бир сүйүнүп алганда Үмүт келип калды.

– Бүгүн ыраматылык апаң эске түштү, – деди атасы.

– Ооруп калганыңды арбагы көрүп, сезсе керек. Аяп аткан го...

Атасы кызына көптөн бери айталбай келаткан бир өтүнүчү бар. Күндө эртеңкиге калтырат. Батынып сурай албай жүрөт, аны бир эбин таап айтпаса болбойт. Адеп укканда кызы так секирип, капаланышы турган кеп. Андыктан чочутпай угузуу керек. Ал сырды экөөнөн бөлөк жан укпасын.

Сады ал сөздү бүгүн айталбады. Адатынча эртеңге калтырды, эртең сөзсүз айтамын деди. Уулу жумушуна, кызы окууга кеткенде Сады үйдө жалгыз калат. Жалгыз калганда өз оюнда кызы экөө сүйлөшүп, кызы атасын туура түшүнүп, мүдөөсүн аткарат. Анан, кийин атасы өлгөндө кызы көп деле ыйлабайт, атасы бейишке түптүз чыгарына ишенет. Муну Сады күн сайын көзүнө элестеткени менен ал сөзү күндө айтылбай калат.

Ошол күн өткөн сайын оорусу дагы күчөп, ахбалы оордой берди. Өзүнчө ордуна туруп, басалбай калды. Күндүзү көзү алаксып, убакыт тезирээк өтөт; үйдүн бир ыптасында тирелип кырынан коюлган китептердин кайсыдан кийин эмне китеп турганын, автору ким экенин жатка билет; окууну бүткөндөрүнө он жыл толгон мааракеге чогулган мурдагы студенттери кураторуна тартууга беришкен узундугу бир метрге жакын, туурасы жарымдан ашыгыраак «Кеч күз» аттуу полотнодо канча дарак, алардын жалбырактарынын сарысы канча, жашылы нечөө, бутактарынын санына чейин жаттап алган. Ал да кызыксыз азыр. Мурда күндүзү буларды бирден санап чыкчу. Түндөсү уйкусу качканда аябай кыйналып жүрдү. Күн баткан менен таң атпайт. Түн узарып кетти. Кеч кирип, караңгы коюуланган сайын кеселмандын маанайы бузула баштайт. Түнү оорусу күчөп, алаксыш үчүн сааттын чыкылдаганын санайт. Санай берип уктап калып жүрдү. Ойгонуп кайра санап кирет. Жүз... миң... беш миң... жыйырма миң... Көбүнчө сандан адашып калат, анан кайра башынан баштайт...

Саат чыкылдагын санап атканда ушул түн, ушул санап атканы акыркы түнүнүн санагы болбосун деген ой кетет. Адегенде бул оюнан чочулап, коркуп жүрдү, өлүм деген аябай сүрдүү, коркунучтуу туюлду, кийин, «ушул түнү ушинтип саат чыкылдагын санап, жымжырт тынчтыкта өлүп калсам экен» деп тилей баштады. Андан бери саат тынбастан чыкылдаганы менен Садынын ажалы жакындабаган шекил.

Сады адегенде жыйырма миң чыкылдакка жетпей өлүп калсам экен деп ойлогон, кийин ал санды улам азайтып, беш миң, үч миңге кыскартып көрдү, бирок бул сандарга тез эле жетип калып, кайра узак сандарга оогон.

Өзү туруп баса албай калганы аз болгонсуп, эми үнү да пастап, шыбырап калды. Догдур үч күндө бир келип, дары-дармектерин тууралап, оорулуунун ахвалын көрүп кетет.

– Ушул дарыларды эрте менен, анан кечинде бересиңер, булар адамдын ткандарын кубаттандырат, – деп догдур оорулуунун кызына бир топ дарыларды апкелген.

Догдурдун дагы бир келгенинде Үмүттү атасы тышка чыгарып жиберип:

- Айтыңызчы, дагы канчага жашайм? – деген.
- Баарыбыз кудайдын берген жашын жашайбыз, – деген догдур жигит күлүп.
- Жашырбай айтсаңыз, – деп Сады жалдырап сураган.
- Бир кудай билет, – дейт догдур ийнин күйшөп. – Сиздин кеселиңизден айыгып кеткендер көп. Сиз деле айыгып кетесиз...
- Айыккым деле келбей калды. – Сады чынын жашырбады..
- Антпениз, – деди догдур жигит. – Айыгасыз. Ажеп эмес...Түнүлбөнүз...

- Мен сизден бир нерсе сурайын дедим эле, мүмкүн болсо...
- Айтыңыз, колдон келгенин аянбайм...
- Мага ичкендей... Эч кимге айтпайм... Төлөп берейин...
- Бул дарылар сизге камсыздандыруу компаниясынан бекер берилет. Сиздикиндей дартка азыр дүйнөдөгү эң күчтүү дарылар болуп ушулар эсептелет. Кабатыр болбоңуз...
- Аныча ыракмат, уулум. Мен бөлөктү сурайын дегем...
- Айтыңыз. Аянбайбыз. – Догдур жигит кулак кагып калды. Кеселман эрдин кыбыраткандай болуп калды, бирок догдур уккан жок.
- Сиз эмне, уу дейсизби?! – деп догдур чочуп кетти артка бир кадам кетенчиктеп.
- Акырын, – деди кеселман каалга жакка көз таштап. Кызы угуп калбасын деген окшойт. Бу жолу үнү мурдагыдан бекемирээк чыкты.
- Сиз... сиз...кантип... – Догдур эмне айтаарын билбей калды.
- Төлөп берет элем, – деди Сады жалдырай карап.
- Мындай маселе менен мага кайрылбаңыз, – деди догдур эми эсин жыйып.
- Кечиргейсиз, – деди Сады. Бирок сөзү угулган жок. Эрдинин кыбыраганынан догдур оорулуунун оюн түшүндү.
- Анан догдур жигит коштошкон болуп башын ийкеп, тышка чыгып кетти. Кыз сырткы бөлмөдө отурган.
- Атам эмне деди, доктор? – Кыз ордунан лып тура калды.
- А... жөн эле... – Догдур жигит эмне айтаарын билбей калды алактап. Кыз атасынын өтүнүчүн билет турбайбы деген ой кетти. – Өзүбүзчө, – деп башын ийкеп алды жалгандан жылмайып.
- Атам өлүмдөн коркпой калды, доктор, – деди Үмүт үнүн пас чыгарып. Догдур унчукпады. «Атасынын оюн билет экен» деген оюн бышыктады.
- Мындай кеселден айыгып кеткендер көп, – деди доктор. Бөлөк сөз оозуна келбеди.
- Атам өлүмгө моюн сунуп калды, – деди кыз. Доктор оорулуунун цианид калий сураганын кызга айта турган болуп, оозун таптап барып токтоп калды.
- Бирдеме айтайын дедиңиз беле, доктор? – деди кыз. Доктор эки колун жайып:
- Аны өзүңүз деле билип турасыз, – деди. Кыз башын ийкеди.
- Анда көрүшкөнчө, – деди доктор сыртка чыгып баратканда. «Шайтан түртүп, кыз атасына уу алып келип бербесе болду. Анын жарым жылдык өмүрү бар али...»
- Доктор эмне деди? – Кызы бир нерсени билгендей сурады кирип келип.

– Эчтеме, – деди атасы кыска. Күнөөлүү болуп кызын тике карай албады. «Догдур айтып койгон экен» деген ой турду.

– Сага бирдеме айттыбы? – деди атасы.

– Мындай дартган айыккандар көп деди.

– Бөлөк эчтеме дебедиби? – Атасы оңдонуп, турмакчы болуп, бирок ордуна бир нукум да козголо албай тынчып калды.

– Өйдө тургузайынбы? – деди кызы.

– Жок. – Атасы баш чайкады.

Ушуну менен экөөнүн сөзү бүттү.

«Догдурдун айтканы келип, атам оорусунан айыгып кетсе сонун болот эле, – деп ойлоду кыз. – Догдур экөө эмнени сүйлөштү экен?»

– Арман иши боюнча эртең Пекинге кетет, – деди кызы.

«Уктум, түшүндүм» дегендей атасы башын ийкеп койду.

– Бир жумага, – деп кызы кошумчалады.

Уулу кеткенден кийин айтайын деп ойлоду Сады ичинен.

– Оорудан тажадым, – деди атасы. – Силерди да кыйнадым...

Кызы укмаксанга салды.

«Арманга бир ооз айтып көрбөймүнбү» деген ой кылт этти кеселмандын көкүрөгүнө.

Эртеси уулу Пекинге он күнгө кетти. Сады айтам дегенин айталбады, кызына айтмай болду.

Түнү кеселман кыйналып чыкты. Күн чыга догдур чакыртып, морфий сайдырды. Аздан соң жаны жай алып, көшүлүп кетти.

Сады көптө барып ойгонду.

– Ата, ойгондуңбу? Түзүгүрөөк болуп калдыңбы? – деди кызы отурган жеринен.

Атасы бирдеме айтты. Кыз түшүнбөдү.

– Уккан жокмун, – деп жанына келди.

– Сен, кызым мага бир жакшылык кыл, – деди Сады.

Кызы кулак түрүп калды.

Сады сурайм деген ууну сурай албай койду. Эрки жетпеди.

– Өйдө кылып койчу, – деди. Деп алып, айталбаганына жини келди.

Кыз атасын өйдө отургузуп, артына эки жаздыкты катар койду.

– Мынча кыйналбай кете берсем жаным жыргап калат эле, – деди атасы шыбырап.

– Каякка кетип? – деди кызы түшүнүп турса деле.

– Тиякка, кетип бараткан жагыма, – деп атасы ээк какты.

Кызы бул сөздү укмаксанга салды.

Атасы мүрт өлүмдү жактырчу.

«Өзүң кыйналбай, элди да кыйнабай тырс этип кетип калганга жетеби?» – дей турган.

Оорусу жаны башталганда эле ушуну айткан. Адеп укканда уулу менен кызы чок басып алгандай секирип кетишкен. Андан кийин да көп жолу

айтты. Кийин уулу менен кызы бышыкулак болуп, унчукпай калышкан. Алар бул сөзүнө макул болушканын же жактырбаганын Сады биле албай койду. Оорусу бир аз пастай түшкөндө көзү илинип мемиреп баратканында «ушул уктаган бойдон кете берсем сонун болот эле» деп ойлойт. Мурда уйкусунан ойгонгондо сүйүнүп кетчү. Анан оору менен кармашы башталат. Мындай кармаштан Сады жадап кетти. Кармаш, кармашпа, дарт күч ала берди. Сады эмес, дымагына эт бышкан не бир менменсингендерди алып түшкөн бул дарт. Ушул оорунун дарысын табамын деп өмүр бою тыным билбей иштеген окумуштуу-академиктердин далайын бул кесел тырайтып салган. Алардын жанында Сады ким болуп калыптыр бул дартка...

Ортодон бир жарым апта өтүп Арман келсе, атасы мурдагыдан алсырап, көзүндөгү өмүр үмүтү түгөнүп калыптыр. Өңү топуракка окшой түшүптүр. Морфийсиз күн жок экен ага. Оорубай-сыктабай тырс эте түшсөм экен деген тилегин бербеди кудай. Дагы канча күн азап тартып, бул кыйноодон качан кутуларын эч ким билбегени жаман. Акыры бир күн өлүп кутулат дечи, бирок качан? Атасынын ахбалын көрүп, Арман аяп кетти. Мурда кыйналганда онтоп жиберчү, эми көзүн жалдыратып жата берет.

Азыр го жөлөтүп-таятып эптеп жетип, даарат ушатканга жарайт. Эми бир аптага жетип-жетпей, жаман айтпай жакшы жок дейт, басалбай калганда ошондо азап болорун ойлоду кеселман. Ошо азаптан коркту. Андан кутулуунун эки гана жолу бар: бири – өлүм, бири – айыгуу. Айыгууга үмүт калбаган, өлүм болсо, чындык. Кыргызда: «Өлүмдөн башкасынын эртеси жакшы» – дейт. Садынын ою азыр буга карама-каршы. Ага өлүмдөн азап оор болуп турган кез. Өлүп калсам экен дейт. Үмүтү ушуга ооп кетти. «Эки күндөн кийин, жумага карата кете берсем жакшы болмок, – деп ойлоду. – Эки күндөн кийин бул азаптан кутулам. Таң атса ары жагында бир күн калат...» Бир күн деген Садыга узак, аябай узак...

Кызы кечирээк келди. Сады бир чыны чайды түгөтө албады. Тамактан аткес кылды. Мээсине: «Таң атса дагы бир күн калат, бул азаптан кутулам», – деген ой орноп алды.

– Сен мага цианид алып келчи, – деди кызына.

Кызы каңырыш угуп калдымбы деп атасын жалт карады.

Атасы сөзүн кайталады.

Кызынын кабагы тырышып, эмне үчүн мынчалык каңырыш угубатам деп ойлоду.

– Ошо... ошо... мени аячы, аясаң алып келип бер... бул азаптан кутултчу, кызым. – Садынын аркы сөзү билинбей калды. Ал ыйлап атты. Үнү буулуп калды. Көзүнүн жашы чубура берди ээк ылдый.

Кызы атасынын башынан сылап сооротуп, жашын сүртүп, бетинен өпкүлөдү.

– Ата, карман... сен чыдамкайсың... сен ооруну жеңип чыгасың... антпе... чыда, ата...

Кыз карманалбай, өпкөсүн кагып ыйлай берди, атасына жалына берди.
– Атаке, антпечи... сурабачы аны, ата...

Атасы бар күчүн жайнады:

– Сурабайм, болду, – деди.

Кыз ыйын токтотту.

– Ата, сурабачы ээ?..

– Макул. – Сады баш ийкеди.

Кызы атасынын арык эки бетинен, жупжука чекесинен өптү.

Сады эркеп кетти.

– Догдур да бербей койгон урушуп, – деп айтып алды.

– Алар ант беришкен, Гиппократ антын, – деди кызы. – Бербейт...

– Эми сурабайм, – деди атасы.

«Бир күндөн кийин бул азаптан кутулам» деген ою бир жылт этип кетти. Сураганымды таап берет деп ал кызына ишеним арткан. Бүрсүгүнү бул азаптан кутула албай калганын эстегенде көңүлү чөгө түштү. Онтон алды. Бир күндөн соң жан кыйноодон кутулмак. Өзү айткандай «тырс» этип, анан жаны жай алмак. Эми бул азап дагы канчага созулат, кудайдан бөлөк эч ким билбес!

Эртеси Сады жалгыз калганда догдурдан да, кызынан да бекер сурапмын деп ойлоду. Алардын бербесин билген, бирок үмүт көкүрөгүн кытыгылап туруп алды. А кокус макул болуп... Сураганы туура болбой калыптыр да...

Догдур кечкурун морфий атып кетти. Сады ошо бойдон эртеси ойгонду. «Бир күндүк өмүрүм калмак сураганымды тапканда» деп ойлоп алды.

Кызы атасынын жупжука чекесинен өөп, окуусуна кетти. Сады уулу берген чайдан жарым чыны ичти. «Аш болуп кетсе экен,» – деп ойлоду уулу. Атасы жарым чыны чайды кусуп салды, сиңире албады.

– Бул азаптан качан кутулар экенмин? – деди Сады. Күн санап пастап бараткан үнү угулар-угулбас чыкты.

Уулу жооп эткен жок, атасын үнсүз карап турду аяп.

– Кудайга жакпаган иш жасап, күнөөгө баткан жок элем, – деди Сады деми энтигип. – Кудайда калыстык болсо мынчалык кыйнабай алып кетмек... калыстык кылбай жатпайбы... бул бүтпөгөн азап болду го...

Уулу унчукпады, атасынын кыйналганын сезип турду. Кудай чын эле болсо, мынча азапка салмак эмес...

– Эки дүйнө ыраазы болоюн, аталык милдетимен кечейин... ыраазы кыл мени... мынча кыйнаба, айланайын... бетиме жаздыкты таштап койчу... акыркы өтүнүчүм, сураганым ушул болсун... батамды берейин, ыраазы болоюн... – Сады бар күчүн жыйнап айтты. Айтып, көзүнөн жашы куюла берди.

Уулунун зээни кейип кетти. Атасынын кыйналып атканын карай албай койду. Көзүн ала качты.

Кечкурун догдур келгенде:

- Атам айыгышы мүмкүнбү, чынын айтыңызчы, доктор? – деп сурады.
- Айыгып кетиши кыйын, – деди доктор, – дарт канына өтүп кеткен, мындай стадияда айыгуу теориялык жактан мүмкүн эмес...
- Практикалык жактанчы?
- Анда деле... кепилдик жок. – Догдур кесе айтып салды.
- Анан эмне болот?
- Ажалы жетмейин ушул. Мындан катуу болот.
- Кыйналганын карап тура албай койдум...
- ? – Догдур эки колун жайды.

Эртеси Арман кызматынан келсе, атасы катуу кыйналып аткан экен. Морфийдин күчү анча жетпей калыптыр. Арман атасын аяп турду. Анан ички төш чөнтөгүнөн кичинекей айнек идиш алып чыгып, үстөлдүн үстүнө койду. Атасы ал айнек идишти көрдү. Көзү жайнап, оорусун бир паска сезбей калды.

– Кудай тилегинди берсин, ыраазымын сага... – Садынын үнү бекем чыкты.

Арман атасын ваннага алып кирип, жуундуруп, тазалады. Жуундуруп атканда баласын алкап, ыраазылыгын айта берди. Эми бул азаптан, кыйноодон кутулам деп турду. «Арманга догдур же Үмүт айтса керек, – деп ойлоду атасы. – Кимиси айтты экен? Мен айтканда көнмөк эмес...»

Сады түнү үзүлдү. Эртеси тууган-туушкандары, жоро-жолдоштору келишти. Маркумдун уулу менен кызына көңүл айтышты.

- Эки жылдан кийин элүүгө чыкмак экен, – дешти.
- Кырк сегизде болсо мүчөл жашы турбайбы. Ушул мүчөл жаш эркектерге аябай кооптуу...
- Бул кесел кимди болсо акыры алып тынат...
- Жашабай калган жашын, жакшылыгын балдарына берсин...

Келгендер ушуну айтышты. Арты жакшылыкка кайрылсын деп тарашты.

«Шайтан кыз атасынын көңүлүн кыя албай, сураганын апкелип берсе керек,» – деп ойлоду догдур.

«Атам догдурду көндүрүп, акыры максатына жетсе керек,» – деди ичинен Үмүт догдур жигитти жек көрүп.

Сөөктү жашыргандан үч-төрт күндөн кийин кыз үйдү жыйнап жүрүп, атасы жаткан керебеттин астынан кичинекей айнек идиш таап алды. Оозу чапталуу экен. Ары-бери карап, мөөнөтү өтүп кеткен дары болсо керек деп акыр-чикирге кошуп ыргытып жиберди.

Анын эртеси Арман кичинекей айнек идишти издеп, үйдү үч көтөрүп таппай койду.

Повесттен

**Арслан
КОЙЧИЕВ**

МИСМИЛДИРИК

(Беделдеги каргыш)

(Уландысы, башы өткөн санда)

Алардын чубоого түшкөндөгү сабынан санын алыстан байкап, көчмөндөр өздөрүнчө удургуйт. «Салдат келатат!» дешип, «мынчалык көп салдатты кайдан көрдүк, көздөрүнө илинбей далдаа туралы» дешип, кымгуут. «Жүз экени аныкпы?» дешет. Далдаа таппай, далдактап калган бошураактары жолуккан жерден атчаны аттан түшүп, жөөчөнү турган жеринде какчыйып, калпактарын чече калат, баштарын жерге салып, колдорун көкүрөктөрүнө куушурган бойдон улуктар өтүп кеткенче катып турушат. «Караандары үзүлдүбү?» деп көздөрүнүн кыйыктары менен карап турушат.

Петербургдук этнограф-коногун эриктирбей, жолдуката кеп салып, жер уусун тааныштыра келаткан пристав:

– Александр тоо кыркасынын Борду деген төрүндө көчүп-конгон кудаян болушунун кара-кыргыздары ушулар, булардан ары коксулай жүрүп, бел ашканда темирболот болушу, – деп жол боюндагы кыргыздарга колун жаңсайт.

Мына ушул туштагы өрлөрдү этектей, аяк-башы айчылык жол келген мелжиген талаа жатат, эмнегедир жалпы жонунан «кыргыз талаасы» деп коёт, талаанын аркы учунда Орол тоосу жатат, тоо дегенден өмүрү ошону көргөн этнограф «тоо бул жакта турбайбы» деп, көк мелжиген кыркалардын көркүнө көөнү тойбой суктанып келаткан эле, приставдын айткандарынан улам бир ой кылт этти.

– Ородун кыргыз-кайсактары дейт эмеспи. «Александр тоо кыркасынын кыргыздары»? Жаңыча угулуш! – деп улутунду.

– Жалпысынан кыргыздар жапайы, а бирок мынабулары – эң жапайысы, – дейт пристав.

– Кандайча? – дейт этнограф тандана.

Пристав үнүн басайтып:

– Өлүктү кызыл-жаян союп, жиликтеген кыргызды уктунуз беле? Силердин илимдин тилинде эмне дейт аны? Киши жегичтер дебейби? Агентуранын айтуусунда, ошондойлордун бири ушулардын арасында деген шек бар. Ашыкпай айтып берем, колго түшсө мүмкүн көрүп каласыз, – деди этнографтын кулагына.

«Киши жегичи барбы! Эмне күч келип?» деп боюн жыйрыган этнограф колдорун бооруна куушуруп, жол боюнда турган кишилердин карып түрдөнгөн кебетесинен, карарган өңдөрүнөн канкордуктун жышаанасын издегендей тигилет. Арабанын кырынан мусаапырларды телмире тиктеп, жол дептерине мына мындай саптарды жазууну болжоштурду: «Уезддин начальниги менен пристав темирдей солк эткис тартип орноткон экен, маңдайыбыздан карма-курп чыга калган кара-кыргыздар орустардын караанын көрө сала, колдорун боорлоруна алып, турган жерлеринде катып калып жатышты. Жолдон кийин турууга кокту тар эле, тоого чыга качайын десе боору тик эле, качып кете алышпай, кысылып туруп беришти. Алардын жүдөө кебетесинен басынуунун, элендеген көздөрүнөн коркуунун илеби сезилет. Василий Радловдун «орустун тартибине көнбөй, ээ-жаа бербей жашаган баягы элдин койдой жоошуп калганын көрдүм кийинки барышымда, капырай» деп жазганы эсиме түштү. Аалымдын айткандарына өз көзүм менен күбө болдум...».

Сөзгө ээленип алган пристав «сен алыстан көксөп келген көчмөндөрдүн турмушунда мен билбеген нерсе жок» дегенчелик, этнограф мурда укпаган улам бир жагдайды айтып таңгалдырат.

– Сизге кызыктуу болсо керек, куу тезекти колуна эзгилеп, тамекидей жыттаганды көрдүңүз беле? – деди.

– Уккам, – деди этнограф.

– Жылкынын жаңы эле ташталган тезегин сугунчудай алаканга салып, жыттагандыгы?

Этнограф унчукпай калды эле, пристав маашырланып:

– Кыргызың ошого маш келет. «Ал эмнең?» деп сурасаң, малдын тукумун туят имиш, – деп каткырып алды.

«Приставга жомок угулганы менен чындыгы болмогу мүмкүн. Мал тезегисиз көчмөндүн оокаты өтпөсү анык. Кызыгы, динге кандай карашат болду экен?» деди этнограф ичинде.

– Баса, пристав мырза! Динди тутунушканы кандай?

– «Мухаммеддин жолун жолдогондор» деп эле каттап жүрөбүз, бирок, орус акимчилигинин баамында шаманчылыкка ынак. Менин баамымда, жомокко ишенген баёо эл! Кыскасы, дини – жомок! – дей салды пристав олуттуу түр менен.

– Коюңузчу? Жомок деген жомок да! Шаманчылыкты айтып жатасыз го? – деди этнограф.

– Билбейм, сиз экөөбүз, Петр Алексеевич, Библияга кандай ишенсек, булар жеби-реп айткан өз жомогуна ошондой эле ишенет. Эми эки апта жүрсөңүз, ал жагын өзүңүз далай байкайсыз, далай кызыкка күбө болосуз!

«Жомок» десе этнографтын оюна кайрадан Радловдун жазгандары келди. «Образцы народной литературы...» дегени келди. «Пристав кайсы бирин айтып жатат?» деп ойлоду.

Экөөнүн сөзүн алдыдагы солдаттардын «Келдик!» деген доошу бөлдү. Баш кишилерден ээрчиткен Камбар болуш приставды каршы алмакка утурлай чыгып, кап-

чыгайдын карагай-черлүү, суу жайылып аккан кенен жеринде күтүнүп турган экен. Текши аттарынан түшүп, күтүп турушуптур.

– Биристаб-байдын сак-саламаттыгын сурайбыз, аманчылыгын тилейбиз! – деди Камбар болуш арабада отурган приставга тилмечи аркылуу кайрылып.

– Аман, Камбар мырза, аман! – деди качан көрсөң оң колунан мүштөгү түшпөгөн пристав арабасынын жөлөнгүчүнө чалкалап.

Кыргыздар чогуусу менен абан салгандай бир ооздон «аман!» деп айтышып, жүгүнүп коюшту. Пристав жүгүнгөндөргө көз жүгүртүп, арасынан Мукайды тааныды.

– Аа! Здравствуй, Мукайчик! – деди.

Орусча окшоштуруп амандашканга жарап калган Мукай жаман тилге салып:

– Ыстырастуй! – деди.

Пристав жанындагы этнографка кайрылып, «орусча окуган кыргыз бала» деп, Мукайды көрсөттү.

– Улуу урматтуу конокторубуз эсенби? – деди Камбар болуш.

– Эсен, Камбар болуш, эсен!

Анан тилмечи аркылуу буларды айттырды:

– Мурда айтканымдай, Верныйдан, Петербургдан чоң төрөлөрдү алып келатам.

Ээрчиткен солдаттары да көп.

«Буларды!» дегендей жанындагыларга жалпы колун жаңсады.

Солдаты көп десе, ээрчиткен улуктары да көп белем. Камбар болуш аларга да жүгүндү. Артындагы кыргыздар кошо жүгүндү.

Баамдашса, пристав ээрчитип келген төрөлөрдүн түрү мурда келип жүрчү төрөлөрдөн башка. Айылды аралап барып токтогон арабадан түшкөнүндө карашса, «Битирбордон» деп тааныштырган аспаптуусу бөлүнөт.

– Атаке кыргыздарын тартипке салып келатабыз! – деди пристав арабадан түшө элек жатып.

Тилмечи доошун бийик салып, тургандарга текши угулгудай которду. «Эмне дейт? Эмне болуп кетиптир?» дешип, арттагы кыргыздар канырыш уккандай, Камбар болушту карашат.

– Тынчылыкпы, биристаб-бай! – деди Камбар болуш.

– Өткөндө атаке кыргыздарынын бузуктары Ак-Бекеттин тушунан жер кескени баргандарды аттары менен омууроолоп, сүрүп чыгарышкан экен. Аскер алдырышка туура келди. Тентектери катулешкеге жөнөтүлдү, – деди пристав.

«Катулешкени» укканда кыргыздар «чатак болгон экен» дешип, баштарын чайкады.

«Битирбордон!» деп таанышкан улугу там-ташын, эмеректерин ташына келгенсип, жүктүү. Сандыктай фотокамералары, боёктоп сүрөт тартчу олчойгон-олчойгон, оролуу кагаздары бар эле. Бул чөлкөмдүн кыргыздары тор жайып, көпөлөк кармаган «көпөлөкчү төрөнү» көрүп жүрөт, чөптүн түрүн санап, бүрүн жыйнаган «чөпчү төрөнү» көрүп жүрөт, арыштап жер кескен «ченчи төрөнү» көрүп жүрөт, «мунусу кандай төрө?» деп түшүнө алышпайт.

Солдаттар айылдын четине өргүп, ченчилер жер ченөөгө кетишти. Ал ортодо чанач-чанач кымыз келтирилип, мелт-калт жыгач аяктар конокторго сунулду. Пристав кээ бир улуктардан айырмаланып, кымыз ичкенден эч жийиркенчү эмес. Жыгач кеседеги кымызды жутуп жиберип, «ух!» деди. Кымызга малынган мурутун аарчынып жатып:

– Камбар мырза! Кытай чегине жылкы тийгендер тууралуу шек чыктыбы? – деди.

– Андайдын шек-шыбатын укканыбыз жок! – деди Камбар болуш түз эле. Кыргыздар «кудай, кутулта көр!» дешип, Камбар болуштун оозун карашат. «Жазыктуу көздөнүп турасынар, мойнунарга алсаңарчы» дечүдөн бетер приставдын жүзүн тик багып тиктебей, көздөрүн ала качышат.

– Бирөө жаш өлдү дедиңиз эле. Верныйдан атайы келген кишибиз маркумдун бүлөсү менен сүйлөшө алабы? – деди пристав.

– Сүйлөшпөй анан! – деди Камбар болуш.

«Менин калп айтканым бүтүн кудаян элинин калп айтканы, силер үчүн керт башымды тобокелге салуудамын!» дегендей катарында турган кыргыздарын калкыга карады.

– Бечаранын жакындарына айттырып койгула, улуктар барып сүйлөшөт, – деди аларга.

Сагалагандардын арасынан жашыраак бирөөсү "жарайт!" деп жөнөп кетти.

Пристав эки жакка көз чаптырып, Петербургдук коногуна сүйлөдү.

– Мынабул тоону ашсаң Кочкорго түшөсүң, сол жагы менен барсаң Шамшы ашасың, оң жакка бурулуп, капчыгайды өрдөсөң Ысык-Көлгө чыгасың, – деп жер уусун жай тааныштырды.

Эки жагына көз чаптырган этнографтын назары анда-мында ирегеге сайылган найзаларга көбүрөөк түштү. «Кудайдын куттуу күнү жылкы тийген, жоо сайган заман каякта, ага карабай бул элдин арасында улагага найза сайган салт унутула элек тура» деп баамдады. Жолго аттанаарда Орус география коомунун китепканасына баш багып, саякатчы мекендеши жазып калтырган кол жазмадан мынабул саптарды окуганын эстеди: «Жапайы кыргыздар Түркстандын эң бир тынчы жок, ээнбаш эли болчу. Сарттын жер чукулап, соода кылганын мазак санайт. Жылкы чабууга маш келип, казынаны тоноп, олжого тундурган кишисин «көсөм» дешет. Коңшулардын тынчын алууга да маш. «Он» дегени казакты, «сол-ичкилик» дегени сартты жүдөтүп турган. Санап отурсам, кыргыз-кыпчак дегениң жалаң Кокон хандарынын тукумунан эле жыйырма чакты канзааданы койчо муздаган. Убал-сообун ойлошпоптур, чулгоодой алмаштыра беришиптир, көңүлдөрүнө туура келбей калса эле баса калып муздай беришчү экен, шамшарына колу жетпей, туталанып баратса, жаздыгы менен тумчуктуруп салчу экен, иши кылса, хан тукумуна өч келип, өлтүргөндү өнөр көрүп алышыптыр. Ханзаадалардын жүрөгүнүн сары суусун ушунчалык алган экен, «такка отур» десе заарканып турушчу экен. Генерал Скобелев Коконду каратканда, көчмөндөрдү күч менен басты. Канчалык каршылык көрсөтсө дагы ошол элди орустун куралы тынчытты, Болот хан деген каракчысын Маргалаңда дарга астырып, тынчытты. Калган-катканын Алай тоолорунан кырды...».

Эски найзаларды тиктеген этнограф эми генерал Скобелевдин алдынан найза сундуруп чыккан ошол жапайы элдин жоошуп калган бир уруусуна бет келип, өз көзү менен көрүп турганына көңүлү көкөлөп, турмушунан сүрөт түшүрүп калгысы келди. Шыйрактуу аспабын жайып, күн жарыкта сүрөт тартып калуунун камын жеңди.

Кернейден үйлөгөнсүп мурдунун кош таноосунан көк түтүнүн бурулдатып, мүштөгүн кере тартып турган пристав жер уусун тааныштырууну улантты. Мурундан көк түтүндү уюлгутуп үйлөгөндү мурда көрбөгөн кыргыздар, айрыкча, чоң аталарын жетелеп, этегине жармашкан жаш балдар «ууланып калбаган мунуң кандай касиет?» деп приставдын барбайган таноолорунан көздөрүн алышпайт. Мурда, Кара-

Коңуздун дунганы менен апийимчи кытайдан көрүп жүргөндөрү гана «канжа», ал «канжа» дегени болот» деп шыбырашат.

«Алай жүрүшүнө кырк жыл, генерал Скобелевдин жүрүшүнө кырк жыл» дегенди быйыл көп уккан этнограф:

– Алай жагы каяк? – деп суроо кыстарды.

– Мынабул тоолордун дагы далайын ашуу керек, Петр Алексеевич! Ташкент – Фергана багыты менен бир барасыз, же болбосо, Суусамыр, Кетмен-Төбөнү басып, ашып түшүү мүмкүн, – деди пристав.

Анан колун Кемин жакка сермеп, «кырды ашсаң – Чүй, андан ары Кемин» дейин деп баратып, тык басылды. Пристав үнүлгөн жакка баары баштарын буруп, тиктеп калышты.

Карашса, чокуларын ак чалган аскалуу тоолордон, көк жалтаң көк зоолордон береги жашыл кыраңчада атчан кыргыз таш сымал катып калгандай кыймылсыз турат. Тегерегинде мыдыр эткен жан жок, кыйладан бери жалгыз тургандай түрү бар. Мал жайып жүргөн көчмөндөрдү көрүп эле жүрүшөт, мынабунун турушу башкача. Төмөндө отургандарга төбөдөн көз чаптырып, кыр көрсөтүп тургандай. Казандай калпагы шоңшоёт. Көчүгү ээрин жармашып, ээри атына жармашып калган немедей тулкусу атка куюлушуп, кыймылсыз. Алдындагы аты гана тыбырчылап, анда-санда аяктары менен жер чапчыйт. Атынын суулугун тартып, тигил кыргыз кыймылсыз. Каректеринин кагылышпаганы эле болбосо, тиктешип калышты.

– Мунуңар ким? – деди пристав.

– Биздин элдин жигиттеринен, мал жоготуп, издеп жүргөндөрдөн, – деди Камбар болуш. Ичинен ызырынды. Так ошонун айынан пристав алдында сурак кармап, так ошонун айынан сызгырылып атса, тигинин «мен мындамын» дегенсип, кыраңга чыга калганын кантесин!? «Көрдүңөрбү кылганын?» деп көзүнүн кыры менен кыргыздарын тиктеди.

– Кырдан жылбай, мал издегени кандай? Кымызга тоюп алган го!? – деди пристав.

– Көп киши келгенин көрүп, таң, – деди Камбар болуш.

– Эмне көрүңбөйт десе, Нарбото кырга чыгып кеткен тура! – дешти кыргыздар өз ара. Тилмеч Камбар болуштун сөзүн оодарып, кыргыздардын өз ара сүйлөшкөнүнө маани берген жок. Пристав кырдагы кыргыздын Нарбото экенин билген жок.

Шырдакта отурган улуктардан бөлүнүп, фотокамерасынын шырғыйдай буттары жаңы эле жайып, жерге сайганы аткан этнограф «Кентавр!» деп кыйкырды. Тартып калганга ашыкты. Артындагы ак жалтаң зоолордун койнунда коомайлап, келгиндердин дабышын туйгандан уюктаган жеринен жаңы эле суурулуп чыга калгансыган кырдагы жалгыз атчандын кебетеси этнографтын көзүнө кызык сүрөт көрүндү. Кентавр элестеди! Ал азыр аркар-кулжа жайлаган ак жалтаң аскалардын, буурулданган булут чалган көк жалтаң зоолордун ичине кайра житип кетчүдөй сезилип, азыр көздөн кайым боло электе, тартып калмакка ашыккан этнограф эмерегинин эби-сынын келтире албай шашкалакайт.

Анын «Кентавр!» дегенине отурган орустар кыраан-каткы күлүштү. Пристав томолонуп кетчүдөй капталына ооп, боору эзилгиче каткырды. «Улук оодарылып кетеби ордунан?» деп, анын эмнеге каткырганын, шыйрактуу аспап көтөрүнгөн төрөнүн күлкүлүү эмне айтканын биле бербей кыргыздар карайт. Ушу турган кыргыздын окумалы – приставдын тилмечи, бир түшүнсө ошол түшүнмөк, анын деле түшүнгөнү билинбейт.

– Каяктагыны айтасың, Петр Алексеевич! Кентаврды тапкан экенсиң! Ал – жапайы кыргыз! – деди көзүнүн жашы чыкканча күлгөн пристав.

Фотокамерасын шырмый буттарына тургуза салып, төрт чарчы кара жоолук жамынып, башын чүмбөттөгөн этнограф энкейген тейде аспабынын көзүн шыкаалап калган.

Карап турган кыргыздар кол сандыктай көрүнгөн бул кайсы куралы деп үркүштү. Этнографтын жыгач буттуу фотокамераны шыкаалаганы шыйрактуу мылтыкты мээлеп жаткансып туюлду. «Эмне балакетти баштаганы калды?» деп, айрымдарынын жүрөктөрү ооздоруна тыгылды, «атканы жатабы?» деп өңдөрү бузулду. Көпчүлүктүн ичинде Мукай деле деңдароо. Дегенче, топтошкон кыргыздардын арасынан кайраттуусу тебетейин колго алып, кырдагы атчанга «ары бастырып кет!» деп булгалады. Кыйкырса пристав менен сүрөтчүнүн каарына калчудан бетер, дудук немедей үнүн чыгарбай, көзүн алайтып, колундагы тебетейин булгалайт.

Карбаластаган этнограф кырдагы атчандын кебетесин камерага кармап, тарта берээрде Нарбото атынын башын буруп, теминди. Акырын бастырып, кырдын далдаасына төнүп кетти. Этнограф фотокамерасынын тээгин басаарда атчандын далысын, аттын учасын эле учкай илип калды.

Айылдын ичи орустардын каткырыгына толду. Кыргыздардын күлүүгө алы жок. Этнограф «кап» деп башын чайкап, кабагын түйдү. «Тартып калганымда Верещагиндин полотнлорунан, Прокудин-Горскийдин түстүү сүрөттөрүнөн кем калбаган сүрөт чыкмак!» деп өкүндү.

Боору эзилгенче ыкшыган пристав көзүнүн жашын сүртүп, сустая түшкөн этнографтын жанына басып келди. Коногунун көңүлүн алмакка:

– Петр Алексеевич! Капа этпеңиз. Мынабул кыргыздардын кайсынысын тартпа, кентаврга окшош, – деди.

– Бирок, жанагыл ирмем!.. – Этнограф эрдин тиштеп, башын кайра чайкады.

Кишилердин чоочуганын байкаган этнограф тилмечти ортого салып, фотокамераны түшүндүрдү.

– Сүрөт! Сүрөткө тартам, коркпогула! Үркпөгүлө! – деп жалбарып жиберди.

Күн тоого жашырынып, көлөкө түшкөнчөктү кооз сүрөттөрдү тартып калгысы келген этнограф пристав аркылуу айттырып, элди ою менен болуп берүүсүн суранды. Коногунун көңүлү үчүн пристав өз ишин жыйыштыра турду. «Алыстан атайы силерди көргөнү келген конок! Сүрөтчү төрөнүн айтканын жасагыла!» – деп буюрду. Ченчилердики өтүп, суракчыныкы өтүп, эми ушунуку калгансып, этнограф бир дүрбөлөң салды айылга.

Сүрөттү эшиткенде эсине келип, Мукай – билген киши. Этнограф менен тилмечтин катарына тура калып, падышанын сүрөтүн элес тутуп, сүрөт кандай болоорун элге кошо түшүндүрдү.

Кыргыздар олку-солку болуп, баштарын чайкап жатып көнүштү. Аларды өзү ынандыргансып, Мукай кошо ыраазы.

Этнограф кыргыздарды ар кандай акыбалда тартты. Тебетейчен, калпакчан эркектерди боз үйлөрдүн катарына атчан тургузуп бир кылка тартты, тайган кармаган, бүркүт таптаган аңчыларды тартты. Улагада сайылган эски найзаларды, түтөтмө мылтыктарын карматып тартты. Кыргыздар момоюп отуруп беришти. Колдоруна таяк кармаган малакайчан балдарды боз үйлөрдүн алдына кыркалекей отургузуп тартты. Ийик кармаган, жүн сабаган элечекчен аялдарды тартты. Нарботонун аялын

чакырышты эле, чоогоол күйөөсүнүн элден бөлүнүп кетип калганына кейип, келген жок. Үкү тебетей кийинип, шуру-мончок тагынган кыздарга үртүктүү аттарды жетелетип тартты. Кыргыздар ашыкча кыймылдабай, «отур» деген жерине соксоюп отуруп, «тур» деген жерине казыктай катып, этнографтын ою менен.

Сүрөттүн канчалык элестүү болоорун билген Мукай ушунун баарын жаттап жатты. Өзгөчө кундуз жээктүү тебетейлерине үкү сайынган, каркыра сайынган кыздардын элеси Мукайдын эси-көөнүнөн кеткис болду. Бейкасам көйнөк кийинген, беш көкүл чачы сеңселип, көздөрү жал-жал тиктеген, моюн ылдый төгүлүү көп шурусу көйнөгүнө куп келген кыздын көркөмү баарынан артык көрүндү. Кынама көйнөгүн чубалжыгытып, кыйгачтап карагансыйт. Мукайдын да билинбей көзү кадалып, жүрөгү «болк» этип туйлап турду. Эбин келтирип, дагы карады эле, көздөрү чагылыша түштү. Кыздын алмадай бети албырып, басып кетти. «Баланчанын кызына жуучу түшөбүз, түкүнчөнүн кызына кайын түшөбүз?» деп опурулуп жүргөн атасы «аяк оона ортологондо солто элине барабыз, кудалашып кайтабыз» деп, кайсы-бир теңтушунун атын атап жүрчү эле, өзүнүн ышкысы өз айылынын үкү тебетейчен кызына ушинтип түштү. «Кимдин кызы эле? Жети ата өттү беле?» деген күмөн ой дароо мээсин көзөп өттү.

Этнограф акырында Камбар болуштун өтө жакындарын өзүнчө бөлүп тартты. Аягында болуштун жалаң эркек туугандарын катар тизип, ортого Карагыз апаны отургузуп тартсам деди. Аса-муса таягына жөлөнүп, «какый» деп белин түзөнүп, чачучтугуна байланган, чайкалып басса кошо чайпалган күмүш чолпусун шылдыратып, Карагыз апа келди ортого. Элечегинин күмүш кыргагы күн нуруна чагылып, элечеги – таажы сымал.

– Жашы канчага келгенин билүүгө мүмкүнбү? – деди этнограф.

– Жети мүчөл! – деди Камбар болуш.

Этнограф тилмечтен «жети мүчөл» эмне болоорун сурады.

Тилмеч кыргыздардын киши жашын мүчөлдөп санаарын айтып, «биринчи мүчөлдө он үч жыл, кийинкилери он эки жыл, ар бир жылдын айбан атынан аталышы бар» деп түшүндүрдү.

– Ошондо сексен бешке чыгабы же сексен төрткөбү? – деп тактады этнограф.

– Сексен төрт! Сексен бешке эми чыгат. Күздө жети мүчөлү, – деди Камбар болуш адегенде тилмечке бурулуп. – Жылкы жылында туулган.

Көзүн этнографтан албаган тилмеч «айттым» дегендей болуш жакка башын ийкейт. «Кайсы жылы туулганы айтылбай калдыбы» деген ойдо Камбар болуш тилмечке шыбырайт:

– Жылкы жылы десеңиз, жылкы жылында туулган!

Этнограф оюнда он алтынчы жылдан сексен төрттү кемите санап, «миң сегиз жүз отуз бир же отуз экинчи жылы туулган экен. Отуз экинчи жылы эмне болду эле?» деп эсептеп, желкесин кашыды. «Та-ак! Миң сегиз жүз отуз бир – отуз экинчи жылы эмне болду эле? Даңктуу орус армиясы Варшаваны алган. Гмм... Падыша Николай Биринчинин заманы эмес беле, дагы эмне болду эле? Петербургда Неванын жээктерин жалгаштырган чоюн көпүрөлөр курулуп жаткан... Ошондо, бул киши Петербургдун чоюн көпүрөлөрү менен тең экен, орустар келе электеги заманды көргөн экен» деди оюнда этнограф.

– Кудаян уулдарынын энеси азыр ушул киши! – деди Камбар болуш сыймыктанып.

– Оо, матриарх! Өзүңөрчө бир болуш эл турбайсыңарбы!? – деп тамашалады этнограф.

Тилмеч анын сөздөрүн Карагыз апага оодарып берди. Сүрөтчү төрөнүн көкташ-тай көздөрү өтүп кетчүдөй Карагыз апа ичинен келме келтирди, «көзү тийбесин» деп күбүрөндү.

Этнограф кудаян уулдарын катар-катар тизип, сакалдууларын ортого отургузуп, бойлууларын артка тургузуп, тартып жатканда, падышанын бүлөлүү түшкөн сүрөтү Мукайдын эсине келди эмнегедир. Кудаян балдарынын көлөкөсү дагы падышанын сүрөтү сымал, калың кагазга түшүрүлүп, калыпка салынып сакталаарын элестетти. «Кайра окууга түшкөндө көрөөрмүн?» деп кыялданды. «Кандай жерге илинет болду экен? Падышанын сүрөтү дубалга кадалуу эле, боз үйдүн капталы кандай?» деп, аны да ойлонду.

Сүрөтчү төрөнүн дүрбөлөнү ал күнү бүткөн жок. Эртеси жомок жаздырууга киришмек болуп, пристав менен болушту «эми жомокчу таап бергиле» деп кыйнады. «Каяктагы жомокту айттым эле!» деп, ишинен алаксыганына пристав кейиди. Камбар болуш жакшылар менен кенешсе, Калыбекти айтышты. «Ал Ормондун согушун жакшы айтат, төрөнүн сураганы – жомокчу!» дешип, ары-бери кетишти. «Кап, ушул жагынан кем экенбиз, манасчыбыз, семетейчибиздин жоктугун карачы, «Жээренче чеченди» айткан, «Толубай сынчыны» жакшы айткан жомокчуларыбыз бар эмеспи, айрыкча Толубайды укса, Толубайдын жылкыны дүбүртүнөн тааныган касиетин укса, төрө айран калат беле!» дешип жомокчу камдашты. Эгер этнограф чындап эле жомок жазууга үлгүрүп калганында эртесинде «жомокчу төрө» атыкмак...

Таң атса улантмай болушуп, ал ортодо суракчы менен ченчилер өз иштерин бүтүрмөккө макулдашып, коноктор ал түнү айылдын четкерээк жагына арнап тигилген боз үйлөргө жайланып, жатып калышты.

(«Өтөгөн кызматы, көтөргөн чини «пристав», анан көчмөндөрдү үстүнөн жеке билген кишидей жүрөт экен го» деп, уезд приставынын кадырына таң калган петербургдук конок дагы бир кызыкты көрдү ошол кечте. Кыргыздын сыйы таң калтырды. Пристав, ченчилер, солдаттар көчмөндөрдүн сыйына көнүп бүтүшкөн. Турулуу сый, жайылуу дасторкон деп ойлошот. Май чырактын бүлбүлдөгөн жарыгында он эки канат боз үйдүн ортосун толтура жайылган дасторконду дурустап сүрөткө кармай албай калганына этнограф дагы бир жолу кейип отурган. «Конокчулдугу башкача экен, мынчалык төгүлүп-чачылган дасторкон болорбу?» деп башын чайкайт. «Орус география коому үчүн келишкен бир макала жазганы калдым» деп, оюна түйүп койдү. Анан табак-табак эт тартылып, «эт жегич эл турбайбы» дегичекти, күрмөсүнүн төш чөнтөгүнөн калем сабын сууруп, көргөнүн дептерине чийгичекти, койдун куйкаланган башы алдына келгенде чалкасынан кете жаздады. Алчайган мүйүздүү ирик экен, балта менен чала чабылган мүйүзүнүн өзөгү жүрөт оркоюп, кулагы жүрөт сороюп. «Ушуну киши кантип жейт, койгула?» десе болбой, Камбар болуш жүрөт тегеренип: «Сиз – конок! Сиз – конок! Ооз тийип бериңиз!» деп. Кыргыздар конокторду «таң калтырдык, эси-көөндөн кеткис ыраазы кылдык» деп маашырланды. Этнограф бирден устакан кармаган кыргызды карап отуруп, «сөөк мүлжүгүчтөр» турбайбы деди. «Улуу урматтуу падышабыздын кызматындабыз ушинтип. Империянын алыскы чек арасын кайтарып, жапайы көчмөндөр менен алпурушуп келебиз» дейт пристав, сөз арасында алыстан келген коногонун кулагына эңкейип.)

Коногунан колу бошобой жаткан пристав учурун келтирип, кечке түйшөлткөн маселесин кечинде айтты. Болуш, тилмечи болуп үчөө калганда пристав спискеден сөз козгоду. Сырдашкан түр жасап, болуштун кулагына эңкейип, «согуштан өзүңдү жана өтө жакындарыңды сурап калууга кудуретим жетет» деди.

– Ыя! – деди котортуп уккан Камбар болуш. «Анын жол-жобосу канчалык» деп приставдын сөзүн күттү.

– Чек араны бузган аткезчинин изине түшүүгө көмөгүң керек, – деп шыбырады пристав.

Камбар болуш телмирип отуруп берди. Бул сөз эки кишинин эмес, үч кишинин ортосунда айтылбадыбы. Тилмеч күбө да болушу мүмкүн, айгак да болушу мүмкүн. Ири алды тилмечтен сестенди. Эшикти тиктеп, элейип отуруп приставдын тилмечке утур көз кысканын деле байкаган жок. «Болуштун коюн-колтугуна кирип, имер, кыргыздар менен кенен сүйлөшүп, ой-санаасын билип бер» деп тапшырма алган тилмеч калган сөздү улантты. Бирде орус полициясынан кылмышты жашыруунун мүмкүн эмес тигин айтып, бирде тергөө кычап, сот аралашса, анда опсуз чыгымга учураарын эскертти, болуштун башын оорутту. «Адвокат жалдаганыңа эле сүрүп-сүрүп мал бересиң, Алматыга чейин сүйрөлөсүң!» деп эскертти. Эки жагынан кыңкайып отурган пристав менен тилмечтин ортосунда кысылып, эси эки болгон Камбар болуш «бул балээден бир кутулсам, Нарботону тизмеге кошуп, аскерге айдап кутулам же оруска кармап берип кутулаармын» деди оюнда. Азырынча, «Көрөлү! Көрөлү!» деп кутулду.

VII

Солдат толо айылга түшкөндөн жүдөп, Нарбото Кеминди көздөй теминген. Алыс тууганы атаке-сарыбагышка бет алганын айылдагылар тургай катын-баласы да байкабай калды.

...Ошондо Нарботонун заманасы куурулду. Жадагалса, айылдын иттери кошо жалтандагансып, «авалап» койгон жок деп арданды. Демейде, алдынан көк даңгыт чыкса жара тартчудай өңдөнгөн дөбөттөр куйруктарын кыпчып, тумшуктарын чурайларына тыгып, кемегенин түбүнө корголошкондой. Кудаян элинин бешигиндей болгон жерден көз жумдук деп арман кылат: «Кудаян атамдан энчиге калган кайран жер, Ала-Тоо арасынын сарасы элең! Ээн жайлап, элкин жүргөн төр элең! Калмак катылганда бербеген, казак тийгенде бербеген, Бетегелүү-Чоңташым, жаныбыз менен тең элең! Чоң тоолордун соорусу, чочкочуга кантип тең!..»

Нарбото баатыр башын салып, бастырып барат. Байкаса, ичинен сызып, Бетегелүү-Чоңташты жоктоп баратат! Тобо, кошок айткансып, кошуп баратат!

Ташка туягы тийип, атынын мүдүрүлгөнү Нарботонун оюн бузду. Кашка жолдон качып, көздөн далдаа деп сокмо жолго салган эле, атынын басыгы бузулду. Узун коктунун кууш таманындагы таштуу жолдо аты жер тандап аяк таштайт. «Тарс» этип ташка такасын уруп, таканчыктай калат, кайра жол тандап, илкийт. Ташыркатып аламбы деп Нарбото чоочуйт. Олбуй-солбуй теминет. Атынын ыгына көнүп, ойго термелет. Сары убайымдын учуна чыга албай Нарбото убара. Узун коктунун учу көрүнбөйт, Сары-Өзөн Чүйгө жете албай алдындагы аты убара.

Коктунун оозу жактан ысык аба уруп, илгерилеген сайын илеби катуулайт. Сары-Өзөн Чүйдүн аптабы...

Мүдүрүлүп-сүдүрүлүп жатып, Нарбото коктунан чыкты. Чүй өрөөнү жатат ыңкып, өрөөндү жарып Боом капчыгайынан чыккан өзөн агат.

Мужуктар коно электен илгери Талды-Булак деп коюшчу, ошол тушту көздөй бастырды. Алыста орустун Орловка деген кыштагынын тамдары агарат, эгин талаа-

лары созулат. Эгинчи-жатакчылардын алачыктары карарат, аштык кайтарган аштыкчылардын карааны жүрөт. Устаранын мизи өткөнсүп, чөбү кыра чабылган жайыттар жылаңачтанып, үйдөй болуп үйүлгөн үймөк чөптөр дүпүйөт. Берегиде мужуктун айрысын көтөрүнүп чөмөлө үйгөн, чалгысын шилеп, сол таштаганды үйрөнгөн кыргыздар машакаттанат. Аларды «малайлар» дешет. Мужукка жалданып, малай жүрүп кетти дешет.

«Күндүн төбөдөн өткөрө куйкалаган ысыгында кандай жан чыдайт!» деп Нарбото танданып, башын чайкайт. Туурадагы көк жонду этектей кеткен жолго салды. Жонго жалгыз конуп, Токмокко кеткен кара жолду карай отурган кийиз үйдү байкады. Үч чакырымчалык алыста жыландын изиндей созулуп жаткан кара жолдун үстүнөн караган кароолунан бетер жол жакты карап, үйгө желөнүп отурган жалгыз караанды байкады. Эрбейген түрүнө караганда жакада калган жатакчылардан го деген. Тигил киши Нарботону көргөндө эргилчектен баш багып, ичкериге бирдеме деп сүйлөгөндөй болду да төмөндөп түшүп, Нарбото өтчү жолду бойлой шиберге отура кетти. Үй ичинен көнөк, чоң аяк көтөрүнө чуркаган кемпири этегин басчудай эңтедеп, артынан жете келе абышканын кашына отурду. Абышка Нарбото чукулдаганда озунуп учурашты.

– Жол болсун, баатыр! – деди абышка.

Караса, күндөн уялган көздөрү жымшыйган, жүзүн бырыш баскан, жулма сакалдуу, сары чийкил чүкөдөй абышка экен. Эскилиги жеткен бөркүн баса кийген, үстүндөгү таар чапандын жамаачы көрбөгөн соо жери жок. Майшыйган чокоюнун сөгүлгөн жерин көктөй берип, тамтыгы жок.

– Арбаңыз, аба! – деди Нарбото.

– Кайсы элден келатасың?

– Кудаян элинен.

– Өзүмдүн кабырга тууганым турбайсыңбы! Каякты беттеп?

– Атаке-сарыбагышка.

– Ээ, тынай эли де. «Атаке-сарыбагыш» деп орустун атаганы эмеспи. Көп салдатты аркасына салган улуктар өттү эле?

– Бордунун ичине өргүштү. Бетегелүү-Чоңташта жер кесүү менен алек.

Нарбото ушул сөздөрдү айтып, арданганын билгизбей, ачуусун араң жутту. Кемпир көнөктөгү жармадан чоң кара аякка толтура куюп сунду. Нарбото кап ортолой тартып, жарма жуккан эринин тилинин учу менен жалап, туруп калды.

– Көңтөрүп жибер, балам! Кой туяктын көзүндөй аякты түгөтө албай... – деди кемпир.

Анысы какшык угулду. Жомоктон эшиткен жорук эсине түштү. Илгери жок издеген баатырдын алдынан кемпир чыгып, койдун туягындай болгон чөйчөккө айран тартып, төлгө кылат эмеспи. Арып-ачкан баатыр туяктын көзүндөй чөйчөктөгү айранды түгөтө албай калса, «шоруң көп экен, балам!» дептир. Анын сыңарындай... Нарбото кара аякты шыпкай тартты.

– Бал челекчи мужуктар конот го? – деди абышка.

– Бал челекчилер эбак конгон. Эми кыштак түшөт имиш.

– Мужуктун басырыгы жаныбызга жабыр болду. Алты жыл мурун мынабу турган Талды-Суунун оозуна төрт мужук конгон, карачы, алты жылдын ичинде дүпүйгөн кыштак болду, – деди абышка. Талды-Суунун өрөөнгө чыга бергендеги кашатында жаткан Орловка кыштагына колун жаңсады. Нарбото бак-шакка оронгон, тегир-

мендин башы, чиркөөсүнүн чокусу шоңшойгон кыштакты тиктеди. Эсинде, жүдөө көрүнгөн төрт орустун келгенин элдин баары кеп кылган. «Колунда кокон тыйыны жок келген төрт мужуктун алты жыл ичинде жасаганы ушунчалык» – деп дагы бир жолу таңданды.

– Тик аккан өзөн буулуп, кыйма-чийме өстөн басты. Талды-Суунун сайы какшыды. Алмалууга кыштачу элек, аралай албай калдык. Журттун малы түшүп кетсе, малын тартып алат, издеп барса башын каңдап, атын жыгып алат. Сакалдууну сыйлоону билишпейт экен, кары-жашты карабай урчу болушту. Герман менен согушта кем акыл келген Чоңкол дегени бар экен, колунун чоңдугу күрөктөй экен, Шамшы элиндеги кара жаак Караны өлсө сабаптыр, кан кусуп жатып өлдү бечара. Колундагы кыл кыягын жулуп алып, башын жара чааптыр. Кайсы жазыгы үчүн деп сураган киши жок. Арызданып барышса айдап жолго салыптыр.

– Кара жаак Кара ырчы? – Нарбото атын эшиткендей, бирок эстей албай кайталады.

– Кечээ көп салдат келип, атаке-сарыбагыштын боз балдарын катулешкеге камганын жогору өткөн жигиттер айтып келишти, – деп кебин улады абышка.

– Салдат алдыргыдай, катулешкеге салдыргыдай эмне болуптур? – деди Нарбото.

– Өгүнтө Ак-Бекеттен аркандап жер кесмекке ченчилер келсе, атакенин боз балдары камчы үйрүгөн имиш. Алматыдан жандыралы салдат апкелип, укпасаңар кыргынга кириптер кылабыз дешиптир.

Нарбото атынын жалын кашып, саамга унчукпай туруп калышты. «Абышканын укумчулугу бар экен го» деди ичинде.

– Кеминге жол чалып калыпсың, баатыр? – деди абышка.

– Көкбөрү тартсам деп, эрмек издеп баратам.

– Жалгыз көкбөрүгө түшөм дегениңе жол болсун!

Нарбото бирдеме деп үн каткычакты абышка көздөрүн күлмүндөтүп, күтпөгөн жерден тамашага чалды:

– Же чийдин түбүн кыркмакка эрмегиң барбы Кеминде?

Арманын айтып отурган абышка заматта өзгөрүп, санын чаап каткырды. Оозун ачып каткырса, жымшыйган көздөрү жумулат, тиши түшкөн немеин тишинин эти кызарат. Нарбото эркисиз «бырс» күлдү. «Чүкөдөй болгон ушул чал дагы кезегинде чийдин түбүн жырткан экен ээ?» деп күлдү. «Эми кемпиринин маңдайына шүк отурганын армандап, санын аткыган чал экен» деп ойлоп, ууртун араң жыйды. Абышка калжың көрүндү. «Адам ар кандай карыйт» деп калышат аксакалдар, жаман карыгандар калжыңдаган калжыңбаш атыгат имиш...

Кемпир кулагы катуу немедей укса да укпагандай түр жасап, көнөгүн эңкейтип, кара аякты кайра толтурду. Абышкасына сунду. Жолоочу жигитти жок жерден тамашалап алганына маашырланган абышка күлкүсүн зорго тыйып, кара аяктагы жармадан ооз тийди да «ичтим, баатырга сун» деп кемпирине узатты.

– Кимдин уулусуң? Катын-бала барбы? – деди абышка.

Нарбото өзүнүн ал-жайын айтты. Катын-бала айылда калганын айтты.

– Өзөндөн өткүчө кеч болот, кечмеликке суу толот, бүгүн конуп, эртең суу тартылганда кет, – деди абышка.

Эки аяк жармасын ичип алган Нарбото көндү. Нарботонун жолдо келатып Толтой абышканын үйүнө конуп калмагы ушундайча болду. «Калжындаган чал» десе

өткөн-кеткенди кеп кылып, санжыраны сүрүштүрүп жибермейи бар экен абышканын. Кемпири ириктин эки жилигин, карчыганын калдыгын салып, казан асып, чыгданда күйпөлөктөп жатканда экөө кенен сүйлөштү. Эригип калган неменин сөзгө арааны ачылып, сөздү Тагай-атанын «акүйлүү» болгонунан баштап алып, сарыбагыш-солтонун төбөсү көрүнгөн азыркы балдарына чейин таратты. Аягын Сооронбайдын Дүрү, Далбайдын Султаны, Төлөнүн Ыбрайымы, Шабдандын балдары деп, дагы көп атты атап бүтүрдү. Кимден кимдин тараарына келгенде жаңылып калмайы бар Нарбото кунт коюп угуп, арасында «биз кайсы жерден кошулабыз?» деп сурады. Кабырга тууган чыкмагынын жөнүн тактап алды.

Толтой абышка манаптын балдарынан ырк кетип барат деген ойдо экен. Атакенин балдары орустун алдында бир ооз болушпай, амал талашып, бүтүн элди болуш-болуш кылып бөлүп алышканына кейигенсиди. «Тагайдын баласын тагай тебеледи» дегендей айтты. Нарбото ушинтип түшүндү. «Бул элде деле эл башыларга ичкүптүлүк күч экен го» деди ичинде.

– Жерди тешелеп саткан кесип чыкты. Далбайдын баласы Султан баарын сатты, бир буд балга бир теше жер саткан күнү болду деп Кемин ичи нааразы, – деди Толтой абышка.

«Жерди балга айырбаштайт» дегенди укканда Нарбото таң калып, «балды эл тең бөлүп жейт» деп түшүнүп алган жаны:

– Биздин элдин кулагы укпаган өнөр экен. Анысы кандай? – деди үңүлүп.

«Бал челекчиң жерди баш-оту менен алат» дегенди укканда айнып калды. Бал жаламакчы болуп барып, бармагын салаарда, кайра тартып алган немедең бетер, «жарабаган оокат тура!» деди.

Экөө аш кайнам убакыт кобурашыптыр. Казандагы этти чыгараар алдында кемпир жыгач аякка куюп, шорпо сунду эле, шоркурата ууртап калышты. Нарбото абышканын саяпкерлигине куштарланып, шорпо үстүндө күлүк тууралуу сурады. Толтой саяпкерлигинен айтты: «Шабдандын ашындагы чабышта бешинчи чыккан күлүктү таптагамын, орустун Ташкенден атеий алдырган зоот атынын чыкпасын билгемин» деп айтты. Жылкы баласынын кыялын айтып, Нарботону тамшандырды.

Кызык сөздүн маалында асылган эт алдыга келди булоолонуп. Абышка кашка жиликти «конок» деп Нарботого тартты.

– Конок деп кой сойбогонум менен колунда кашка жилик кашкайып турсун! – деп тамашалады.

Өзү каржиликке ээлик кылып, кемпирине тыштуу кабырганы сунду. Нарбото кестиги менен кашка жиликтин этин кыя туурап чайнайт. Семиз ириктин эти экен, кесип оозуна салгычакты салааларынан май тамат. «Бах! Үч ыраңга семирген койдун эти турбайбы!» деп даамына тамшанып, май тамчылаган бармагын «лап» эттире жалайт.

Тишине ылайыктап, этти майда туурап жеген абышка коюн мактайт. Өгүнтөн бери чымьндатып жибербей, бакандын бийик айырмачына асып карадым деп кемпир кыпчылат. Эки жилик, төрт кабыргасы калган карчыгага табакташ болуп, үчөө отурат. Сорпосу дагы келмек.

Бир маалда бир кесим этти жаңы эле сугунган абышка тилин чайнап алган немедей тили күрмөлбөй күтүүсүздөн токтоп калды. Эки эле жолу чайнаган эти оозунда. Адегенде, карыган неменин тиши сынып кеттиби деп ойлогон Нарбото оозундагы майлуу этти жайыраак чайнап, абышканы тиктеди.

Абышка жүлжүйгөн көздөрүн сүзүп, алысты тыңшайт. Эт желип жатканын унутуп, оозундагы чала чайналган кесим этин унутуп, чоочун дабыш алгандай кулагын түрөт, ээгин бүлкүлдөтсө дабыштан жаңылчудай кулагын түрөт. Нарбото дагы кулагын түрдү. Болгону жылкынын алыстагы дүбүртүн баамдады. Абышка колундагы жилик менен кестикти табакка ыргыта салып, оозундагы этти күрмөп жутту да, май колдору менен жер таяна аяктай жерге жата калды. Чымыны ойгонгон бакшыдай туйлап, оң кулагын жерге такайт, каңырыш уккансып, сол кулагын жерге такайт, демин ичине катып, эки кулагын алмак-салмак такайт, алыстагы дабышты тыңшайт. Дабышты ажыратты белем, бир маалда жымшыйган көздөрүнүн нурун чачырата күлүмсүрөп, жулма сакалдуу ээги титиреп, «ээ!» деди. Ачып көздү жумгуча баягы күйпүйгөн Толтой абышка жок, жылкынын алыстан чыккан дүбүртүнө арбалган, аруусу кармаган, кадимки Толубай кейиптенген абышкага айланды.

– Кагылайын, Камбар-Ата! Арасында асый чыкма аргымак баратат! – деп кыйкырды абышка жерден кулагын албай. Кемпири элейип, Нарбото делдейет. Оту ичке тамызылган очоктогу чоктун үрүл-бүрүл жарыгында кулагын жерге такап, жер кучактап жаткан абышканы тиктешип, кошо арбалгансыйт.

– Айчылыкка арыгыс, күнчөлүккө чаалыгыс буудан чыкма баратат! Багуудан кетип калыптыр, кайран! – деп бакырды абышка.

Кашка жиликти кармаган бойдон катып калган Нарбото «ээй» деп кулагын салды. Абышканын оозунан дагы эмне сөз чыгарын андып калды.

– Жаныбардын табы жарашса, туу куйругу бир кучак тулпар чыгат, кетмен туяк, кең соору күлүк чыгат! Арман ээй, алып калаар азамат кайдан чыгат!? – деп абышка өбөктөй калып, ээгин кемшендетип, кейип жиберди.

Жакшы ат үчүн катындан кечүүгө даяр Нарбото колундагы кашка жиликти таштай сала, кошо өбөктөй берип, абышканын өңүнө тигилди.

– Айтканыңыз аныкпы, аба? – деди.

– Аткан октой күлүктүн тукуму экен! – деп абышка отура калып, ыйламсырап жиберди.

«Аткан октой күлүк» дегенди укканда Нарбото олжого туйтунчудай ичинен жымыйды. «Ээ, кудай өзүң бере көр!» деп кудундады.

– Алып калсам!? – деп сурады.

– Колдон чыгарчу мал эмес! Табын өзүм табамын! – деди абышка.

Колун майлыкка чала аарчыган Нарбото ордунан шарт туруп, эшикти көздөй жөнөдү. Абышка артынан түштү. Сыртка чыгышса, талаа-түз жымжырт сыяктанат. Ай караңгы, көмкөрүлгөн асманда сансыз жылдыз жымындайт. «Алтүндө кайдагы жорукту баштадың?» деп кемпирдин наалыганы угулат.

– Аңылдабай, жаагың бас, мастен! – деп абышкасы эңирчектен баш багып, каарып алды. Кайра тыңшап, дүбүрттү чалышты. Токмоктун жолунда бараткан жылкынын дүбүртүн алышты.

– Ээ, катуулап жетсең, калаага киргизбей кармап каласың, – деди абышка.

– Күлүк чыкманы караңгыда тааный албайм го, аба, – деди Нарбото.

– Жеткирсең өзүм көрсөтөм! – деди абышка.

Тушоодогу атын чечип, токуй салган Нарбото абышканы учкаштырып, булдурсунун колго алып, Токмоктун кара жолуна чыкчу төтө жол менен чапты.

– Жылдыз ондомойго жокмун, бирок жылдызым мага оң эле, – деп күбүрөндү абышка. «Сүйөөчүсү барчылап, сүйлөмөйү бар экен абышканын, көөнү эми жыл-

дызга кетип, эмнени бежирейт?» деди оюнда Нарбото. «Токмоктун кара жолуна тезирээк жетсем, көйкүлүктү көрсөм» деп дегдеген жаны атын тез-тез теминип, абышканын айтканын аңдаган жок. Нарботонун далысына жармашып, күмүш курунан бек кармап учкашкан чүкөдөй абышканын көздөрү жылдыз толо асманга кадалат. Нарботонун казандай калпагы, калдайган далысы асмандын жармысын жаап калгансып, абышка шыкаалай карайт. Адегенде Үч Аркарды, артынан Толтойдун огу турган топ жылдызды таап, ичинен сыйынды. Толо жылдыздын арасынан Толтойдун огун төлгө кылмай адаты бар эле.

Кайсы заманда айтылганын билген киши жок, эс тарткандан уккан сөз эле: «Төбөдөгү үч жылдыз үч аркар өндөнүп качып барат. Үч жылдыздын артындагы балбылдаган жылдыз – үч аркарды жөө кууган Толтой. Жаасын тартып жатат, эки огу сая кетип, ак жылдыз болуп кубулат, жаасын жана бир чойгондо жебе аркардын кабыргасына кадалып, капталынан кан оргуп, кызыл жылдыз болуп кубулат».

Нарбото атынын санына камчы салам деп жатып, абышканы балтыр тушка эки-үч мертебе уруп алгандай болду.

– Жигиттин гүлүсүң, – деди абышка.

Так ошол маалда согушка деп ылоого алынган үйүр жылкы кара тер түшүп, Токмоктун кара жолунда бараткан. Айдоочулары «Токмокко түнү жете баралы» деп ашыгып бараткан.

Нарбото менен абышка үч чакырымдай жерге жете келип, окчун жерден кулак салды. Айдагычтары мылтык асынган орус го десе, береги эле кыргыздардан жасоол жүргөн жигиттер көрүнөт. Ышкырыгынан, кыйкырыгынан таанып, «кыргыздар турбайбы» деди. Санаса – экөө. «Ээ, колумдан келет экен» деди Нарбото. Буйткалуу жерден чап салмакка камданып, желдирип барат.

«Астында баратат!» деп абышканын ою аргымакта, кулагы күтүрөгөн дүбүрттө.

– Акырын тур, өзүм билем! – деди Нарбото.

Чукул жерден тыңшашты. «Ботом-эй! Мынабу Атаке баатырдын күлүгү Ноктолуу Торунун тукуму эмеспи!» деди абышка бир маалда чоочугансып. «Катыгүн! Качыра көрбө!» деп жалынды. Көз алдына арышын созгон кара жал тору тартылды, Ноктолуу Тору тартылды...

Буйтка деп аңдын оозун ылайык көрүп, Нарбото абышканы калтырмакка атынын оозун тартты. «Узап кетпегей» деп аңтаңдаган абышка аттан шыпырылып жаңы эле түшө бергенде, аңдуучу келип калгансып аңдын төрүнөн атчандардын карааны көрүнбөспү!

– Киши бар! – деди абышка. Аттан алыстабай, кайра учкашчудай катып калды. Дароо жүрүп кете албай аялдап, Нарбото аңдын төрүндөгү атчандарды карады. Чоочуп кеткен абышкага алты-жети болуп көрүндү, Нарбото баамдаса төртөө экен. «Балакет!» деп булдурсунун бек кармап, үн катты:

– Кимсиңер!?

– Өзүңөр кимсиңер? – деп тигилер жакын бастырды. Суук кишилер көрүнбөйт, кастыгы байкалбайт.

– Жылкы аңдып жүрөбүз! – деди Нарбото.

Сураша келишсе, Көл кылаасындагы элден ылоого алынган үйүр жылкы кеткенин угушуп, ыгы келсе колго түшүрүп алмакка чыгынган шамшылык кыргыздар болуп чыкты. «Боомдун оозунан бери артынан калбай, акмалап келатабыз, силер тим тургула» деп кыжылдаша кетишти.

– Тим турчу беле!? – деп Нарбото менен абышка тызылдайт. Абышканын кулагына күлүк чыкма аргымактын арышын созуп, туяк таштаганы жаңырат. «Жаныбар!» дейт ичинде, сыр алдырбайт. Тигилер көнчүдөй эмес, олжого жеке туйтунабыз деген түрлөрү бар. Кыжылдашы кызыса чабыш чыкчудай, антсе Нарбото күлүк чыкмадан кур калчудай.

– Үйүр силердики, айдоочуларын чаап бергениме бир жылкы, – деди Нарбото.

– Түн бакырдыкы, жигиттер! – деп абышка жалынды. «Аксакал айтып калды, болбостур» деп тигилер көндү.

Бешөө болуп жол тороп, жылкыга тийишти. Кыйкырып келип, үйүрдүн башын тоону беттеп буруп калышса, карышкыр сыяктанып капылеттен чыккан кайсы бүлүк деп айдакчылар адегенде түшүнбөй, саамга деңдароо болушту. Карашса, үйүр жылкыны колдорунан жулдурганы турушат. «Согуштун чыгымына төлөгөн ылообуз ушул, Токмоктогу улуктун өзүнө колмо-кол тапшыр» деп бек табышталган эле, ооздорун ачтырып, тумшугунун алдынан алдырганы турушат. «Бузуктар турбайбы!» деп эстерин жыйып, жылкы айдаган жасоолдор жылкыны ажыратып калмакка умтулушту.

– Айдоочусун чаап берем дегенсиң! – деп кыйкырды жылкы тийгендердин бири Нарботого. «Ырас» деди Нарбото. Учу коргошундалган булдурсунун колго ороду, атынын башын туурасынан тартып, жасоолдорду тороду. Адегенде колун созуп келаткан олбурлуусун тосуп, буйдамга келтирбей, төбө талаштыра булдурсунун шиледи. Булдурсундун уусу жеттиби же башы жарылып кеттиби, алдыдагы жасоол «жутту!» деп кыйкырып, жалп өчтү. Нарбото башка жеген жасоолдун төбөсүн баскан бойдон ээр үстүнөн кыйшыганын бир көрдү.

Экинчисине жулунду. Ишенген шеригинин ачуу кыйкырып, ээрден көчүгү кыйшайып, «шалак» этип жылмышканын көргөндө, анысы оной жоого кабылбаганын сезип, эсин жыйды. Бир жамандыкты туйду. «Караңгы аралаш кашыман чыккан кооптуу караан эмнеси?» деп, алдынан мант берип, куйругун туйду.

«Кокуй!» деп атын койгулап, Токмоктун жолуна салды. «Бачым кабар айтайын, улукту көтөрөйүн» деп ашыкты. Чапканы жаза кеткенине ачууланган Нарбото «ата-а, кысталак!» деп, артынан камчыланды. «Өпкөңдү сенин үзбөсөм!» деп өчөшүп алды, жеткен жерден «кан кустура чабайын!» деп камданып алды.

Караңгыда эки атчан куушуп келет. Нарбото торой чаап отуруп, айдакчыны Токмоктун жолунан жаңылтты, сая кууп отуруп, калың камышка камады. Качан камышка камалганына көзү жеткенде, кашайып аты жылбай калганда айдакчынын жонун муздак тер басып, айласы куруду. Булдурсунун белендеген куугун качырып келгенде, ээрдин кашына жыгылып, кыйшая берди.

– Жан соога! – деп кыйкырды.

Нарбото Акбайпактын капталы менен келип бир тийип, омууроолоп калганда, айдакчы атынан түшө качты.

– Жан соога, акетай, жан соога! – деп жалбарды.

Үнү ыйламысырап, жалооруйт. Чалынып жыгылганда, Нарбото жон талаштыра чапты.

– Айланайын акетай! Жан соога! – деп айдакчы башын катты. Нарбото ээрден эңкейип үнүлсө, жашы он жети-он сегизден озбогон, орусча сеңселтип чач койгон чырымтал жигит. Көзү алаят. Нарбото аяды.

– Качкан жагың каяк! – деп тап берди.

– Акетай! Жан соога! Көл кылаасынан жыйналган жылкы эле, Токмоктун улугуна тапшырганы баратканбыз,– деп айдакчы башка сөз айта албайт.

– Жаш экенсиң, болбосо!

Сөгүнүп артка чапты.

«Жер түбүнө желип кетишти, чунак жигит кайдасың?» – деп абышка кокуйлап жолго чыгып алган экен. Нарбото атынын башын тарткычакты, учкаштырып алгычакты абышканын жүрөгү кабынан чыгып кете жаздады. Жигиттер кылчайбай кетчүдөй, жылкыларды токтотпостон чуркатып, тоо ашырып кетчүдөй чыйпыйы чыкты. Тоону көздөй баштанган жылкылар караңгыга житип, аралыгы алыстап барат.

Шамшынын оозунан жетишти. «Сөз бекиткен элек!» дешти. Дешсе, жигиттер жылкыны бир коого тыгып, «арасынан тандап ал!» деп туруп беришти. Абышка караңгыда көп жылкыны бир айланып жиберип, «ал, тээтигил арча торуну!» деди Нарботого. Абышканын жылкыны бир тегеренип туруп, торуну айтканынан, торуну тааныганынан тигилер шекшиништи, «бу куу абышканын бир билгени бар окшойт, тегин жерден артынан түшө аңдымак эмес, буудан чыкманы алдырдык, канттик» дешип, шашып жатышкан немелер тору атты карматып, Шамшынын төрүн көздөй ылдамдашты.

Нокто салынган атты кармап кала берген абышка алдастап, ары чыгып бир карайт, бери чыгып бир карайт. Антсе, «жаңылып калдыбы?» деп Нарбото алдастайт. Жок, торунун өзү экен. Жазбай тааныганын карачы, Ноктолуу Торунун туягы экен! Абышка аттын мүрүсүнөн үнсүз сылагылайт. Ичинде бугу бар эле, буулукканын чыгармакка камданып, өксөп ийбей карманып, эңшийген ээгин кымтынат. Капчыгайды өрдөй чапкандар улуганын угушса кайра чаап келишчүдөй абышка унчукпайт. Абышканын ою менен болуп, Нарбото дагы унчукпайт.

Жылкылардын дүбүртү Шамшынын төрүн өрдөп барып, алыстап барып үзүлдү. Мына ошондо абышка өкүрүп барып торуну баса калды. Мойнун кучактап өңгүрөдү, жалына мурдун тыгып, жыттагылап өңгүрөдү, тал-тал болгон көкүлүнөн сылап жатып өңгүрөдү. Көзүнөн буурчак-буурчак жаш кетип, сакалы ылдый куюлат. Жону жуурулуп, жоор болгонун көрүп боору эзилет. «Ок жыландай октолчу, Ноктолуу Тору өзү экен! Эмне мынча кор болдуң!?» деп ыйлайт. Абышканын өңгүрөп жибергени Нарботого өөн көрүндү. «Кызык киши го! Жин тийгенсип, ылайыксыз жерден ыйлаганы эмнеси?» деди.

– Токтотунуз, жаман жорук баштабай! Ай-талаада ыйлаган кайсы жакшылык! Соо кишинин кылаар иши эмес! – деди.

Чолпондой көзү жайнап жылкы турат, жер чалып, кошкурунат. «Жаныбарым, үркпө!» деп абышка улутунат. Мүрүсүнө жүзүн такап сүйкөнөт, көзүнүн жашын сүртүнөт. Атакенин заманына көчүп баргандай сүйлөнөт. «Атаке калмакты куугандагы, Көкжал Баракты сая кууп, көк желкеден алчудагы тулпардын тукуму эмеспи!» дейт. «Абылай менен чабышта жаралуу баатырды жоо колуна карматпай, андан мындан бир аттап, ала качкан аргымактын баласы эмеспи!» дейт.

Этинен азып, шапайган тору ээсин тапкандай, эзелки бир ээсинин колуна түшкөндөй элирип, эликтей туйлады. Көздөрүн жоодуратып, кулактарын камыштай тикчийтип, теребелди жаңырта кишенеди. Шамшынын тоолору кошо кишенегенсип, кокту-колот жаңырды. Атаке заманындагы аттын кишенегенин уккансып, абышка мас.

Аруусу келген абышканын көз алдына Атакенин тушундагы тулпарлар тартылат: «Кыркмачкери бар эле, Көк чологу бар эле, Керкулун деген бар эле, Ак кызылы кайда эле?» деп шолоктоду. Аягын таппай калды.

Абышка качанкы тулпарларды жоктоп санаса, Нарботонун эсине ошол тулпарлардын ээлери түшөт: Бердике, Садыр, Жайыл деп. Кайра туруп, ою бузулат. «Курган чал, минтсе атты береби?» деп, талашка түшчүдөй кызганды. «Кекселигин карматса, көргүлүктү көрөт!» деп кекенди.

– Көтүбүздөн жасоолдор куугун түшсө!? – деди Нарбото.

Абышка эсине келди.

– Жөнөйлү, – деди бөжөндөп.

Нарбото экөө учкашып, тору атты жетелеп үйгө бет алышты.

– Чоочун көзгө көрсөтпөй багалы, тулпар экенин билишсе уурдайт, орус билсе соёт. Күндүз талаада далдаа откозуп, түнкүсүн үй ичине кишендеп байлайлы, – деди абышка.

Чоочун бирөөгө алдырып жиберчүдөй коркот.

– Сен кетпе, Нарбото! Чыпчаң бир жумада тыңгытып беремин, анан алпарып айлыңда бак, барып көз салып турам, – деди.

«Ээ, абышка сөзүндө турат экен!» деп Нарбото ичинен жымыйды. Катын-балага карабай калмай болду.

Апкелип, түз эле үйгө жетелеп киришти. Кагуу жегенине кайыл кемпир кирпич какпай абышкасын күтүп отурган эле, аттын ноктолуу башы босогодон көрүнгөндө эле күйпөлөктөп, үйдүн эр жак капшытын бошотушуп жиберди. Эргилчеги жапыз үйгө киргенден үркүп, ат адегенде кошкурунду. Абышка ноктосун тарткылап, Нарбото артынан камчылап, машакаттанышты. Жону эргилчекке урунуп, жоору канап кетти. Болбой жатып киргизишти.

Жанараакта эле кара жолдо чаң сапырылтып келатып, эми минтип капталы менен кийиз үйдүн капшытын тиреп, кишилер менен чогуу тыгылып калганына эси эңгиреген тору ат арткы аяктарын талтайта тура калып, сийип жиберди. Саарасы казыктай жерди оюп кетти. Үрүл-бүрүлдө көзүн жүлжүйтө тигилип, ат сийдигинин тунук чыкканын байкап койгон Толтой:

– Эх, жаныбарым! Ноктолуу Торунун сийдигинен болгон күлүк чыкма! – деп сүйлөндү.

Үйдүн ичи чыла жыттанып, абышка чылым чеккендей мас. Кемпири сырттан бир кучак чөп жулуп келип, алдын кургактады. Караңгыда сынына көзү канбай калды эле, абышка үйдүн төрүнө тура калып, атты талбай карап кумарланды. «Кара саны түрүлүп» деп, тору этине толуп турган санын айтты, «каржилиги кадоодой» деп, каржилигине көзү кадалып турду, «түпөк куйрук, кең соору» деп, куйругу менен соорусунун сымбатына бир түрлүү куштарланды. Бир эле көзү жете бербегени – Атакенин тушундагы күлүк тукумунун атакеден адашып кеткени.

– Эмнеси? – деди.

Десе, Нарботонун оюна абышканын «Атакеден ырк кетип» деген сөзү келди. Бала көрбөй өмүрү өтүп бараткан абышканын төбөсү бала тапкандай көктө. Кайгычыл абышкасынын мынчалык кубанганын көрбөгөн кемпири кошо кубанып, ыгы менен.

Үйдүн ичи сапырылып, жарымын ат жалгыз ээлеп, калганын үчөө ээлеп, желбей калды эле деп, табактагы эттен жеп, жармадан кере жутуп, түн бир оокум дегенде жатып калышты. Кенен жерден ушул тепкедей жондун үстүнө корголой конгон үйдүн

керегеси тартылгансып, тар үй ого бетер тарый түштү. Кишилер эптеп жайланышты. Кемегенин түбүндө ээр жазданып, Нарбото жатат керилип, «жомоктогу Толубай сынчыга туш келдим бейм. Катынымдын көзүнө карабай чыкканымды карачы, өзүмө куп ылайык жарашкан күлүк таптым, орус шек албагандай ээлеп аламын бейм!» деп. Төр ченди ээлеп абышка жатат, «өңүмбү же түшүмбү? Нарбото болбогондо кайдан?! Табына келтирсем Нарботодой кайбарга жарашчудай ат экен, оруска алдырбай ат кылаар!?» деп. Кемпир жатты томпоюп чыгдан жакта, «жаман чалым Эр Толтойдун кебин кийгенсип, Суркийикти илгенсип, эргиштеп алган тура!?» деп. Көз алдына экөөнүн жаш кезеги элестейт, кыранда гүл терип чуркаган кыз кезеңи элестейт, абышкасынын эргиштеген гүлжигит кези элестейт. Жаш чагында ушинтип эргештеп турчу эле...

Сак жатышты. Ат кошкурунса көздөрү умачтай ачылып, кулактарын түрө калышат.

VIII

Бордунун ичине барган пристав көп солдатты, ээрчиткен төрөлөрү менен ошол түнү Камбар болуштун айылына конуп калгандан, «орус бар» деп эл чочуп, болушка караган айылдар көз байлаганда эле жайлана баштап, эртелер жатты. Демейде, эл тегиз отургандан кийин деле кыр–кырдагы жылкычылардын шырылдаң айтканы, кыздардын жылаажындай шыңгырап күлгөндөрү, ак чөлмөк аткандардын кыйкырыгы, дүмпүлдөк ойногондордун каткырыгы караңгыны жарып, болуштун айылы шандуу турчу эле. Анын бири жок, өзөндүн шоокуму гана угулуп, айылдын үстү тунжурайт. Орустун жатып алганын жаман көрүп, балдары салдатка кетсе, орус ушинтип ээлеп калаары, үстүнө келип жатып алаары элестеп, элдин эси чыккансыйт.

Уйкусу качып, көпкө чейин чырма эте албай жаткан Камбар болуштун оюна алда немелер келди. «Улуктан келген суракчы өлгөн жигиттин бүлөсү менен жолугат дейт. Тетири сүйлөп турушса, кантип билип алсын. Биле койбос!» дейт ичинде. Өзүн-өзү сооротуп, капталына оодарылат. Катую уктап кетсем деп, жаздыгына башын тыгат. Учугу үзүлбөгөн ойлор уйкуну качырып, кайра тооруйт: «Нарботонун чычайып, кыранга чыга калганы эмнеси? Испискенин башына коюп, кутулбасам сенден» дейт. «Бүгүн үйүнө түшкөн жок эле. Катын-баласын карабай, кайсы бузуктун ичинде жүрдү экен? Үйүнө түнөбөй, чий түбүн жырткан боз балдарга үйүнүн түбүн аңдытып...» деген ой кылт этти. Караса, Нарботонун «катыны кетип калгай» деген карасанатай ой басып келатыштыр. «Катыны кетсин деген катындардын иши эмеспи» деп, өзүн башка ойго алаксытып, пристав менен ымаласын ойлоп, оонап жатып, акыры көзү илинип кетти.

Оор уйкунун ичинде демейден башка түш көрдү. Түшүндө жылдыз толо асманды аралап, жылдыз болуп кубулган жан-жаныбар, кишилерди көрдү. Кудая тобо, ааламды аралап жүрсө аркар кууган Толтойго кез келди. Даана кебетеси жердеги көзгө урунбай жүргөн тура, анык Толтой кырдач мурун, муруттуу экен, көзү кыйгач, айдар чачтуу экен! Жылдыз болуп кубулган Эр Толтой өгүздүн белиндей жаасын керип турат, жылдыз болуп кубулган үч аркар безип турат. Аркада чубалган майда жылдыздар – Актаман сындуу чураган тайгандары. Аркарларды кууп алган Эр Толтой

саадагын жамбашка салып, керилип жаасын чойот. Сыр жебелер сызат. Сая кеткен эки огу ак жылдыз болуп кубулат, сайылган огу кызыл жылдыз болуп кубулат. Кабырга тушка ок жеген аркардын капталынан кызыл жаян кан оргуйт. Жерге тамып түшчүдөй чоктой болуп кызарат. Жаралуу аркар аркыраган жүрүшүнөн жанбайт, капталынан аккан кан жел менен жел болуп чачырап, бетке тамат. Жеке Толтой, үч аркар! Бирде көздөн кайым кетип, кайра пайда болуп, таманы катууга тийбей, желге таканчыктап, желдин катуулугун туюп, ай-жылдыздын арасында Актаман тайганын агытып Камбар кошо барат, Толтойдун артынан барат...

Ушундай таттуу уйкуда жатканда, Сары жылдыз балбылдап жанганда, аттын таскагы угулуп, иттер абалады. Камбар ордунан шарт туруп, чалбарынын ычкырын чала-була байланып, чепкенин жамынып, шашып чыкты. Улуктар жаткан боз үйдүн тушуна атчандардын чаап келип, «Господин пристав!» деп, удаасы менен кыйкырып калышканын кулагы чалды. Пристав чыкканча демиктирип жиберешти.

– Господин пристав! Господин пристав! – деди атчандардын бири үнүнүн барынча. Экинчиси солдаттардын башчысын шаштырды:

– Господин сотник! Господин со-отник! Срочное сообщение!

Айыл бүтүн ойгонду, эркектер боз үйдөн моюндарын созуп шыкаалап, катын-калачта жан жок. Кемпир-чалдар келме келтирип, уйкудан ойгонгон балдар жууркандарына башын катып, кулак салышат. Шымын жаңы курчанып, күрмөсүн чала кийген пристав өтүгүнө аягын салганга үлгүрбөй, жылаңайлак чыга келди.

– Что случилось? – деди.

Катуу келген казак-орустардын улугу өрөпкүп аран сүйлөп, кыска гана «кыямат!» деп кыйкырды. Уйкусураган пристав «селт» дей түшүп, эсин жыйды.

– Доложи быстрее! – деп барк этти. Өткөн кечте Камбар болуштун коногунда бешбармакка карк тоюп, кымыздан кере жуткан жаны «карт» этип кекирип койду. Аңгычакты көзүн ушалап сотник келди. «Токмоктун кара жолунда ылоого келаткан жылкыларды кыргыздар уурдай качты, айдап келаткан эки жасоолдун бирин жайлап салышты. Бузуктар жылкыларды Шамшынын ичин аралатып кетишкенин кутула качканы айтып келди. Он чакты жылкыны алдырдык!» деп билдирди казак-орустун улугу.

– Кто погибший? – деди сотник.

– Жасоол кызматын өтөгөн кыргыздардан! – деди казак-орустардын улугу.

Пристав ичинен «өх, өзүлөрүнүкү турбайбы!» деп жеңилдеп калды.

– Кайсы маалда болгон окуя? – деди пристав.

– Жасоолдун болжоосунда түн ортосу, балким, түн жаңыдан оогон маал, – деди чабарман.

– Жолго жыйналгыла! – деп буюрду пристав.

Саатына карап, түн ортосунан бери үч-төрт саат өттү деп боолголоду. «Үч сааттын ичинде Шамшыны аша алышпайт. Мүмкүн ичинде жатышат» деп, ууруларды кандай да болбосун кармап калууну дегдеди. Кандай уурулар экенин көргүсү келди. Арт жагынан жетпесе, алдында жаткан орустарга айттырып, тосууну ойлоштурду. «Стольпиного кантип айттыруу керек?» деп, Кара-Кочкордогу Стольпино кыштагына жасоол аттандырууну ойлоду.

Сотник солдаттарды көтөрдү. Алар жаткан жак кыймылдап, бака-шакага толду. Таң каракчы маалда солдаттар шайма-шай жасанып, жарактарын асынып, аттарын токунуп, жолго камданып калышса, айыл ичи кошо көтөрүлгөнсүйт.

«Эмне болуп кетти деп?» Камбар болуш аң-таң. Дароо жакындап баралбай, саамга турду да бакылдагандарды көздөй басты. Жакындагы боз үйдөн чыга калган жигиттери жандап басышты.

– Биристаб-бай, тынчылыкпы? – деди тынчы кеткен Камбар болуш. Приставдын кабагын чытып алганын байкады.

Пристав тилмечин чакыртты. «Шашылыш жөнөөгө туура келет, жагдайыбызды Камбар мырзага түшүндүрүп, коноктордун атынан ыраазычылык айтып кой» деп, көп нерсени айтты. Өзү ичкери кирип кетти.

– Камбар мырза! Улуктар солдаттарды алып, шашылыш жөнөйт. Согушка алынган жылкыларга айдап, Токмокко бараткан эки жасоолго кыргыздар кол салыптыр. Токмокко жеткирбей. Түнү болгон окуя. Уруулар жасоолдун бирин өлтүрүшкөн, жылкыны айдап кетишкен. Уруулардын Шамшынын төрүн беттей кетишкенин аман калган жасоол айткан, – деди тилмеч.

«Орустун жылкысына тийишиптир!» дегенди укканда Камбар болуштун сөзү оозунан түшүп, «кудай өзүң сактай көр!» деп, чепкенинин жакасын карманды. Орустун жылкысын Токмокко киргизбей чаап алат дегенди угушу ушул. Анан да жасоолду өлтүрө чабысса!.. Түгөл унчукпай туруп калышты. Саамга турушту. «Кап, ылайыгы келбей калды. Баламдын мектепке түшкөнүнө төлөмөрүн дурус кайтара албай калдым» деп Камбар болуш оңтойсузданды.

Боюн жасанып-түзөнүп боз үйдөн пристав чыкты.

– Камбар мырза! Шашылыш баратабыз, калаадан жолугабыз. Бир жумадан калтырбай спискени алып түшүнүз, ага чейин ууруну издегенди унутпаныз, тезинен кармап жасоолдун колуна тапшырыңыз! – деди. Тилмеч түшүндүрдү.

– Мен айткан сунушту терең калчап көрүңүз, – деди пристав акырын. Тилмеч дабышын бийик чыгарбай, оодарып берди.

– Жакшы болот, – деди Камбар болуш оозуна башка сөз келбей.

Атчан солдаттар заматта жасалып бүттү. Пристав кошо келген улуктары болуш менен кол алыша коштошуп, меймандостукту ченебей көрсөтүп, коноктогону үчүн алкап, далыга таптап, арабага отурушту. Сотниктин бийик дабышы чыгып, аны укканда атчандар тегиз какайып, алды бир кишидей ордунан козголду. Мындай ирээтти биринчи көрүшкөн Камбардын жанындагы жигиттер «аскер башчынын «жүргүлө!» деп кыйкырганы го» деп түшүнүштү. «Маңка каздай болуп, аттарынын катар-катар болуп, тизилгени кандай» дешип, ошону да жаңылык көрүшүп, көздөрүн алышпайт.

Пристав, солдаттар түгөлү менен жыйылып, айылдан узап кеткенче таң дүмпөйүү маал болду. Көрүнгөн боз үйдүн эшигинен шыкаалап, моюндарын созгон кыргыздар орустун кеткенин көрүшкөндөн кийин бөрктөрүн баса кийип, чепкендерин кымтына туш-туштан басып келишип, Камбардын жанына чогулду.

– Тынчылыкпы? – деп үн салышат.

– Токмокто кесектер орустун жылкысына тийип, жасоолдордон өлүм бар экен. Согушка деп казыналыкка алынган аттар экен, Шамшы жакка алып качышыптыр. Биристаб изине түшөт көрүнөт, – деди Камбар. Уккан кулактарына араң ишенип, тургандар таң.

– Заман минтип атса, орустун жылкысын чаап, оруска тийишкенден коркпогон кандай жүрөгү тоо немелер? – дешти.

– Казыналык жылкыга тийген кимдин эли болушу мүмкүн, – дешип уккандар баштарын чайкайт. Жылкыга тийгенди илгери «баатыр» деп коюшчу эле, бул сапар «баатыр» деп айта алышпайт. «Кайсы бузук?» деген болушат.

– Тынайлар го! – дегендер болду.
 – Шамшыга кетсе темир-болот же черикчи болмогу мүмкүн, – дегендер чыкты.
 – Токмоктун жолуна жакын дагы кимиси бар? Бир катылса же тынай, же темир-болот, же черикчи катылат – деп, дагы бирөө айтылганды колдоп кетти.

«Кеп ким катылатта эмес! Токмоктун жолуна башка кыргыз жакын чыга албайт» деди Камбар болуш оюнда. Таң калды. «Темир-болот, черикчи Тезекбай менен Канааттын ыгынан чыгып, кантип ээнбаштык кылсын?» деп акылы жете бербейт.

– Атаке болушунан болмогу мүмкүн, – деди Камбар.

Тургандар «кандайча?» дешип, болуштан сөз күтүшөт.

– Атаке эли адегенде Тынайдан өзүнчө болуш болуп бөлүндү. Аны менен токтобой, Шабдандын балдарынын үстүнөн арызданып жүрүшүп, Самүдүндү каматышкандан бери тынч эмес деп угам. Сарыбагыштын кара чарба кедейлери манаптан жарабайт дешип, манапты жыгып, кедейден чыккан кишини болуш шайлап алышкан. Кедейди уккан кайсы заманда болгон? – деди Камбар болуш.

– Неси болсо да жүрөгү тоо немелер экен, – деди дагы бири.

– Ошентип тоо жүрөк болбой эле коёлу, ыгы келсе коёндой коркок бол деген, – деди Камбар болуш.

«Анысы да ырас» дешип, унчукпай калышты. Камбар болуш үйүнө кирип кетти. Жанындагылар кобурашкан бойдон калышты.

Шамал жүрчүдөй кейиптенип, желдин желиши катуулайт. Желдин жүрүшү катууласа, асманды карашып, ай арасы экенин эстешти. Ай арасын сүрүштүрүп, баш оона бүткөн-жогун такташып далайга кобурашты. Айдын кылайып, чалкасынан жаңырганын айтышты. Бугу жаныбардын башы оогон жагына басканы бүткөн, баш оона бүттү дешти. Бугу менен маралдын куушканы башталды, үйүр-үйүр көргөнүбүз, үйүрдүн кылганын укканыбыз бар дешти. Карыган энесин эл катарынан калтырбай баккан, туяктан жалгыз мерген жигит бар, ошол мергендин айтып келгенин өздөрү көргөндөй кызык кылып айтышса, сакалдуулары бир сыйра тамактарын кырынып, сакалдарын сыланып тамшанышты. Бугу жаныбардын маралга тынбай жүгүргөн чагы! Күркүрөп кирген бугунун кер маралга күндөп-түндөп кыйгачтап секирген маалы! Бугу-марал бирин-бири күсөшүп, сагынышкан кишиче үйүгүшөт, бугусу үйүрлөгөн сайын, учасын такап шынаарлаган маралы чычандарын чычайтып, «утур-утур келе бер, күсөгөнүң ала бер» дегенсип, ызгырыгына көнөт, ыгы менен болот дешти. Ай атынын аталмагы ушундан, баш оона бүткөн чактан аңчылардын бугу менен маралга ууга чыкпаганы ушундан. «Эх, жараткандын жаныбар!» деп тамшанышты. Ушинтип, таң куланөөк атканча, кыз-келиндер көнөктөрүн белендеп, бээ сааганы басканча ай сүрүштүрүштү, айдын атын кошо сүрүштүрүштү. Аяк оона башталган!

IX

Ошол күнү Камбар болуш бесирин кашына отургузуп, солдатка алынчулардын тизмесин түшүрдү. Адегенде алыс туугандардан баштады, анан кыйыр туугандардан баштады. Тизме үстүндө алпурушуп отурса түндөгү түшү улам оона түшөт. «Баланчанын түтүнүнөн мынчаны жаз, түкүнчөнүн түтүнүнөн анчаны жаз» деп ыңгыранып, кайталап алганын кайта өчүртүп, «кайсы түтүн калды?» деп эстеп отурду.

Түндөгү түшү улам оюна түшөт. Ортолоп калганда «Нарботону кош» деди. Бесири башын бир көтөрүп, «жалт» карап калды эле, үнүн өктөм чыгарып, «жаз!» деди. Ушинтип, көргөн түшүн бир ойлоп, «Үч Аркарга учуп барганым эмнеси, сызган октон кан тамганы эмнеси?» деп ойлоп, «дагы кимди кошуп салсам» деп ойлоп, ойлогону чаржайыттангып жатып, катчысы экөө түш оогондо барып, бир топ кишинин атын тактап, тизмени камдашты.

Жаздырып болуп, бир иш бүткөргөнүнө жеңилдеп алды. Эми, приставга колмокол тапшырмагы эле калды. Катчысын айдап жиберип, аялынын кашында калганда түшүн айтууга камданды. Адегенде, кымыз сурады. Сабоону карсылдата бышып калган аялы кесе толтура кымыз сунду эле, суусап турган жаны шыпкай шимирди. Кымыз ачуурак тартканын байкады. Ачуурканган жаны көзүн бекем ымдап алып, «чөп катый түшкөнгө сөөк кымыз даамдана баштаптыр, аяк оона эмеспи» деди оюнда. Анан төкпөй-чачпай түшүн айтты.

– Байым, аян түш көрүпсүң! – деп жаркылдады аялы.

– Жылдыздап учканың – дөөлөтүңдүн артканы, жаа тарткан Толтойдун жанына барганың, зоболоң мындан да көтөрүлүп, дайым жакшылар менен жанашасың, сызган октон кан тамганы – душманың жеңилет, аркарды алдыга салганың – душманыңды алдыңа салып айдайсың! – деп жакшылыкка жоруду.

Аялынын сөзү Камбар болушка жагып, жакшылар десе «жандыралы го» деп ары жагын өзү жоруду. «Ырас, оезной, биристабдарды жандадым, манаптар менен табакташ, болуштар менен ийиндеш жүрдүм, жанына бара электен жандыралы Куропат менен Болубаум эле калды. Касташымды жеңгеним, Нарботону айдаганым эмеспи!» деди оюнда.

Солдаттыкка деген тизмени дагы бир ирет ойлоп, «Нарботону айдап кутулайын эми» деп желкесин кашынып отурса, аялы ойго келбеген сөз козгоп: «Абдулла Тайкын өлүптүр!» – деди.

– Тайкыны ким экен? Кайдан угуп жүрөсүң? – деди Камбар болуш. Мындай атты Камбар болуш укпаптыр.

– Баята, тынай элинен чапкылаган жигиттер төмөнкү айылды аралап, айтып өтүшкөнүн катындар айтты. Алматы жактын баштык кишилеринен имиш, – деди аялы.

– Ошентип да кабар айттырышабы? Алматынын казагы болсо чапыраштыдан же албан-субандан болоор, – деп Камбар болуш андай атты эстей албай, тааныган казактарын түгөл эсине түшүрүп, андай кишини биле албай, анан да алардын кабар айттыргандагы жөнүн түшүнө албай таң калды. «Качантан бери кабарды ушинтип айттырып калышкан? Жакшылардан болсо, кабар тараткан чабарманы аттан түшүп, болуштун үйүнө баш багып, анан угуздук, демек, кара таман казак өлгөндүр?» деди. «Кара таман» дейин десе ага окшобой туру, «качантан бери кара чарбанын өлгөнүн мүлдө журтка жар салчу болушкан?» деп ойлонуп, акылы жете бербейт.

Анан адатынча аялын жумшап: «Канжыгамды камда! Камчымды камда! Куржунду беленде!» деп булкунуп, кыртышы суу көтөрбөгөндөй түр кылып, кагынып-силкинип, эринчээк түр менен эки аягын өтүгүнө салган аткан. Тынайдын жигиттери аралаган айылдын кабарын билгени барган аткан.

Чапкан аттын дүбүртү чыкты. Тыңшаса, жакындап келатат, болуштун үйүн көздөй чаап келатат. Камбар болуш кончун батыраак батырып, кементайын желбегей жамынып, «карайынчы» деп үйүнөн эңкейип чыга бергенде, куюндаган төрт чабаган

элирген аттарынын ооздугун бекем тарта, эшик тушка туруп калышты. Экөөнүн кийиминен оруска жасоол жүргөн жигиттерден болоорун тааныды, калган экөө кылычмылтык асынган казак-орус. «Чак түштө минтип чабагандаганы эмнеси?» дегенче болбой, чабармандын бири энтигип:

– Болуштун үйүбү? – деди.

– Ооба, болуштун үйү. Жайчылыкпы? – деди Камбар болуш каадасынан жазбай.

– Айлыңызда ууру бар! Кармаганы келдик! – деди жасоол.

– Кайсы ууру? Эмне уурдаптыр?!

Камбар «оозу жаман» деп чоочуп кетти.

– Түндөсү Токмоктун кара жолунда уурулар казыналыкка алынган жылкыга тийген. Уурунун сиздин айылдан болоорун качып кутулган мынабул жасоол тааныган, – деди кыргыз жасоол жашыраак жолдошун көрсөтүп.

– Оозунду кара! Жалаа жапкан жакшы эмес! – деди болуш.

– Түндө жылкы тийгендердин арасында элиниңден киши бар. Даана тааныйм. Өнүн дагы, алдындагы атын дагы тааныйм, – деди жигит.

– Кайдан таанып жүрөсүң? Айсыз түндө көргүдөй көзүңдө чырагың барбы? – деп опурулду Камбар болуш.

– Аба, какшыгы жок эле! Кудаяндын жигиттери менен Боролдойго келип, көкбөрүгө түшүп жүргөндөрдөн. Эсимде жок аты. Даана тааныдым, – деди жасоол. Нарботонун колунан өлүп кала жаздап, кутулганын айта албай турду.

Камбар болушту ачуусунан майда калтырак басты.

– Тааныганың бышыкпы? Канча киши экен? – деди.

– Анык. Камчысын шилегени белендеп, чукул келген кишини кантип тааныбайын.

Жасоол шектүүнүн кебете-кепширин сүрөттөп берсе, Нарботонун кудум өзүн айтты.

– Чап жаак, көзү чекир, мурутчан жигит. Көрсөм тааныйм, – деди жасоол.

«Түндө жылкы тийгендердин арасында Нарбото болгон окшойт» деп боолголоду Камбар болуш.

– Кашкасы таноосуна жабышкан, ак туяк аты бар! – деп кошумчалап койду жасоол. Аттын кашкасын, оң туягындагы акты айтып отурса, «мынабул каапыр Нарботонун Акбайпак деп койчу кашка атын айтты», – деп Камбар болуш чындап ынады.

Өткөндө өз баласын баш кылып, Кытайдын чегине баргандарды тилдегенден кийин жылкы тийүүгө, болгондо да орустун жылкысына тийүүгө кудаян болушунан бирде-жарым кишинин батынаары үч уктаса түшүнө кирген эмес. «Тилдедим» деп ойлогон.

– Өзүң кайсы элден болосуң? – деди Камбар болуш.

– Шамшы болушунан, нурмамбет элинен, – деди жасоол.

– Аттан түшүп, үйгө киргиле, даам ооз тийгиле! – деди Камбар болуш.

– Антүүгө чоло жок, аба! – деди жасоол.

Өңү сурданган кылыччан казак-орус кыргыз жасоолго бирдеме деп айтты.

– Пириставка не деп айталы? Ууруну кармап бере аласыңарбы? – деди жасоол.

– Бириставка салам-дубай деңиз, ушул сөзүмдү кемитпей жеткириңиз, ууру-кескенин издейбиз, тузакка илинээр менен кабарын айттырам, – деди Камбар болуш.

Жасоолдун айтканын котортуп уккан соң казак-орустардын улугу өңдөнгөнү «болуштун өзү приставга түшсүн, кыштакка эмес, Токмокко» деп айттырды.

– Куп болот! – деди Камбар болуш.

Баятан кымызын камданып турган аялы кымыз сунду эле, кыргыз жасоолдор бирден аяк кымызды көмкөрө тартып, орустар баш тартышты. «Буга чейинкилери ичип эле жүрүшчү, бул улуктар сыйдан баш тартты» деп болуш өзү, ага болуша карап турган бүлөсү көңүлдөрүнө жаман алды.

Чабагандаган төрт атчандын келгенин көргөн кыргыздар үй-үйдүн түбүнө көчүк басышып, үй түбүнө ээр токумун таштаганы ээрге отуруп, ээри жогу көрпөчө, көлдөлөң алдырып отуруп, туш-туштан жалдырашып, жакын келишпей, «эмне кабар тарайт?» деп кулактарын түрүшөт.

– «Исписке» деп атышты эле, испискеге келдиби? Испискеси деле көрүнбөйт, – деп өздөрүнчө божомол кылат.

Ал эми атчандардын аттан түшпөй сүйлөшкөнүн, кымыз сунса жасоолдон башкасы ооз тийип да койбогонун көрүшкөндө, мындай болчу эмес эле дешип, жүрөктөрү бир жамандык сезгенсип, көзүбүз жамандык көрбөсүн дешип, кудайдан тынччылык тилешип, төрт атчан имерилишке киргенче карап турушту.

«Бул саам байга калпычы болбоюн. Уurusун издесе издейин, Нарбото болмоктон кимиси болсун, уurusун тутуп берейин» – деди Камбар болуш оюнда.

Кудаяндын кыйырына илгери-кийин аты угулбаган, кайдагы бир Тайкындин оо дүйнө салганы тууралуу айттыргандары «журт жапырт көтөрүлүп, орусту ура баштагыла!» деген белги болгондугун, сарыбагыш менен Алматы казагы ушинтип тымызын кеңеште сөз бекитишкенинен Камбардын чындап кабары жок эле. Жашыруун полициянын айтуунда кабар тараган жердин баарында тузем калкы болуштарды уруп, баш ийүүдөн чыккан. Жылкы тийгендерди кууп чыккан пристав ар кайсы жерден эл бузулганын угуп, Токмокко кайтып кеткен эле.

Поэзия

**Жума
МАМБЕТОВ**

Сөз

*Бийик болот сөз деген,
Бийманы бар сөз жеген.
Жыргатасың сөз менен,
Жыга атасың сөз менен.*

*Болоттон курч сөз деген,
Мокок кылат сезбеген.
Ийитесиң сөз менен,
Иритесиң сөз менен.*

*Балдай ширин сөз деген,
Таталбайт аны сезбеген.
Нурдантасың сөз менен,
Уулантасың сөз менен.*

*Айтаар сөзүң абайла,
Жаныңдай баалап ардакта.*

Жума МАМБЕТОВ – 1972-жылы КМУнун филология факультетин бүтүрүп, Тоң райондук «Эмгекчил», республикалык «Мугалимдер газетасы», «Кыргыз руху», «Республика», «Жыңы кылым», Чет өлкөлөр менен достук, кызматташтык боюнча кыргыз коомдор Союзунда эмгектенген.

1971-жылдан тартып СССРдин, 1991-жылдан КР Журналисттер, 2007-жылдан тартып КР Улуттук жазуучулар союздарынын мүчөсү.

«Жазган ырым – жан сырым» (2007-ж.), «Мен адаммын» (2009-ж.) китептери жарык көргөн. Азыркы учурда «Назар» эркин гезитинде баяндамачы болуп иштөө менен үчүнчү китебин даярдоодо.

*Орундуу сөзүң оң болуп,
Жол ачат такыр, таштакта.*

*Касыңа каргыш кылбагын,
Жаманга кекти жыйбагын.
Корото берип жөнү жок,
Кор кылбай сөздү сыйлагын.*

Болсоң эгер...

*Күйөөр уулу болсоң эгер Мекендин,
Өткөңдү эмес, өзүңдү чаап өтөрсүң.
Бир укуму ыйык тууган жер үчүн,
Керек десе асыл жандан кечерсин.*

*Чын кулуну болсоң эгер элиңдин,
Гүлзар кылып көркүн ачып жериңдин.
Үрөнүн сээп жакшылыктын, актыктын,
Бууракандап көбүргүн да төгүлгүн.*

*Адам болуп келген соң бу дүйнөгө,
Ак жашагын, амалданып түрлөнбө.
Арамдыкка, ачкөздүккө алдырбай,
Жалгандыктын жарты сөзүн сүйлөбө.*

*Чын ургагы болсоң эгер Манастын,
Мансапты эмес, ар-намысты талашкын.
Байлык десе башың менен талынбай,
Ар күн сайын өзүңдү өзүң жараткын.*

От

*От күйөт өткөндөрдүн жаны болуп.
От - кызыл, алардын каны болуп.
Келип-кеткен - бүт бардыгы,
Көралсаң отто жанат алоолонуп.*

*От күйүп көк мейкинге сиңип жатат,
Түбөлүк чексиздикке төнүп жатат.
Так ошондой айланып өчпөстүккө
Өткөн өмүр от болуп күйүп жатат.*

*Отторсуз жашоо суук, жашоо жалган.
Оттордон өчпөс өмүр, сүйүү жанган.
Оттор ыйык, оттор улуу түбөлүккө,
Очогунда, жүрөгүңдө жалындаган.*

Арман кайрык

*Качан болсо өйдө-ылдый өкчөлөт,
Кайда болсо байлык менен өлчөнөт.
Кантсе дагы жолум болбой дүйнөгө,
Капысынан келип калган өңдөнөт.*

*Күндө жөнөп иш артынан эл менен,
Кур-шар этип аянбастан тер төгөт.
Күйүп-жанып жүрсөм дагы дүйнөгө,
Күтүүсүздөн келип калган өңдөнөт.*

*Мейтан өңдүү узак кетчү таң менен,
Мендин деген ордум да жок элеген.
Ээ болбостон өзүм-өзүм дүйнөгө,
Эптеп-септеп келип калган өңдөнөт.*

*Кусалыктан, сагынычтан дембе-дем,
Канча жолу көкүрөктү эзбегем.
Сүйгөнүмө жеталбастан зарланып,
Сүйүүсүздөн жаралгандай өңдөнөт.*

*Кимдер гана бул дүйнөгө келбеген,
Бирөө төмөн, бирөө басат өйдөдөн.
Өйдөдө төмөн, төмөндө эмес арабөк,
Айласыздан жаралгандай өңдөнөт.
Ошон үчүн бир орундан жылалбай,
Ушул жерге такалгандай өңдөнөт.*

Сен...

*Бир өзүңдөн гүлдү көрөт жайнаган,
Өзүң менен кыялдарга алданам.
Сен бар үчүн өзүмдү өзүм жаңыртып,
Ар бир күнү башталамын кайрадан.*

*Сенин үнүң булбул үнү сайраган,
Жан дүйнөмдү балкылдаттып арбаган.
Көз жетпеген алыс жерде жүрсөң да,
Өзүңө мен эч жиби жок байланам.*

*Сен бир ырсың түбөлүккө түгөнбөс.
Сенсиз кыйын бул дүйнөнү түгөл деш.
Ырлар менен үтүтүлдү жандырып,
Сенсиз менин сөзүм болбос сүйөт деш.*

*Назик гүлсүң, музыкасың, ырымсың,
Жалбыртаткан сезимди тымызын.
Жакын келбей алыс жакта жүрө тур,
Жалп деп өчүп тарабасын кызыгыт.*

Рагхага

*Кадырыңа жетпегенди кашайтмак,
Сени көрүп тили болсо тааш айтмак:
«Сүйөт сени жан бүткөндүн жарыгы»,
Аны менен калп сүйүүнү азайтмак.*

*Жалтырактын жүзүн ачып карайтмак,
Сени көрүп шуулдаган бак айтмак:
«Сени сүйгөн жандын болбос артаны»,
Аны менен алдамчыны азайтмак.*

*Түшө көрбө, мактанчаактын торуна,
Кала көрбө, каалагандын шоруна.*

*Өзүңдү өзүң жеңил кылбай баалай бил,
Айланбастан аталкөйдүн ойнуна.*

*Өң-түс берген жаратканың жагымдуу,
Аябаган болуш керек акылды.
Кандай гана бакыт күтөт болду экен,
Өзүң өңдүү бир жаралган асылды.*

«ТООПИР»

Журтчулугубузга таанымал акын, жазуучу жана журналист Жээнбай Түрк Куленбек уулу алтымыш жылдыгына карата «Тоопир» тандалмалар жыйнагын «Турар» басмасынан жаңы эле чыгарды.

Китеп өз аталышындагы проза (аңгемелер) жана «Аура» (поэзия) аттуу эки бөлүктөн турат. Көлөмү 352 бет. Окурмандар авторго же журналыбызга кайрылышса болот.

Новелль

Сулайман
РЫСБАЕВ

ӨЧ АЛБА

Күздүн кара жамгыры көктөн көнөктөп төгүлүп жатты. Артынан кар алып келе тургансып, тамчылар дагы муздап баратат. Бул – кыштын жышааны. Кыш башталды дегиче тиги Торпу ашуусун ак кар басып, жазга чейин ал жерге адам буту жетпей калат дегени эмеспи. Ана, айткандай эле Торпунун башын коюу булут чулгап калыптыр...

«Кап, дагы да төрт-беш күнгө кар жаабай турса болбойт беле... Жок дегенде, бүгүнкө...»

Эртең Жолдубай кыштоодо мал багып жаткан агасына азык жеткилип берип келсе, бир жума колу-жолу бош болот эле да...

Кара жамгыр дагы деле терезеге төгө жаап, жүрөктү эзет.

РЫСБАЕВ Сулайман Казыбай уулу – 1956-жылы Ош шаарында мугалимдин үй-бүлөсүндө туулган. Токтогул районундагы Сары-Камыш айылындагы «Бирлик» орто мектебин 1973-жылы аяктаган соң, Кыргыз Мамлекеттик университетинин филология факультетинде окуган.

Педагогика илимдеринин доктору, и.о. профессор (2002), Москвадагы Эл аралык Педагогикалык-социалдык илимдер академиясынын академиги.

1-класстар үчүн «Алиппе», «Адеп», 2–4-класстар үчүн «Кыргыз тили» окуу китептери 1993-жылдан бери республикабыздын мектептеринде туруктуу окудууда.

1997-жылы «Жылмайып турган таш» деген ат менен аңгеме-жомоктордон турган алгачкы жыйнагы жарык көргөн. Андан бери: «Сыйкырдуу жазуу», «Баланын канаты», «Мендей менен Сендейдин жоруктары», «Айжаз менен Бегулан», «Умай бала», «Адам-Пери» жана «Айбийке сулуу» деген китептери чыккан. Учурда басмада дагы үч жаңы жыйнагы жарык көрүү алдында турат.

«Тоголок Молдо», «Түгөлбай Ата» жана И.Арабаев атындагы сыйлыктардын ээси. Эл агартуунун, КР Маданиятынын отличниги төш белгилери менен жана КР Президентинин алдындагы Мамлекеттик тил улуттук комиссиясынын «Кыргыз тили» медалы, КРнын Ардак грамотасы менен сыйланган.

«Эшикте жаан – ыйлап жаткан менмин го...»

Жолдубай терезеден ары Торпуга көз тигип ойлуу телмирет.

Ооба, Торпу ашуусу дөңдөгү Жолдубайдын үйүнөн даана көрүнүп турат. Ал ансайын жүрөгүн ачыштырып, Чынар жайлоосунун бийик белин көргөзбөй далдаалайт. Эми кар жаап, ашуусу бекисе болду – келерки жылдын көктөмүнө чейин ал жерге бара албасы чын.

Аттиң десең! Жок дегенде ашууну ашып барып, Гүлэркесине бир ирет жолугуп келсе болбойт беле... Анан кийинки жазга чейин жол ачылышын эптеп күтпөйт беле...

Карачы, жаздагы каргашалуу бир күнү капыстан оюндан от чыгып, кырсык болуп, бейажал адам өлүп, болгондо да Гүлэркесинин агасы Майрамбек каза таап, анан да, анын себепчиси өзүнүн агасы Капаш болуп отурбайбы. Анын азабынан аз жерден эр өлбөй калган араздашуу Гүлэрке экөөнүн ортосуна зоодой орноп, жолун бөгөп койбодубу! Майрамбектин туугандарынын өчү өрт болуп тутанарында эл-элдигин кылып, туугандык ынтымак менен зорго басылганы болбосо, мурдагы ысык мамиле токтогон... Анын айынан эки жылдан бери бири-бирисиз жашай албай, «мына эми үйлөнөбүз» деп турганда Жолдубай менен Гүлэрке бири-бирине күкүк менен зейнепче жетпей, эки айылда зарлап бөлүнүп калышпадыбы...

Бул дагы тагдырдын буйругу болдубу, ким билсин. Эки дос, Майрамбек менен Капаш «менин үйүм – сенин үйүң» дебешкен ынак достор эмес беле. Аялдары да идиш-аягын үзбөй катышып, оттой ысык эле да. «Ооба, сага, мен силерди минтип ажыратып коёюнчу эмне кылар экенсиңер?» дегендей тагдыр сыноосу Жолдубай менен Гүлэркени дагы биротоло бөлүп таштаганы отургандай.

Кантет анан? Өз тарабы күнөөлүү болуп калган соң, агасы өлүп кан жутуп турган Гүлэркесинин бетин кайсы бети менен карайт эми... Бир ирет туугандары менен барып, «башыбыз – тартуу, жаныбыз – тартуу, өч-кекти унуталы, жамандык уланбасын...» дешип, бүгүлүп кечирим сурап келишкен.

Тууган элдин наркы менен улуулардын ортого түшүп, элдигин кылып, төгүлөр кан аз жерден төгүлбөй калган. Ошондо бир ирет жүзүн караганы менен, эч нерсе дей алган эмес. «Болду эми, бүттү. Ал мени экинчи кечирбейт. Биз өчөшкөн душман болдук... Кечирбейт...» деп ичи ачышып баса берген. Айрыкча, Гүлэркенин Майрамбектен кийинки агасы Баяс азыр дагы кан ичкенден кайра тартпачудай...

Андан бери мына жарым жыл убакыт өттү. Экөө ушинтип бири-биринен алыстап, ысык махабаты музга айланабы?

Ушуларды ойлоп жанын коёрго жер таппай турган Жолдубайдын көз алдында Гүлэрке элестеп турду.

«Мен кантсем да ашууну биротоло кар басып калганча ашып барып, туугандары өлтүрсө да Гүлэркемди бир көрүп келүүм керек», – деп

көгөрүп оюнда турду Жолдубай. Жакында эле көргөн түшүндө Гүлэркеси да: «Бир ирет келип кет. Бирок, туугандарыма көрүнбө. Алар сени өлтүрүп коёт. Сагындым сени...» – деген эки ооз сөзүн өңүндө айткансып, ушу күнгө чейин кулагында турат. «Демек ал мени кектебептир да – дейт кыялында, өңүндө көрүшкөнсүп, – Кектегенде кантмек... Менин кылмышым канчалык. Махабатыбызда эмне жазык... Гүлэрке эмне десе ошо десин, мен аны баары бир сүйөм. Дагы деле сүйөм. Өмүр бою сүйөм... Агасынын өлүмү үчүн намыстанганы болбосо... Өзү деле мени сагынып жүргөндүр... Чынын айтканда, анда эмне жазык. Ошон үчүн, кантсем да, бүгүн түндөп барып келүүм керек... Эртең кеч болуп калат...»

Атасы менен апасы досторунун шеринесине кетишкен. Бүгүн үйгө кеч келишет.

Жолдубай «Москвич» машинасынын ачкычын алды да, короого чыкты.

* * *

Жол ашууга таяна баштаганда жамгыр сээлдегени менен майда кар шыбыргактай башталды. Торпунун оюрмалары түгөнбөй турган өңдөнүп, Жолдубай эртерээк ашып кетейин деген ниетте машинасынын ылдамдыгын тез-тез которуп, газды аркырата басып келатат. Бешимдин салкындыгынан «Москвич» да Жолдубайдын шашканын сезгенсип, катуулап бараткан карды бети менен тосуп, арышын улам кере салып бараткан сары тору күлүктөй өрүүлөп барат.

Соңку кайрылышка келгенде машинанын дөңгөлөгү курулай чимирилип жылбай туруп калды. Эшикке чыгып караса, кар тушарынан келип, жаш кар самындын көбүгүнөн бетер жылмакай экен. Жок дегенде күрөк алып алса боло. «Эсиң барда этегинди жый» дегендей, эмитеден артка кетүү түк оюна келбеген Жолдубай жолдун чекесинен топурактарды буту менен шилей тээп түшүрдү да, кайрадан рулга отурду. Көз алдынан ээрчитип өзүнө чакырып жаткансып, Гүлэрке элестей берди. Ырас, машина бу кайрылышты артка калтырып узап кетти. Оюрманын үстүндө бир тайпак бет бар, ылдый жагы түзөң, «бал челекчилердин конушу» деп коюшат ал жерди.

Ал жер, ыраматылык аяш акеси Майрамбектин бал челегин койгон жери. «Ошол жерден өтүп, кайкыга чыгып алсам болду эле», – деп ойлоп коёт Жолдубай.

Бара-бара машинанын жүрүшү кыйындап барат. Жерге улам түшөт да, дөңгөлөгүнө бирде кар шилеп алып бир метр жылат, кайра чыгып таш коюп, кайра бир метрдей жылат. Жолдубай чекесинен көл-шал тер кетип, шашкалактап титиреген муунун токтотуп, кайрадан рулга отурат.

Мындай өжөрлүктү кайдан үйрөнүп алганын өзү да билбей, артка кайтуу дагы деле түк оюнда жок, бел ашып кетем деген ою аны азгыра берди...

Кыйлада көзүнөн учкан кайкыга чыкты машина. Кайкы үстү мелтиреп эчак ак кар жамынып калыптыр.

«Бул сапарым – багымбы же шорумбу» – деп ойлоп алды Жолдубай. Көз алдына Гүлэркеси элестеп келе калды. Анын элеси дагы эле өзүнө чакырып жаткансый берди. «Москвич» улам тайгаланып, улам токтоп баратты эле, бир кезде дөңгөлөгү карга батып туруп калды. Жолдубай кечти чакырып келаткан тумандуу тоолорду ызалуу карап алды. Жерге аргасыз түшүп, тушардан ашкан ак кардагы жалгыз өзүнүн изин көрдү. Алды жагын караса бүлбүл иңирт тумандан Чынар жайлоосунун бели бозоруп көрүнөт. Ага чейин дагы да алты-жети чакырым бар. Ал бу жерден кыйла бийик жана азыр элсиз ээн талаа...

Машина тушардан өткөн бул кардан бир кадам алга жыларына көзү жетпесе да, Жолдубай от алдырып, алдыга жылгысы келди. Кайдан, алга жыла турган түрү жок...

«Бүтгү... – деди оюнда. – Кайран убара... Аттиң...»

Машинаны артка кайрууга да болбой калды. Карга сүйрөлүп келген алдыңкы тягалары эчак эле тоңуп калыптыр.

«Артка жол жок, – деди ошондо оюнда, – Мен Гүлэркеме баруум керек... Жок дегенде, бир ирет көрүп, бир ооз сөзүн угуум керек. Ал мени түшүмдө, балким, коштошууга чакырып жаткандыр. Ушул боюнча жазга чейин көрүшөбүзбү, көрүшпөйбүзбү, жокпу, балким, түбөлүккө коштошууга чакырып жаткандыр... Же, ак карлуу ашууда жалгыз буюгуп өлсүн деп, агасы үчүн өч алууга чакыргандыр... Эмне болсо да, көрөрмүн... Чынардын белин ак кар баскан кезде, жалгыз түн катып ашып барып, өзүмдүн айыпсыз экендигимди дагы бир ирет далилдеп берейин... Өчүн алгысы келсе алсын», – деп жатты жаны жай албай толгонуп, кимдир бирөө менен катуу айтышууга камынып тургандай жаактары карышып.

Тиштенген тиштери кычырап жатканын сезбеди.

Ойлонуп турууга убакыт жок...

Отургучунун алдына агасы Капаш чоң бычак салып жүрөр эле. Караса бар экен. Ал досу Майрамбекти кокустук кылып өлтүрүп алгандан кийин, анын туугандарынан коркконунан го, дайыма ушул бычакты алып жүрчү болгон. Канжар десе да болот. Аны алды да, тамекисин күйгүзгөн бир куту ширенке бар экен, аны чөнтөгүнө салып, жөнөй турган болду.

Колу-буту титирегени кайрадан күчөп чыкты...

«Бул эмнеси? – деп ойлоп алды. – Алдыдагы чоң ашуудан бир жамандыкты сезип жатканымбы..?»

Демейде, эл Чынардын белине чейинки жайлоону жайлап, бирин-сирин калган мал кеткен соң, бул жерде карышкыр-түлкүдөн башка эч нер-

се калчу эмес... Кокус, чын эле алдынан карышкыр чыксачы... Же куралы жок... Ушул бир шап бычак эмнеге жарамак... Жалгыз карышкыр болсо да, бир жөн... Экөө, үчөө болсочу... «Ушу мен бүгүн карышкырга жем болуш үчүн жалгыз бел ашып баратамбы?.. Ошону көрүп-билип, жүрөгүм менен сезип туруп, Гүлэркем деп, ээленип ошол азапка өзүм баратамбы...»

Ойлонуп турууга убакыт жок...

Аркага кайрылууга да жол жок...

Алдыга көздөй белгисиздикти жалгыз беттеп, белгисиз үмүт ээрчитип жөнөдү аны... Жок, аны Гүлэркесине болгон махабаты ээрчитип жөнөдү.

Бирок ошо белгисиздик анын денесин дүркүрөтүп, жүрөгүнүн үшүн алып, ар кандай ойлорго салып жиберди. Көрсө, адамды белгисиздик гана коркутат өңдөнбөйбү!

Жымжырттык ээлеген ак карлуу айлана улам иңир тартып, анын миң суроосуна жооп таап бербеди.

Жолдубай аргасыз билип туруп азаптуу ашууну жалгыз беттеп бараткан ызасына чыдабай көзүнө жаш тегеренип кетти... Колундагы жалгыз куралы - чоң бычак, анын тайгаланса таягы өңдөнүп, ишенген жардамчысы да ушул боло тургансыды...

Улам бүктөлүштү тепчип, бурулуштарды айланып, коктуларга да кантип түшүп-чыгып кетип баратканын билбей, суукту да сезбей, көл-шал аккан терин чекесинен сүртүп келе жатты...

Ойдуң-быткылдарды өтүп, кенен түзү чалкалаган Кашка-Булак жайлоосуна келди. Кашка-Булак дегендей эле бар, коктуларында тунук булактары миң кубултуп күү чалган, карагат-шилбилүү сонун жайлоо. Бул жерди жаздан күзгө чейин Жолдубайдын айылдаштары жайлайт. Ал эми, тиги Чынар ашуусунун аркы жагын болсо Гүлэркенин айылдаштары, сары-жондуктар жайлайт. Кыштоолору андан ары, бир топ алыста боло турган, кенен жыйырма беш чакырымдай бар.

Эх десең, ушул Кашка-Булакка келген сайын, же аны эстеген сайын Гүлэркеси көз алдына келе бербей бар. Анткени, ага жолугушуусуна себепчи болгон да ушул жер эмес беле...

«Заман дегениң адамдын пейилин бузат» десе ишенбейт эле Жолдубай. Аны өз көзү менен көрүп келатпайбы. Ал тургай, адамдын пейли да оң турган заманды бузарына өзү күбө болуп кетет.

Мурда мектепте окуп жүргөндө өзүнүн ата-энелери, айылдаштары ушул жайлоого көчүп келгенде Кашка-Булактын өйүз-бүйүзүнө, төрүнө чейин жайлаган эл кымызы менен айран-сүзмөсүн түгөтө албай, бири- бири чакырышып ичишип, шерине жешип, же эч болбогондо, жолдон өтүп баратсаң: «Ай сен, баланчасыңбы? Кайрылып кымыз иче кетпейсиңби» деп, ой-боюңа койбой чакырар эле да... Көз ачып-жумганча заман өзгөрүп, ошол кечээки кымызын чакырып бергендер эми жарты чынысын бекер бербей, сата башташпадыбы...

Анда да ушул агасынын сары «Москвичи» менен кыштактан чыгып келаткан. Быйыл дагы Бишкекке барып окууга тапшырып, бирок дагы да өтпөй калып, сырттан окууга документтерин тапшырып келген болчу. Албетте, шаарда ден соолук менен билимден башкасынын баары сатыларын көрүп-билип келди дечи, бирок, ошол адамдан башканын баары сатылган шаар мамилеси айылга кантип заматтын ортосунда келип калганын ойноп жүрүп билбептир.

Жолдун чекесине машинасын токтото калып, арыта турган боз үйгө учурашканы басып барган. Каракыз деген томлок келген келин болчу, бала-чакасы менен үйдө экен. Чыга калып алик алды. Өзүнүн шаарга барып окууга тапшырып келгенин, айылдын кымызын сагынганын, кымыз ичкени тоого келгенин айтып отурду. Келин эки чыны кууп берди эле, тартып жиберди. «Ырахмат» деп тура бергенде «Жыйырма сом» деп эки чыны кымыздын баасын айтты келин...

– Ой, силерде да кымыз сатык болуп калдыбы?...– деди чөнтөгүндө акчасы жок экенин туйган Жолдубай.

– Шаардан келген сага айылдагы мен үйрөтмөк белем...

Жолдубай акчасы жок экенин айтып, уялганынан буйдала туруп калды. Каракыз жактырбай бир карады да, ашканасына кайрылып күңк этти:

– Кайра өткөндө таштай кет...

Ошондой болгон анда.

Кымызга көңүлү эргиген Жолдубай андан өтүп, тиги Чынардын тайпак белин көздөй машинасынын тизгинин бурган. Белден ары өткөндө кеңирсиген кең жайлоо жатыптыр. Сарыжондуктардын, мактаган жайлоосун биринчи көрүшү. Чын эле, мактагандай экен. Ар жерде төрт-бештен боз үйлөр, өзөндө тунук чоң суу агып, кокту-колоттору катар тизилип, жашыл төрлөрү керилет. Агасы Капаш тракторун айдап, чөп чапканга көп келчү эмес беле бул жакка. «Досум» деп, оозунан атын түшүрбөгөн Майрамбек деген трактористти да үйгө көп ээрчитип келчү. Ошо Майрамбек досунун айылы бул жайлоо. Аяш акесинин үйү кайсынысы болду экен дегенчеликте теребелди тиктеп турду дөңчөгө машинасын токтотуп. Жайлоонун сулуулугу суктандырды кыштактан барган жигитти.

Жолдубай анан белден эңкейип түзгө түшүп, улак тартып ойноп жүрүшкөн топ балдарга жолукту. Көрсө, айылда той экен ал күнү.

Ошондо көргөн Гүлэркесинин айылын...

Баса, ошондогу кымыз сатып ичкени туурасындагы окуяны агасы Капашка келип айтты эле: «Бекер жүрбөй сен дагы Чынар жайлоосуна барып, помидор, бадыраң, алма, өрүк сатып, акча кылсаң болот. Азыр баары эле соодагер болуп сатыкка өткөн заман башталбадыбы. Жайлоодо жемиш бышпайт да. Кыштоосу алыс алардын. Ошондуктан, алар жемиш алпурсаң алышат. Өзүң да акча кылып аласың окууңа, – деди ал. –

Заман өзгөрдү, өз жаныңды өзүң бакпасаң бирөө бирөөнү карабайт... Көрдүңбү, өткөн эле жылы кымыз сатып ичтиң беле жайлоодон... Андай окуя СССР кезинде түшкө да кирчү эмес. Эми сен дагы өзгөрүп, короодогу алма-өрүктөрдүн бир тогологун бирөөгө бекер бербегиле. Карачы, аңызда төгүлүп чирип желбей жатат...»

Капаштын ошондогу узакка божураган кеңеши аны Гүлэркеге алып жөнөгөндөй болуптур...

Короодогу алма, өрүктөн, картошка, бадыраң, помидордон жашиктерге салып алып, кийинки жумада эле Жолдубай Чынар жайлоосун көздөй чаң ызгытып жөнөгөн.

* * *

...Жолдубай оозу кургап, суусап калганын эми сезди. Ой туңгуюгунда баратып, эчак айланага караңгы байкатпай кирип, көз байланып калганын сезбептир. Байкаса, капталдуу ойдундарды жаңы гана артка калтырып, өр таянууга аз калыптыр.

«Суу... Суу...» деди көкүрөгүнүн тереңинде дикилдеген жүрөгү балыктай туйлап. Оозунан чыккан буу тоңо берип, пальтосунун жакасы шакмар муз болуп баратыптыр... Колдору менен күбүдү да, энкейип кардан сугунду. Кардан канча кочуштап сугунса да, бир ууртам суу жуткандай болбоду.

Дагы деле: «Суу... суу» деп жатты жүрөгү.

Кулагына түшүрө жаап алган малакайын өйдө кылып, айланасын тыншады. Айланада балким суу бардыр, ушул теребелдин баарында эле туура аккан булактар жатчу эмес беле жолду каптап...

Арытан суунун чоргодон аккандай шылдыры угулгансыйт. Каякта?.. Арттабы? Алдыдабы? Өйдөдөбү?.. Деги, өзү каякты көздөй баратат? Машина жолдон чыгып кетпесе болду... Башка жолго түшүп кеткен жокпу?

Айлананы тегеренип жүрүп, жылгада агып жаткан булакты тапты. Жата калып кыйлага кумарлана жутту. Жайлоонун булагы шербет суу өңдөндү. Муздак булактан кана жутту да, эсине келип, термелип өйдө турду. Суу өзөгүнө түшүп кеткенсиди. Чын эле, ачкадан ичи эншерилип бараткансыды. Ойлосо, эртең менен гана тамак ичкен экен.

«Артка кайтууга жол жок..» деп жатты ою дагы эле... Анан кайтадан бутун алдыга шилтеди. Кар жабышып катып калган шымынын багалегги темир кернейдей болуп тоңуп калыптыр. Кагып түшүрөйүн десе, сынып калчудай калдаят. Тим койду. Кантсе да, өтүгүнө суу кирбегенине сүйүндү.

Көзүнө өзүнүн Гүлэркеси кайтадан элестеди. «Ал азыр үйүндө ысык чай ичип беймарал отургандыр? Менин ал үчүн азап тартып, ээн талаа,

элсиз жайлоодо, кар малтап караңгыда кангып келатканымды билер бекен...» деп ойлоду.

...Кайтадан алардын жайлоосуна алгач ирет баргандагы окуя көз алдына тартылды. Чоң суунун өзөнүнүн боюнда дөбө бар экен. Ошол дөбөгө барган да, «Москвич» машинасын тим эле «Мерседестей» кылып көрүнөө жерге токтотуп, жашиктерин жерге түшүрүп коюп көлөкөлөп жатса, атчан камчыланып бир кыз келаткан. Анын эмнеге келатканын, келатса да Гүлэрке экенин, анан да ал кыз аяш акеси Майрамбектин бир тууган карындашы экенин кайдан билсин.

Жолдубай байкабай турганда, ал келген да:

– Эй, байке..! Помидор, картошкаңыз канчадан? – деп өктөм унчуккан.

Карандашы менен толтуруп жаткан «Башкатырмасын» таштай салып, маңдайында атчан турган татынакай кызды кадала карап калган. «Ушундай сулуу жайлоонун кыздары да ушундай сулуу болот экен» – деп ойлоп карап тура берген. Тиги кыз суроосун кайрадан кайталап атынан чапчаң түшкөн. Анда да Жолдубай эсин жыйбай кызды карап тура берген.

– Баалары жазылып турбайбы?! – деген кыйладан кийин.

– Арзандатасызбы?

Кыз Жолдубайга көңүл буруп да койбой, аңыздан жаңы гана үзүлгөн татынакай помидорлорду кызыга карап калган.

Анан шоктоно минткен:

– Эмне, беш-таштыктар огородунардын түшүмүн сата баштадынарбы?

Шоктоно берилген жоопко Жолдубай дагы шоктоно жооп берген:

– Өзүңөр деле жайлоодо туруп, бири-биринерге кымызыңарды сатып калган турбайсыңарбы?

– Жо-ок, бири-бирибизге кымыз сатуудан кудай сактасын. Сатса, силерге окшогон коммерсанттарга саткандыр... Себеби, силер деле товарларыңарды бекер бербейсиңер да.

– А-а, ошондойбу? Болуптур.

Кыз сөзүн башкага бурду:

– Помидордон эки кило... Анан... картошкадан...

– Жарайт. Бирок, кечиресиз, карындаш, мен сиз айткандай «коммерсант» эмесмин...

– Анан кимсиз..?

– Мен жөн эле... эриккенден...

– ...Эриккенден? Фуу..!

Кыз ууртунан жылмая помидорлордон тандап терип, таразага сала баштады.

Кыздын сөзү, көзү, деги эле өзү, баары Жолдубайга жагып калды.

– Мен, коммерсант эмесмин – деди ал дагы да актангысы келгенсип. – Жаңы гана келдим силердин айлыңарга. Көрөйүн деп. Жеринер сонун экен. Мага жакты, ошол үчүн, анан да эң биринчи кардар катары жолуккандыгың үчүн, сизге бүгүн бекер берем...

– Эмне үчүн?

– Ошол үчүн. Соодамды сизге окшогон татынакай кыз ачып берсе, жаман болбойт го деймин.

– Чын элеби?

– Чын. А көрөкчө, колунуз жеңилби? – деди да, кыздын жообун күтпөй эле, өзү сөзүн улады, – Сиздей татынакай кыздын колу жеңил болуш керек.

– Жаңылган жоксуз, бирок ар бир кызды көрүп ак көңүлдөнө берип, банкрот болуп күйбөйсүзбү?

– Кудай сактасын. Күйбөйм. Андан көрө, таанышып алалы. Атыңыз ким, чоң кыз, – деди баштыктарын куржунуна салып берип жатып.

– Гүлэрке, – деди кыз Жолдубайдын жүзүнө биринчи ирет тигиле карап. – Өзүңүздүн атыңызчы?..

– Менин атым – Жолдубай. Атыңыз ширин экен...А-а...Үйүңөр каякта? – деди анан Жолдубай кенен жайлоону кыдырата карап.

– Менин үйүм Үч-Булак айлында. Бул жерден көрүнбөйт. Тиги дөңдөн ары жакта...

Ошентти да кыз атына чапчаң минип жөнөп кетти.

– Келип тур, чоң кыз, – деп артынан карап кала берген Жолдубай. – Мындан кийин мен күн сайын келип турам. Айылыңызга да айта барыңыз...

Гүлэркени ошондо биринчи көрүп, таанышкан. Анын өзү айткандай, «Гүлэрке» деген ширин аты эси-көөнүнөн кетпей калды. Буга чейин мындай атты уга элек болчу.

«Гүлэрке»...

Ошол күндөн кийин Жолдубай күн сайын Гүлэрке дагы качан жолугар бекен деп келе берип, жайлоодогу элге «коммерсант бала» аталды. Келген сайын эл: «О, «коммерсант бала» келдинби?» деп калышчу болгон.

Ооба... Кийин Гүлэрке аяш акеси Майрамбектин бир тууган карындашы экенин билгенде эмне кыларын билбей эси ооп калганын эч унутпайт.

Ал өзүнчө эстей турган керемет окуя болгон.

* * *

Жолдубай өр таяна баштаганын байкады. Чарчагандан алы кетип, титиреп турган буттарын биртке эс алдырып алууну ойлоду. Кандайдыр, карангы тарткан айлана агарып, ай тийгенсип келатыптыр. Белге жа-

кындап калгандан го, булут сейрек тартып жукарып, анын жука жеринен айдын нуру өтө баштаган окшойт.

Жолдубай «ай тиет белем» деген ойдо бир аз көңүлү көтөрүлдү. Жарык деген жарык да, «Миң күндүк караңгылыктан – бир күндүк жарыкчылык өйдө» дейт эмеспи.

Көңүлү көтөрүлүп, алаксыш үчүн оюндагыларын сүйлөнө баштады. Жанагы оюн ачык сүйлөнүп, бирөө менен кеңешип жаткансып күбүрөй баштады. А балким, баятан бери эле сүйлөп келаткандыр. Коркконунан анын баарын сезген эместир...

Байкаса, дагы деле кардан кочуштап жеп келатыптыр. Ошондо гана кайтадан көкүрөгү ысып, суусап чыкканын туйду.

Колунда жалгыз таянычы да, жан жолдошу да, коргоочусу да – баягы узун шап бычак бар экен. Ширеккени болсо бая булактын суусун издегенде чагып жатып, колу титирегенинен бир канчасын карга түшүрүп ийип, чогулта албай калган. Суу ичип эс алган соң, мектепте окуган бир чыгармадагы Ажар аттуу бечера кыз курчап алган талаа карышкырларынан сактанып ширекке чакканын, коркконунан бир канча талын жерге чачып алганын эстеп арсыз жылмайып алды...

Айлана жарык боло баштаганда Жолдубай баятан сүйүнө баштаганы жоголуп, эми кайра коркуп кетти. Кокустан, ээн талаада эрбедеп жалгыз баратканын көргөн карышкыр-чөө болсо, даана эле басып жыгыла тургансып элестеди. Анткени, азыр бул ээн жерден баарын күтүүгө болот да.

Ошентип ойлоп, денеси «дүр» эте чочуп алды. Айланадагы караганшыралжындардын караандары ар түркүн айбандарга окшошуп, алар Жолдубайды чындап эле тегеректеп келаткандай көрүндү.

Ошондо денесинин титирегенине кошулуп, Жолдубай өзүн-өзү алаксыткысы келгендей, эрксизден оозунан белгилүү бир ырдын кайрыгы акырын чыга баштады...

«Кетпейм, кетпейм, сага жолукмайынча!

Кетпейм, кетпейм...»

Ооба, мейли, карышкырың, мейли, чөөң келсин, Жолдубайга азыр баары бир эле... Качар жер жок... Барар жери алыс... Өзү жалгыз, ээн талаа... Азыр ар кандай нерсенин күтүлүшү мүмкүн. Андыктан, Жолдубай азыр эмне болсо да даяр... Ошон үчүн ал баарына кайыл болуп, денеси өлүп калгандай, жүрөгү гана согуп, колу-бутун зордоп кыймылга келтирип, өзү көптөн бери сагынган, саргайып күткөн Гүлэркесине өзүн-өзү зордоп баратканын чындап мойнуна алды...

Эрксизден чыккан дагы бир ыр ээн талааны жаңыртып жиберди:

«Мен сени экинчи ирет көрбөсөм да,

Жүрөгүмдө жашай берет сүйкүм элес...»

Эсин жыйып, эки жагын байкаса, белге чыгарына аз калыптыр. Айдын күмүштөй аппак жарыгы жерге төгүлүп жатты. Эрбейген өз көлөкөсүн

биринчи көрдү. «Өх, тирүү экенмин» – деп ойлоп, үшкүрүп алды. Тигине, агасы Майрамбектин тракторунун эски телешкасы белдин кырында кыйшайып турат. Баягы эле бойдон. Баягы эле ордунда. Кудум, Майрамбектин эстелиги сыяктанып... Ооба, ошол жазда Майрамбек кырсыкка кабылып каза болгондо өз сөөгүн өзүнүн тележкасына ушул жерге чейин жүктөп келишкен. Эл келип, сөөгүн айылга чейин жөө көтөрүп кетишкенде тележкасы ушул белде кала берген...

Ошондогу кайгылуу окуяны ойлогондонбу, андан да, көзүнөн учкан Чынар жайлоосунун белине аман-эсен жеткенине эреркедиби, көзүнөн ысык жаш сызылып агып, тележканын дөңгөлөгүн таяна жыгылып түштү...

Бир нече ирет өксүп-өксүп ыйлап алды да, белде жалгыз отурганын ойлоп, кайра чыйралды... Бирок турайын деп, тура албады... Эки саат болуптур жөө кар жиреп келатканына... Белдин тизеден келген карына чалкалай жатып, көөшүп кеткенин билбей калды...

Көзүнө түрдүү элестер тартылды...

Ал күнкүдөй кайгылуу окуя кайдан болсун! Баардык кырсыкка жөн эле жерден кабылышпады беле!

Ошондо да баарын кылып коюп, адам өлүмүнө жооп берерге келгенде, талаанын сокур чыккандарынан бешбетер ийиндерине кире качышкан бекерпос жигиттерди эмне десе болот?

Агасы Капаш бу Сары-Жон айылына жаздан күзгө чейин көп каттачу. Тракторист болгондон кийин чөп чабуу, жыйноо, жыюу, сарайларга ташуу иштеринен колу бошочу эмес. Кээде Беш-Таш айылынан жүк ташып да кетчү. Өзү да ал жерге көп баргандыктан, жайлоого бал челегин алып барып койчу. Ошентип жүрүп, ал жерден Майрамбек жана Билал деген досторду күткөн. Билал да, Майрамбек да трактор айдачу.

Бирок кийинки убакта колу-буту көп ооруп калганына шылтоолоп, Капаш тракторун таштап, айрыкча Майрамбектин пайдасын көп көрүп жүрдү. Көчкөндө-конгондо Майрамбексиз, өзү айткандай, анын иши бүтчү эмес. Майрамбек да Капаштын үйүнө көп келер эле да. Жакшылык-жамандыктарда ажырагыс бир туугандардай болуп калышкан.

Өткөн сааттуу жазда бир күнү «Билал досумдун баласы үйлөнөт, кудасын чогуу тособуз» деп кырсыктын кандай экенин андабай, Сары-Жонго жетип келди. Майрамбек ичимдиктен, албетте, эч качан баш тартчу эмес. Ичкенде да даамын чыгара ичип, ичи ысыганда жарпы жазыла сүйлөөр эле, ырдаар эле аккордеонун айрылгыча чоюп. Эки көздү жуумп коюп, ырдын армандууларын ийине келтире сыздатып, кулагыңды толтуруп, жүрөгүнө куюп коер эле...

Ошол түнү да ошентти... Эртең жөн жай жерден өз өлүмүн табарын билгендей, бүгүн бир армансыз ырдап алайын дегендей, таңды атыра эзиле ырдады. Өзү сүйгөн «Өмүр дайра» деген ырды кайта-кайта ырдап, куда-

лардын черин таң атканча жазды... Капаш досун «Сен эми коноксуң, бир аз эс ал» деп коюп, кудалардын ичип-жеп, эс алуусун бүтүндөй мойнуна алып, Билалды да жыргатып отурду.

Эртең менен кудаларды узатып, «Эми эс алайын» дегенде, Капаш досу: «Мени айылыма алып барып, бал челегимди Чынарга чыгарып бер, ант-песең, аарым чычкактап кырылып кала турган болду» деп жалдырап туруп алды... Таң атканча бир көз ирмем уктап эс албай, анан да кудалар менен тең жарышып арак ичкен адам, эми эртең менен эс албай элүү чакырым жерге ашуу ашып, трактор айдап жүк тартып баруусу эмнеге турмак?!

Ошентсе дагы досунун көңүлүн кыйбай, «Бир күнкү уйкуга алдырып коюудан кудай сактасын» – деп шашке ченде жолго чыгышты.

Түнкү арактан чагылган башын бир аз «жазган» болду эле, бирок чарчоо, уйку жана мастык бир тең болуп, өзүн алдоо менен бек кармоо Майрамбекти бир аз өзүнө келтиргенсиди. Үйүнө кайрылып, күндөлүк карамай болгон кийимин кийди. Аялы Зыйнат «бүгүнчө эс алсаң боло, алдагы кебетең эмне? Наалатка калгыр Капаштын аарылары бир күнгө чычкактап турса өлөт беле...» деп сыздаган боюнча кала берди. Тоого чыгам деген эки-үч бала, анан да бир аял тракторго жармашкан. «Аял эмеспи» деп аны кабинага отургузуп коюп, Капаш телешкага алдына жумшак чөп салдырып алып, уйкуга кетти...

Кыштактан чыга берердеги чоң сууга келгенде трактор калдырап барып токтоду. Майрамбек рулга жармашып кыйлага өбөктөп жатты. Жанындагы аял «мейли, уктап алсын» дегендей унчукпай эшикке чыгып, астына чапанын салып, суунун боюна көчүк басты. Үстүндөгү балдар унчукпай, Майрамбек качан ойгоноорун күтүшөт. Бир кезде Майрамбек рулдан башын көтөрүп өйдө болду да, эшикке калдандап зорго чыкты. Аны көргөн Капаш да тележкадан секирип түштү да: «Сага эмне болду?» деп Майрамбекке басып барды.

Майрамбек көздөрү алайып, өңгүрөп ыйлап жиберди. «Ой, эмне болуп кетти?» деп Капаш досун кучактап калды.

– Мен бүгүн соо болбой калдым, Капаш...– деди Майрамбек Капаштын колун карыштыра кармап, – Мобуреки сууну карачы...

– Суу..? Эмне болмок эле... Агып жатат...

– Суу эмес эле, кан...

– Койсончу дөөрүбөй...

– Жок, Капаш... Мен бүгүн бир балээге жолугамбы, билбейм... Мобереги суу – суу эмес эле, кыпкызыл кан болуп көрүнүп жата-ат... Айланайында-ар...

Капаш тигини «Мастыгынан соолуга албай дөөрүп жатат го» деген ойдо: «Келчи бери, бети-колунду муздак сууга жуучу...» – деп карбаластап калды.

– Жок, Капаш... Канга кантип бетимди жууйм...

– ...

Анын бул сөзүн угуп, балдар делдейе үрөйлөрү учуп, жанагы аял болсо басып келип, жалынып-жалбарып жиберди. Ал «ооруп калдыбы, чын эле көзүнө бирдеме көрүнүп жатабы...» деп кыйлага тызылдап сүйлөнүп отурду.

– Ой, кудай ай, эмне деген балдарсыңар... Жок дегенде, бүгүнчө эс алып чыксаңар эмне болмок эле, кокуй! Ооруп калган го... Кудай ай!..

– Ой, эже, эч нерсе болбойт, бул жөн эле дөөрүй берет кээде... Мурда да ушинтип кайра эле басылып калган... Коркпоңуз... – деди Капаш аны сооротуп.

Майрамбек ийинин сүлкүлдөтүп ыйлап алды да, бир аздан соң басылды. Анан үстүндөгү кара май болгон күрмөсүн чечип, жерге жайып шылкыя эс алды. Он–он беш мүнөттөй көөшүй калды. Кайра туруп, көзүн бардап-бардап ачып, шуу үшкүрүндү.

– Өх...

– Эс алдыңбы? – деди Капаш.

Майрамбек көзүн бакырайта бардап-бардап ачып, башын ийкеди.

«Эмне кылалы, артка кайталыбы?» деп айта албай, Капаш телмире калды бир азга.

– Жөлөнгүчтүн артында арак бар, алып келчи, – деди Майрамбек акырын күбүрөнүп.

Капаш кыйылып зорго басты. Жанараак Билалдын аялы салып берип жаткан, «кечинде баш жазып ал» деп. Орто стаканга баса куйдурду да, аракты таттуу шире ичкенсип тамшана тартып жиберди. Кара май болгон шапкесин шуу-шуу эттирип, кумарлана жыттады. Акыркы ирет жыттап жаткансып, узакка жыттады.

Аял чебеленип жиберди:

– Ошент, айланайын, тердин жыты адамдын көңүлүн ачат...

Майрамбек эми кубарган жүзү кызарып, өзүнө келе түштү. Кыргыздай окторулуп, ордуанан обдула турду да, бети-колун суу менен чайыды.

– О, кайбарым, ушинтсең, адамдын үрөйүн учурбай...

Майрамбек адатынча эриндерин бүйрүп, көзүн жүлжүйтүп бүлк-бүлк күлдү да, тракторун көздөй басты...

* * *

Эстебейин десе да болбой, ошол кайгылуу окуялардын элеси айланчыктап келе берип жадатты Жолдубайды. Анан ошол ой туңгуюгунан бир аз бошонуп, оор үшкүрүнө өйдө болду да, саатын карады. Саат тогуздан өтүп баратыптыр. «Демек, үч сааттан бери ушул жерге зорго келиптирмин» деп үшкүрүнүп алды.

Бел үстүндөгү түздүн мелтиреген кары тизеден экен. Жаш кар түнкү суукта бир аз үшүй түшүптүр. Бирок өтө ката элек кумшекердей болгон карды ай жарыгында шуулдата малтап басуу ырахат өндөндү. Бул жак айылга ык салгандыктан, Жолдубайдын баятан денесин дүркүрөткөн коркунучтар тарап, кыйынчылык аз болсо да артта калгансыды.

Ошонсе да, алдыда дагы эки-үч сааттык жол бар. Гүлэрке азыр Үч-Булактагы кыштоодо болуу керек. Анткени, алар малын быйыл ошол жердеги сарайында кыштатышы мүмкүн. Ушуну ойлоп, Жолдубай жанагы кайгылуу ойлордон кутулуп, Гүлэрке жөнүндө жакшы нерселерди эстөөгө аракеттенди.

Гүлэрке менен адегенде кантип таанышканын кайра эстеди. Анан да баарынан кызыгы – Майрамбектин үйүнө Капаш байкеси менен бирге барганда Гүлэрке анын аяш карындашы болуп чыга келгенин карабайсыңбы. Ошол күндөн бир жума мурда дагы бир ирет кездешишкен. Анда да Жолдубай коммерсанттык кылып Сары-Жонго барган. Эл ал күнү аябай көп келди. Соода кылгандар менен кошо Гүлэрке да келген. Жолдубай менен көңүлдүү учурашып, экөөнүн ортосунда кандайдыр бир билинбеген жакындык байланыштырып турганы байкалган.

– Гүлэрке, сен кетпей турсаң, – деген Жолдубай таразага конфет тартып берип жатып, – Сага айта турган бир сөзүм бар...

Жолдубайдын бул акырын, эл укпасын дегендей айткан сөзүн түшүндүбү, «ийи» деди да, бир карап алып ары басты. Атын отко коё берип, тоонун көк гүлүнөн терип отурду. «Ушу көк гүл ич ооруга дары дейт, терип алайын, сен шашсаң бастыра тур», – деди жанында чогуу келген кызга. Ошентти да Жолдубайдын колу бошошун күтүп, аярай калды. Анан өзү гана калганда, Жолдубай тутам гүл терип алган Гүлэркени көздөй басып келди.

– Ушу гүл ич ооруга дары дешет, – деди курбу кызына айткан сөзүн кайталап Гүлэрке жылмайып – Сиз дагы терип алыңыз. Биздин жайлоонун чөбү да, ар бир гүлү да дары дешет ...

– Силерден чыккан бир мыкты дарыгер, тамырчы киши бар дешет го? Ал дагы ушул жерден дары чөп терип кетип турабы?

– Ооба, ал байке жыл сайын жайында бир айга келип, дары чөптүн түрүн чогултуп кетет.

– Ал азыр Бишкекте дешет го?

– Ооба.

– А силер мага окшогон «коммерсанттарга» жайлоонордун дары гүлдөрүнөн сатпайсыңарбы? – деди Жолдубай кызга тамаша ыргытып.

Кыз дагы анын тамашасын түшүндү го:

– Мамилеңизге жараша болот, – деди күлө карап, гүл үзүп жаткан калыбында.

Анан Гүлэрке колундагы гүлүн Жолдубайга сунду:

– Бул биздин жайлообуздан сизге белек... Ич оорунун дарысы – «Ервазин» деген гүл. Ичиңиз ооруганда чай катары демдеп ичесиз.

– А жүрөккө кайсы гүл дары экен? – деди анын сөзүн улап Жолдубай. Анын бул сөзүн угуп, кыз жигитке көңүл салып карады.

– Эмне, сиздин жүрөгүңүз ооруйбу?

– Ооба...

– Ушунча жаш туруп элеби?

– Ооба... – деди жылмая.

– Качантан бери ооруйт?.. – деди кыз чын эле аны аяп.

– «Качантан» дейсиңби? Өткөн жумадан бери эле... Кыскасы, бир топ болуп калды. Тактап айтсам, ушул жакка келгенден бери...

Кыз Жолдубайдын тамашасын адегенде түшүнбөй калды:

– Балким, – деди ал ойлуу, – сизге биздин жайлоонун бийиктиги жакпай жаткандыр? Бул жер силердин кыштагыңардан кыйла бийик да... Анда, сизге кандай чөп керек, айтайынбы?

Кыз ары-бери карап Жолдубайга дары болор кандайдыр бир чөптү көзү менен издегендей болду.

– Жок, мага эч кандай дары чөптүн кереги жок. Менин жүрөгүмдүн ооруганы – сенин жайлоондун бийиктигинен эмес го дейм...

– ...

– Анын себеби – ушул сулуу жайлоонун бир татынакай сулуу кызынын капыстан жолугуп калганынанбы деп ойлоп жүрөм...

Сөзүн айтып алып, тетири карап бүлкүлдөй күлгөн Жолдубайдын эмне деп жатканын эми түшүндүбү Гүлэрке:

– А-а... Сиздин жүрөгүңүз эмне үчүн ооруганын билдим... – деди күлүп кыз. – Биздин жайлоонун кыздары ошондой. Башка жактан келген жигиттердин жүрөгүн бир көргөндө эле оорутуп коёт... Абайласаңыз болмок...

Ошондогу Гүлэркенин сулуулугу ай! Гүлдүү кызыл жоолугу, гүлдүү көк көйнөгү, жайлоонун көркүнө көрк кошуп турган, азыр эле кол менен жасап ала койгонсуган турпаты, күлмүң эткен карагат көздөрү, быйтыйган муруну менен кызыл гүлдүн баригиндей болгон эриндери Жолдубайдын жүрөгүн өрттөп кетти!

Ошол күнү Жолдубай Гүлэркени кетирбей көпкө сүйлөшкөн. Мектепти бүтүргөнүнө эки жыл болгонун, эки жылдан бери окууга барып өтө албай жатканын көңүлү суз айтып берди. Соңунда быйыл дагы Бишкекке барып сырттан окууга тапшырып келгенин кошумчалады.

– Кайсы окууга тапшырдыңыз? – деп кызыга сурады Гүлэрке.

– Улуттук университеттин филфагына эле...

Жолдубай «филфак» деген сөздү айтып алып, уялыңкырай түштү. Анткени ушу тапта элдин баары «юрфак менен экономфак» дегендерди мода көрүп турган чакта, кайдагы бир «колунан эч нерсе келбегендердин»

факультетин оозануу ушу сымбаттуу жигитке кыздын алдында жеңил баадай көрүндү. Бирок кыз аны өзү ойлогондой «мыскылдап» күлгөн жок.

– О-о, «чымыныңыз» бар го... – деди Гүлэрке, Жолдубайга көңүл сала карап.

– Чымын эмес, бир аз чиркейим бар, – деди Жолдубай ууртунан жылмая. – Жазымыш этем, бирок азыр жазгандардыкын көп окуйм.

Гүлэрке болсо мектепти өткөн жылы бүтүптүр. Ал дагы окууга барып, эконофакка өтпөй калып, ошол боюнча кайта бара элек экен. Балким, келерки жылы шаарга барып иштеп акча таап, окууга тапшырарын да айтты.

Сөздөн сөз чыгып, жакында районго баруусу керектигин айтты эле, кыздын бул сөзү жага бербей калган Жолдубай: «Мен деле районго каттап турам. Балким, барып калсам ала барармын...» – деди анын сырын тартмакка. Гүлэрке аны менен районго бирге барууга макул экендигин билдирди. Экөө ал күнү ошентип кош айтышкан.

Кызык окуя ошондон кийинки жумада болгон. Агасы Капаш: «Майрамбек досум түлөөгө чакырды, бирге барып келели. Мен арак ичсем, сен шопур болуп кел» деп калды. Жолдубай кыйылып туруп зорго макул болду. Анын кыйылганы – соода кылып жайлоого барса, соода кылмакка Гүлэркеси келсе, жолугар эле да. «Районго барам» десе «сары торусуна» Гүлэркесин отургузуп алып, районго чаап барат эле да. Анын жүрөгү ошентип согуп жаткан. Кантсе да, Капаш байкесинин сөзүн кыя албай, жол тартты.

Бирок, көктөн тилегени жерден кабылдагандай болду. Түлөөгө аяш акеси Майрамбектикине байке-жеңеси менен барып түшүп калышты. Адегенде көпчүлүктө эч кимди деле байкаган эмес. Бир кезде чай сунуп жаткан кызды караса, өзүнүн көктөн издеген Гүлэркеси! Жолдубай чайга сунган колун сунган боюнча туруп калыптыр. Эки көзү элейип Гүлэркеде. Гүлэрке дагы чай куйган чынысын сунган боюнча тура бериптир. Аларды байкап калган Капаштын аялы Агүпү «бырс» күлүп жиберди.

– Ай, бала! Эмне, кыз көрө элек белең... Чыныны карма, элейбей...

Ортодо күлкү жаңырып, экөө айыбы ачылгандай болуп, кеткенче сүйлөшкөн эмес. Көздөрү жолугуша калса билинбеген учкундар аларды улам кайталап табыштырып, ошол учкундар ортолорун улам кайталап бекемдеп жаткансыды. Экөө ошентип мурдагыдан да жакындашкан. «Ырас эле келиптирмин», – деп миң кайталап жатты ичинде Жолдубай. Түлөө тарап үйлөрүнө кеткенче, Гүлэркесинин колунан көп ирет кайталап чай ичти. Ичкиси келе берди. Өмүр бою ичкиси келди Гүлэркесинин чайын.

Бир акындын: «Башка берген бал болсо да уу татып, өзүң сунган уу болсо да бал татыйт» – деген кош сап ыры келе берди эсине.

Мындай күтүүсүз жолугушуу көңүлүн делөөрүткөн Гүлэркенин жүзү да алмадай кызарып, көздөрү урунуша калса күлмүндөп карап, эки көз сырдуу сүйлөшүп жатышты.

Ошондон кийин экөөнүн мамилеси бат эле жеңеси Агүпүгө, андан Капаш агасына, алардан соң Майрамбектерге маалым болуп, ачыкка чыгышты. Ал тургай, Агүпү жеңесинин демилгеси менен Зыйнат аяш жеңеси экөө макулдашып, өткөн жазда, жанагы кырсык болор алдында, кыздын ата-энесине атайын барышкан. Элдин салтын жасашып, ырымын кылышып, Гүлэркеге сөйкө салып келишкен...

Эх, десең... Ошондой жакшылыктардын аягы жанагыдай күтүүсүз кайгы менен бүтпөдүбү...

* * *

Өзөндөгү чоң бейиттин караандары алыстан көрүнгөндө Жолдубайдын оюндагы жанатан берки жакшы элестер, жакшы эскерүүлөр таранчыдай тарап жок болду... Кайра эле баягы кайгылуу окуялар үстүнөн ныгыра басып алгансыды...

Бирок кантсе да Жолдубай ошол топ бейитке келгенде: «Өх, эми чындап аман калдым окшойт» дегендей, улутуна эс алды. Алыстан көп азап тартып арып-чарчап жол жүрүп келген адамга айыл четиндеги мүрзө дегениң үйдөй көрүнүп калат тура. Анткени, андай убакта адам дегениң арбакка таазим кылып, башын ийип, кечээ эле алар дагы тирүү арасында бирге жүргөнүн ойлоп, жанына жакын туюп, караан кылып, боор тарта имерилгенсийт экен. Чиркин, мүрзөлөрдүн ыйыктыгын, касиетин ошондо сизди Жолдубай.

«Мүрзөлөр-о дүйнөнүн ыйык шаары,

Адамдар өлгөн кезде барат баары...» – деп алды улутунуп, Жолдубай.

Топ мүрзөлөргө келгенде ал Майрамбектин мүрзөсүн көздөй имерилди. Издебей эле тапты. Аппак карга оронгону менен калың мүрзөлөрдүн ичинен баары бир тааныды. Тааныбаска чарасы барбы. Ал унутуп коёр мүрзө эмес. Кудай буюруп койсо, бир тууган кайнагасынын мүрзөсү болуп калат. Баса, Капаш байкеси экөө ашына чейин эстелигин куруп берүүгө убада кылышпады беле. Ашынын милдетин алууну да моюнга үйүшкөн. Демек, алдыда көп милдет бар. Арбагын ыраазы кылуу үчүн досунун алдында көп милдетти Капаш ошентип өз мойнуна илген. Эми Гүлэркеси өчкөн үмүтүн кайрадан жандырып берсе, алардан кол үзүп кете албай калмагы ошол да.

«Арбагыңдан айланайын, аяш аке, – деп жатты жалынып-жалбарган Жолдубай, мүрзөнүн башына чөк түшө отуруп, – Биздин көп күнөөбүздү,

аз айыбыбызды кеч, кагылайын аяш аке! Капыстан ажалга кабылып, ушул ээн талаада караңгы жер алдында катып жатасың... Өмүр бою арбагыңдын алдында милдеттүүбүз, аяш аке. Эстелигинди жаз келер менен курабыз. Ашыңа деп мал коё бергенбиз... О, атыңдан айланайын аяш аке... Кечир, күнөөм болсо... Кечир!..»

Жолдубай баягы чөк түшкөн калыбынан жазбай, көз жашын көл кылып, муундары калтырап-титиреп, сыздап отурду:

«Баягыда сөөгүңдү койгондо көп ичинде жүрүп, арбагыңа айтар көп сөзүмдү айта албай кеткен элем. Эми айтып алганга уруксат бер, о аяш аке! Өмүр бою алдында карызым бар. Ал карызымды кантип аткаарымды билбейм. Кандай гана ак тилегим, таттуу ойлорум бар эле. Баары арман болуп жүрөгүмдө калды. Арбагың менен ыраазы болуп, Гүлэрке экөөбүзгө ак батаңды берсең го! О, кагылайын аяш аке! Мындан ары жамандык болбой, бири-бирибизден өч албай, баягы ынтымагыбызды уланталы. Мен өзүңдүн ак тилектүү күйөө балаң болуп, отуңду алып, күлүңдү чыгарайын! Мен азыр ак карлуу ашууну жалгыз ашып, карындашың Гүлэрке үчүн жанымды оозума тиштеп, кокус туш келер өлүмдөн да коркпой, аны сагынып-саргайып, дубанадай тентип келатам. Алдындагы айыбымды Гүлэркени өмүр бою сүйүп, эркелетип, катуу сөз айтып кейитпей, көңүлүн түк кирдетпей, сыйлап-эркелетип өтөйүн. Арбагың менен уруксат берип, Гүлэрке экөөбүзгө ак жол каала, о кагылайын аяш аке! Өзүңүз тирүүңүздө мени «кан күйөө» деп аябай жакшы көрчү элениң го. Эстеңизчи!

Эх десең!

Эсиниздеби, аяш аке. Сиз ошондо байкем менен Сары-Жондон биздин үйгө келгениңизде өңүңүз купкуу болуп, жүзүңүздөн нур качып, мага таптакыр башкача көрүнгөн элениңиз... Ошондо алдыда болор кырсыкты билсем го, же сезсем кана... Баарынан да карбаластап жатып, атайын бал челекти көчүргөңгө деп катып жүргөн майды тракторунузга куюп берүүнү унутуп коюп, Торпонун кырына барганда сизден чоң тил укпадымбы... «Кош айдаганга сактаган майым менен келбедим беле... Сенин кыларың ушул беле» деп, Капаш байкеме капа болуп катуу тийдиңиз. Менин ошол кылыгым сиздин маанайыңызды адегенде эле бузуп койгон өңдөңгөн. Ал тургай, бардык балээнин башы ошол болдубу дейм. Ошондо ачууңуз менен: «Эй, Капаш, тракторуна май куйбасаң, өзүмө куяр майың жокпу?» деп кыйкырбадыңызбы. Капаш сиздин көңүлүңүздү кыйбай, арак алып чыкты. Сиз арактан станга толо куйдурдунуз да, эс албай жутуп жибердиңиз.

Жүк түшүрүүгө келишкен алты-жети бала, биз үчөөбүз, сиз менен кыштакка кетер дагы бир кичинекей бала болуп, он чакты адам эмес белек. Баары көрүп-билип турат го. Биз сизди кантип эле жамандыкка кыймак элек... Жамандыкка кыяр окуя болгон болсо, ошолордун бирөөнүн оозу жыртылып, айыбыбыз ачылар эле го...

Жайлоого чыккан бекерчи балдардын баары эле арак сатып калбады беле ошо күндөрү. Ар кимисинин атынын канжыгасында эки литрден спирт куюлган конистр кол чаначка кымыз куюп байланып жүргөндөй эле болуп калыптыр...

Албетте, мен дагы кичине ичип койдум. Капаш байкем дагы, сиз дагы ошондо көп ичип койбодуңуздабы. Сиз менен кыштакка бирге кетер кичинекей бала баарын көрүп турду го. Улам сиз ичкен сайын чый-пыйы чыгып: «Ичпендизчи, байке, кыштакка кантип кетебиз. Мас болуп каласыз...» деп жалдырап жатканы али күнчө эсимде. А сиз болсо баягыдан жүзүңүз албырап, өңүңүзгө келип, дайыма мас болгондо эзилип ырдоочу «Өмүр дайра» деген ырды ырдап жаттыңыз...

Күн бешим болуп калган. Батып бараткан күн алыскы тоолорго илинип-илинер кезде сиз ошол кызуу абалыңызда кетем деп рулга отурбадыңызбы... А биз сизди кетиргибиз келбей, канча аракет кылдык... Сиз болбодуңуз... Тракторду от алдырып жөнөй бердиңиз... Трактор жылып жөнөгөндө телешкасы ордунда кала берди... Сиз аны байкабадыңыз...

Баарыбыз «чур» этип:

– Эй-эй, Майрамбек... Телешкаң калды..! – деп кыйкырып жибердик жабыла. Жанагы сиз менен кыштакка бирге кетер бала, телешканын илгичин бекитип алыптыр. Ары-бери карасак, колунда кармап турат. Ал, көрсө, сизди кетирбестин айласын кылып, илгичти алып койгон тура. Телешкасын таштап кетпейт деп ойлогон тура. Капаш байкем аны баланын колунан жулуп алды да, трактордун кабинасын көздөй ыргытты. Кабинасына тийсе, сиз угуп, тракторун токтотот деген экен. Биз дагы тим турбай, жабыла ышкырдык. Ышкырыкты уктунуз да, тракторду жолдун чекесине буруп, башыңызды кабинадан чыгара бизди карадыңыз... Сааттай болуп, баягы Капаш байкем ыргыткан илгич темир..! Ах, ошондо сиздин кулак түп чыкыйыңызга барып кадалды!

Биз «Ай!» деп кыйкырып жибердик. Трактор деле токтоду, сиз башыңызды салаңдата рулда бир колунуз жармашып турдуңуз да, жерге кулап түштүңүз...

Жалпыбыз катып туруп калыппыз. Бири-бирибизди карап калдык да, жыгылган боюнча кыймылсыз жатып калганыңызды көрүп жетип бардык. Сиз эчак эле мүрт кетипсиз... Катуу тийген темирдин учу кулак түбүңүздүн сөөгүн тешип кетиптир... Бир аз эле кан сызылып агып туруптур.

Капаш бакырып басып жыгылды. Биз андан ажыратып, сизди жолдун чекесине алып чыгып көк чөпкө жаткыздык. Бири-бирибизди күнөөлөп уруштук, талаштык, бирок сизди тирилте албадык.

Ошентип, ойноп отуруп, сизден ажырап калдык...

Бирок ушуларды болгонун болгондой миң ирет айтсак да, эч ким ишенбей койдү... «Кантели, бир эл экенбиз, элдигибизди унутпайлы, өлөр бала

өлдү...» – дешип, аксакал-көксакалдар ортого түшүп жатып, чатак тыйылды... Ортодо өч алабыз деп жаатташып жатып, Баяс инициз кыл чайнап кала берди. Ачуусу басылды зорго... Балким, эгерде Капаш байкем менен сиз дос болбогонунузда кандай болор эле, билбейм...

О, арбагыңдан айланайын аяш аке, кечир! Мындан кийин артың жакшылык болсун, өч алышып, жамандыкты улантпайлы. Өлүм да, өч алуу да акыры бүтөр күнү болсо, ушу менен бүтсө го, чиркин... О, аяш аке, сенин артыңдан кийин өлүм деген шум нерсе биротоло тамыры үзүлсө го, чиркин!..»

Ушуларды айтып, дөөрүп жаткансып үзүл-кесил сүйлөй берди. Мүрзөлөрдүн сүрүнөн денеси миң ирет титиреп, миң ирет кудайга жалынып, оозунан курандын бир сүрөөсү ондуу келбей, жөөлүп отургансыды...

* * *

Чындыгында, Майрамбек Жолдубайды абдан жакшы көрөр эле да. Күйөө бала боло турган болуп, сөйкө салына электе эле, аны: «Аяш иним, кандай?» деп учурашып, бир тууганындай мамиле жасачу. Кийин Жолдубайга чындап ишенип калышты. Майрамбек менен Гүлэрке районго бир нече ирет бирге барып келишти. Райондун базарынан товар апкелип, Үч-Булак айылына Гүлэрке кичинекей дүкөнчө да ачкан.

Майрамбек менен Жолдубайды айрыкча жакындаткан бир окуя болду. Анда Капаш байкеси, анын сарыжондук Билал деген досу жана Майрамбек жана да анын иниси Баяс болуп, тиги Нарын дарыясынын өйүзүнө мергенчиликке барышкан. Ал окуяны Жолдубай эч качан эсинен чыгарбайт.

Алар Майрамбектин акыл салганы боюнча, кеч бешимде дарыядагы чыгырыктуу асма кайык менен өтүүчү жерге келип түшүштү. Ал күнү дарыядан өтүп, тоо таяна барып түнөшмөк да, таң эртең менен Ай-Көлдүн кырына чыгып, түнөгүнөн жаңы оттоп жайылган кийиктердин алдынан чыгышмак. Бирок иш Майрамбек ойлогондой болбой чыкты. Кайык дарыянын тиги өйүзүндө экен. Аны өйүзгү кыштоого мал айдагандар алып кетишсе керек. Кайыкты канткенде берки өйүзгө алып өтүү керектигин билишпей, баш катырып кеч киргизишти. Өйүз-бүйүзү алтымыш-жетимиш кадамдай келген бети жайык албуут дарыянын өйүзүнө жалгыз зым менен өтүп, кайыкты берки өйүзгө алып келүү – жигиттин жигитинин колунан гана келмек. Андайга ким барат? Анын үстүнө, өйүз-бүйүз асканын башына илинген трос зым үзүлүп кете тургансып чөлмөктөйт. Алар турган жардын башынан кыйла төмөндө кутургандай чамынган Нарын дайрасы агып жатат.

Ошентип жатышып, аткан кекиликтерин отко куйкалап жешип, дарыянын жээгине түнөп калышты. Бирок баары бир эртең менен да бул маселени чече алышпай талашып-тартышты. Алибеттүү болсо да, толмочунан келген денесин Билал баары бир зым менен тартып чыга албастыгын түшүндү. Майрамбек мурда да бир ирет өткөн экен. Бул ирет өткүсү келбеди окшойт. Капаш негедир жүрөксүп отурду. Өзүн башкалардан өйдөсүнгөн алакөөдөгүрөөк Баяс жашы боюнча Жолдубайдан бир аз эле улуу болсо да, аны төбөсүнөн карагысы келип, өзүн андан өйдөрөөк санаганы байкалат. Бирок «жакында эле оң колумдун бармагын чыгарып алдым эле, болбосо» деп кейип койду, бет аарчысы менен ороп алган бармагын кармалап. Ошентип, «Мен бар, сен бар» деп жатышып, акыры Жолдубайды тандашты.

– Мен өмүрүмдө зым менен өтүп көргөн эмесмин, – деди тайсалдаган Жолдубай, – тиги өйүзгө чейин тартып чыга аламы?...

– Ошо сенин буга чейин өтүп көрбөгөнүң жакшы, – деди Майрамбек күлүп. – Жүрөгүң курч. Сен жарайсың.

Кантсе да, кайнагасы болор адамдын сөзүнүн салмагын туюп, айтканын укпай коюу кыйынга турду. «Кайдагы жүрөгү жок неме эле мунун» дей тургансып, анын үстүнө, эртең эле Гүлэркеге барганда «Жолдубай зымдан өтө албай, мен өтпөдүмбү» деп Баяс мактанып коё берерин ойлоп, намыстан башы айлана түштү.

Жолдубай жүрөксүнүп агасы Капашты карады. Капаш эмне демек: «Жүрөгүң курч да! Мейлиң, – деди ал. – Өтө албай баратсаң, аркан менен кайра тартып алабыз. Чүлүктү белиңе бекем байла».

Алар темир чүлүктүн илмектүү учун бышык кыл аркандын учуна илмек кылып илди да, Жолдубайдын белине сыга байлашты. Анан болгон аркандарынын баарын кыл арканга улаштыра байлашты да:

– Бар тобокел! Жөнө! – деди Жолдубайга команда бергенсип Майрамбек. – Коркпогун. Бери кара. Эки бутунду зымга бекем арчындап кысып аласың. Колуң менен зымды тартып жүрүп отурасың. Эгер колуң чарчап баратса, бутун менен шилейсин.

– Эч качан дарыяны караба. Көзүңдү бекем жумуп ал. Карасаң, асманды гана кара, – деди Капаш байкеси кошумчалап.

Бир аз чөлмөктөп турган трос зым менен тайгаланган темир чүлүк зырылдаган боюнча жөнөй берди. Жолдубай көзүн чылк жуумп алган. Кулагына угулган дарыянын күркүрөгөн добушу көк желкесинин тушунан чыгып жаткансып, жүрөктүн үшүн алат. Ошентсе да, ал бир канча аралыкты өтүп кеткендей болду. Барып-барып, бир кезде чүлүк токтоп калды. Көзүн ачса, дарыянын ортосунда селкинчек тээп, узун трос зымда түйүнчөктөй түйүлүп, илинип туруптур. «Майрамбек ушинт деп айтпады беле» деп, эми эки колу менен зым тросту шыпылдата тарта баштады. Зым трос зырылдап дагы бир нече метрдей жүрүп берди. Бир кезде колдору талып кетти. Эми буттары менен тырмышып, зымга жабышкан ба-

кадан бетер тарбаландап шилеп кирди. Анан буттары да талый баштады. Жүрөгү опкоолжуп, тез-тез дүкүлдөп согуп жатты. Кетпеген жеринен тер куюлуп, желкесинен ылдый дарыяны көздөй шорголоп жаткандай туюлду. Эмне, корккондонбу, чарчаганданбы? Түшүнө албады. Эс алды. Көзүн ачып караса, көк асман калдайып, үстүндө көмкөрүлүп жатыптыр. Астында албууттанган көк жал буурадай өркөчтөнүп чамынган дайра чубалжыйт. Жолдубай кайрадан колдору менен, андан соң буттары менен шилей тартып көрдү. Эки колу да, эки буту да чарчаптыр. «Эс алайын» деди, колдорун бошотсо, белине байлаган бышык кыл аркан үзүлүп кете тургансып, кайтадан жармашты зымга. Коркуп кетти. «Кайдан макул болдум эле!» деген ой жүрөгүн мыкчып алды. Аргасы жок. Чыдоодон башка эч нерсе калбады көрүнөт.

Башын чалкалатып тигилерди караса, белинен ары жөргөмүштүн желесиндей чубалган узун аркандын учун кармап, Капаш, Майрамбек, Билал, Баястар асканын башында тизилип отурушат. Алардын айрымдары дарыянын аркы-берки өйүзүнө бул зым менен өтүп көрүшкөн да. Колубуту талып, бели бекчейип, көзү чекчейип, чарчап, кантер айласын таба албай баратканын сезишкендей, Жолдубайдан көздөрүн алышпай үмүттүү карап отурушат.

Канча убакыт өткөнү белгисиз. Каны башына тээп чыгып, зор дайранын өйүз-бүйүзүн тепчип турган узун зымга жабышкан камгактай болуп, кокус үлп эткен жел болсо алда-кайда учуп барып, дайранын тунгуюгуна кулап түшө тургансып, Жолдубай азыр ушу тапта өзүн колунан эч нерсе келбей калган бир бечерадай сезип кетти. Ошондо апасынан мурда Гүлэркеси көзүнө элестеди. Гүлэркеси апасынан да ысык сезилди окшойт сыягы, ошол мүнөттө!..

«Гүлэрке, мага жардам берчи. Күч берчи колума. Кайрат берчи жүрөгүмө. Буттарымдын чарчоосун алып таштачы. Колумдан алдыга сүйөчү» дегендей, көз алдындагы мээримдүү караган Гүлэркесинин элесинен жардам сурап, көздөрү жашылданды. Гүлэркесинин элеси ага ууртунан жылмая колун сунду. Жолдубай Гүлэркенин колуна жетем деп жетпей, колу-буту менен бакача тарбаландап, тумандаган көзүн жумуп алып, трос зымга чапкенедей жармашат. Гүлэркесинин элеси улам арылап, ага колун берер-бермексен болуп, билинбеген күч менен аны алдыга көздөй жетелеп бараткансыды.

«Ыракмат сага, Гүлэрке, – деди оюнда Жолдубай, – Ыракмат. Минтпесен, колу-бутум талып, чарчап-чаалыгып калбадым беле».

Бир кезде башы кандайдыр бир темирге урунгансыды. Көзүн ачып караса, жетем деп жете албай келаткан асма кайыкка келип калыптыр. Көргөн көзүнө ишенбеди. «Чын эле, албууттанган дайраны жеңип, өйүзгө өтүп келип калдымбы? – деди өзүнөн өзү сурап, – Чын элеби? Өңүмбү, түшүмбү?»

Кудай жалгап, түшү эмес, өнү экен. Көзүн кайтадан ачып, башын чалкалатты да, тиги өйүздөгүлөргө карады. Алар да, Жолдубайдын сүйүнүчүн кубатташып, колдорун көтөрүп, кыйкырып жатышты.

«Эми бутумду арта салып, кайыкка түшүүм керек», – деди ээгин болор-болбос күбүрөтүп Жолдубай. Бирок, талыган буттары зылдей салмактанып, көтөрүлбөй койду. Ошо калыбында кыйлага жатты. Анан буттары бир аз эс алган соң кайыкка кирди. Эми белине байланган кыл арканды чечүү кыйынга турду. Манжалары жип кармоого алы келбеди. Аркан дагы чиеленип тырышат. Кыйладан соң чиеленген арканды чечти. Баарын Жолдубайдын өжөрдүгү жеңди. Анан аркандын учун кайыкка байлап, белги берди эле, зарыгып күткөн тиги өйүздөгү төртөө чыгырыкты зырылдаткан боюнча тартып кетишти.

Аздан соң баш көтөрүп караса, тигилер кайыкты зуулдата тартып, жакын келип калышыптыр. Майрамбектин ичинде бирдеме бар да. Ал кайыктын арт жагына жөлөнүп алыптыр да, эки колун эки жакка кере, алдынан соккон дарыянын шоокумун кучагына толтура тосуп, көңүлү жайдары экен. Жээкке жакындаганда анын үнүнүн баарынча созуп ырдап келатканы угулду. Ал дайыма ичи жылыган соң ийине жеткире ырдачу «Өмүр дайра» деген ырды созуп келаткан экен.

Кайыктан аттап түшүп эле, баягы жайган кучагын жыйнабаган калыбында, алдынан тосо тура келген Жолдубайды кучактап калды.

– Азаматсың, күйөө бала! Ишке жарадың бүгүн! Жолум болсо экен деп тилесең, беттеген жагыңдан эч качан кайтпай жүр ушинтип, – деди барбалактап. Ошентти да, баягы ырдап келаткан ырынын соңку саптарын жыйынтыктап, Капашка бурулду:

– Албетте, өмүр деген дайра да! Мына мобереги дайрадай күрүлдөп-шарылдап өмүр дегениң токтобой агып жатпайбы, чиркиниң! Элестеткилечи! Эх десең! Эй, куйгулачы жанагыңардан!

– Дарыядан ийгиликтүү өтүшүбүз үчүн! – деди бөтөлкөнү колуна кармап алып бийлеп Билал.

– Кайберен-Эне кечирсин! Көк улагынан бир-экини берсин! Ошол үчүн ичели!...– деди анын сөзүн улап Капаш.

Төртөө ошентип дуулдап жыргап жатышты. Жолдубай болсо өзүн чоң эрдик кылгандай сезип, кийиктер гана оттогон мамыктай жумшак тулаң чөптө ооноп жатты.

* * *

Эсине келсе, шуудураган жумшак карда чалкасынан жатыптыр Жолдубай....

Өткөн жаздагы болгон ошол окуяны эстеп, бир азга болсо да бул азаптан кутулгандай болгон. Оор үшкүрүнүп алып, кайратын жыйна-

ды да, өйдө болуп, бетин муздак кар менен жууду. Кичине сергигенсиди. Эсин жыйып, айлананы карады. Мүрзөлөрдүн арасында жалгыз отуруптур.

Анан мүрзөлөрдү кыдырата карап, акылына келгендей болду. Өзүн айылга келгендей туюп, кыйла эс алып калганын сизди. Эми элге жетип, буюрса, Гүлэркесине жолугуп алып, эртең таң эртең менен кайра кайтуу оюна келди. Машинасына эптеп кайра жетсе «Торпунун карын башынан аягына чейин колу менен күрөсө да, кыясынан ылдый түшүп кетсе болот»... – деп бел байлап да алды. Анткени, ушунча алыс жерди караңгы түндө басып өткөн немеге эртеңки күндүз жол жүрүү – баланын оюнундай эле да.

Ошентсе да кеп башкада. Кеп эми Гүлэркеге жолугууда. Үч-Булакка жетип, караңгы түндө ит абалатып жүрүп, Гүлэркесин кантип табат болду экен?..

Жолдубай өзөнгө келгенде, суудан дагы да кана жутту. Көпүрөдөн өтүп, дөңдү көздөй жол алды. Карандай сууга карды толгон Жолдубай сууга тойгон кекиликтен бетер талпандап баса албай калды. Кыйлада гана дөңгө чыгып, ал жердеги кой кырккан эски сарайдан алгач ирет чырактын жарыгын көрдү. Сарайдын жанында үй бар эле. Үйдө киши бардай. Ким болсо да, уктап калышкандай тынч. Сарай жактан аттардын кошкурган үнү, чөп жеп жаткан күтүрөгөн дабыштары угулат. Ит абалап жиберди. «Беймаал убакта келген ким?» дегенсип, каалгасын кычырата ачып, үйдүн ээси баш бакты. Баягы шап бычагын койнуна катты да, салам айтып, Жолдубай үйгө жакын басып келди. «Беш-Таштан» келатканын айтып, бул жакта жайкы карыздары бар экенин, ошо карыздарымды чогултуп кеткени келаткам» деп, калпты шыпыртып, машинасы Торпунун белинде калганын, өзү төрт сааттан бери жөө бел ашып келатканын кошумчалап бүтүрдү.

– Ажалың жок экен... – деди тиги семиз киши Жолдубайды анча жактыра бербей, кышылдай басып үй жакка колун шилтей. – Ошол жерден бери жөө, жалгыз келатасыңбы?

– Ооба... – деди Жолдубай үйгө келгенге бою жибип, алы куруп чарчап, теңселип туруп.

– Ажалың жок экен, – деди тиги киши сөзүн кайталап, – кечээ эле бел артынан беш жылкыны карышкыр жеп кетти. Алар бир үйүр болуш керек... Сени тим эле, бир үзүмдөп тытып кетмек эгер жолукса. Кар капыстан калың түшүп, жылкыларды бүгүн гана чогултуп келдик... Капырай, сен эс-акылың ордунда эмес бала турбайсыңбы... Жашоодон кечип бараткан неме көрүнөсүң...

Жолдубайдын аппак бубак болгон тебетайына чейин бир карап, тизесине чейин шакмар болгон шымын көрүп, тиги кишинин аялы айттырбай эле чай коюуга киришти.

Жолдубай бутун чече албай койду. Өтүгү тоңуп калыптыр. Эптеп алдына салган төшөккө көчүк басып, шырдактын этегине отуруп менен эле дубалга желөнүп көзү үргүлөп кетти...

– Чарчаган тура... Аман калганына сүйүнсүн...

Чай алдына келгенде көзүн ачты Жолдубай.

– Ысык чай ич, – деди аял аял көз жиберип.

Семиз көк көз күйөөсү суракка алгансып, кайрадан суроолорун жаадырып кирди. Тааныды көрүнөт:

– Эй, сен баягы тракторист Капаштын иниси турбайсыңбы, э... – деп алып, ойлоно калды да жактырбаган калыбында минтти:

– Келбесең болмок, балам... Бекер келипсиң... Капаш менен Майрамбек дос болгону менен аягы минтип каргаша менен бүтүп, кас болуп тындыңар...

Күйөөсүнүн сөзүн уккан аялы да Жолдубайды бүшүркөй карап калды. Ал деле жайындагы тополоңдо көргөн экен... Тааныды ал дагы...

Күйөөсү сөзүн улады.

– Эми, этийетте, балам. Майрамбектин иниси Баяс өгүнү бир жерде сөз кылыптыр. Элдин баары айтып жүрүшөт. «Майрамбектин өчүн алам, Капаштын канын ичем» – деп тишин кайрап жүрөт экен. «Эстелигин салам, өлгөн жерине белги коём», – деп алдап кутулуп, ошол боюнча дайынын билгизбей качып жүрүшөт дейт экен. Эртең сени көрсө, өч алам деп, сени кокус майып кылып коюп жүрбөсүн... Көрүнбөй, соондо аман-эсен кет үйүнө, баатыр...

Жолдубай эч нерсе дей албады. Сүт кошулган ысык чайдан баса-баса ичип, анын артынан эки чыны таруу бозону тартып ийип, эси ооп отуруп калды.

– Таш-Көпүрөгө чейин атыңызды берип туруңуз. Жетип алып, эртең таңга маал алып келип берейин, – деди зорго унчугуп.

– Ат жок... Кунан бар, бирок ал жылкы издеп жүрүп чарчап зорго келди... – деди тиги семиз киши...

«Ат жок» деп калп айтты тиги дагы. Эртең кокус буга ат бергенимди Баяс билип койсо, менин душманымга ат берген сен кандай немесиң? – деп опуза кылабы – деп коркту. Мындай учурда Жолдубайды үйгө жаткыруу да болбойт эле... «Биерге эле жатып ал, чарчаптырсың, карыздарыңды эртең чогултканга жетишесиң» – деп айтканга жарабады. Андай болгон соң, бул жерде отурууга болбойт эле...

Өлтүрсө да Гүлэркени таап жолугуп, таң эрте кайра жол тартууну гана ойлоп турду Жолдубай.

– Баса, – деди семиз киши ууртунан жылмая, – сени Майрамбектин карындашына сөйкө салган дешет го, чынбы?. Быйыл үйлөнмөксүңөр го сыягы... Э...

«Баары билишет тура... Бирөөнүн жеке иши менен бирөөнүн эмне иши бар? Бирөөнүн кайгысы – бирөөгө күлкү деген ушу тура...» деген ойдо Жолдубай жер карады.

Эн кыштоодо эриккен неменин тамашасына чыдабай кетти. Анан бул жерден эрте кетүүнү гана ойлоп: «Оомийин» деп ордуна турду...

* * *

Үч-Булакка эл жатканда зорго жетти. Ал жердеги сарайдын жанындагы Баястын үйүндө жарык күйүп туруптур. Демек, алардан башкалар кыштакка түшүп кеткен экен, же уктап калышкан.

Гүлэркесин ойлогон Жолдубай кайратына келип, күчү толуп, баягы чарчаганы унутулуп, демин басып, коктуда кыйлага отурду. Үйдүн жарыгы өчсүн деп күттү. Ансыз деле айдын жарыгында ак кардан адам көрүнүп калат.

Жанагы семиз кишинин үйүнөн чоң сындырым нан алып чыккан. Үрүп чыккан итти ошо менен алаксытса болот.

Тиги жарык күйүп турган терезе Гүлэркенин терезеси. Ал жарык алыстан Жолдубай арып-чарчап бел ашып келатканын туюп күтүп жаткансып, кыйлага өчпөдү...

Анан жарык өчтү. Жолдубай үйгө жакын келди. Адам келгенин туйган карт ала дөбөт күрс-күрс үрүп үй айланды. Жолдубай нандан бирткеден сындырып эки-үч берди эле, куйругун шыйпандатып унчукпай калды. Анан Гүлэрке жаткан үйдүн терезесин «тырс-тырс» чертти. Ал терезе Гүлэрке жаткан бөлмөнүн терезеси экенин баягы сөйкө салганы келгенде көргөнү бар. Терезенин түбүндө диван бар эмес беле, Гүлэрке ошол диванда жаткан болуу керек.

Жолдубай экинчи ирет черткиледи. Ага удаа эле терезе парданы ачып баш көтөргөн Гүлэрке көрүндү. Айдын сүттөй жарыгында Жолдубайды ал дагы тааныды. Жолдубай элеп-желеп соккон жүрөгүн мыкчий кармап, эмне дешти билбей элейип катып турду.

Гүлэрке Жолдубайга кыжаалаттана колун жаңсап, арт жактагы сарайды көрсөттү да, парданы жапты. Жолдубай кыңшылаган дөбөткө колунда калган нандын күкүмүн күбүп таштады да, сарайды көздөй басты. Сарайдын каалгасы ачык экен. Ал уурудан бетер каалганы жылдыра ачып, бүрүшүп ичкери кирди да, эшигин жаап бурчка кадалды.

– Мен мындамын – деди шыбырап Жолдубай, Гүлэрке сарайга киргенде. Ал кирип келип эле Жолдубайдын мойнуна асылды. Үн-сөзсүз ыйлап жатты.

– Кантип келдиң? – деди солуктап ыйлап, кучактаган калыбында Гүлэрке.

Жолдубай кантип келгенин качан айтып түгөтмөк!

– Чарчадым... Тажадым жашоодон... – деди баягы калыбында Гүлэрке.

Экөө кучакташкан калыбында эч ким алардын кучагын азыр ажырата албастай сезип, үнсүз-сөзсүз турушту.

– Байкем кекенип жүрөт... Өч алам, Капаштын канын ичем... – деп күпүлдөйт дайым мас болуп алганда. Сени да айтат, жанагы Жолдубай деген шумшүгү кээде келет экен... Сага келеби? – дейт. Жок, көрүшө элекпиз – десем. Келбесин, көрсөм соо койбойм... дейт. Менден ачуусун чыгарып... Чарчадым, Жолдубай. Эмне кылышты билбейм...

Жолдубай оюндагы сөздөрүн чаржайыт айтып жатты.

– Бул жерде экөөбүз гана чечебиз... Сен мендик болсоң, мен түбөлүк сендикмин... «Сендикмин» дечи... Бир ооз сөзүңдү айтчы...

Гүлэрке телмирип унчукпайт. Эмне дээрин билбейт. Агасын кыябы – билбейт. Жолдубайды кыябы – биле албайт. Ой тунгуюгуна чөгүп, кайра чыга албайт.

– Эгер мага жок дебесең мындай кылалы... – дейт сөзүн айтып калмакка далбастаган Жолдубай, – Жазда аяш акеге эстелик тургузабыз, жайында ашын беребиз. Андан соң, шаарга кетели. Кааласаң, Россияга кетели. Соода кылалы, иштеп акча таап, окуйлу. Элдин баары эле Россияга барып, бутунан туруп жатышат. Макул десең, ошентели...

Гүлэрке деле эмне кыларын билбей жүргөн. Жолдубай айткандай, керек болсо: «Ушундай беймаза жашоодон көрөкчө, бир аз жылга Казакстанга соода кылып кетип калсамбы» деп да ойлоп жүргөн. Оюндагысын Жолдубай айтканга бир аз көнүп, «Макул» дегендей, үндөбөй үшкүрүнүп алды.

– Сагындым, Гүлэрке, – бир кезде гана эс-акылына келгенсип күбүрөндү Жолдубай. – Көргүм келди сени. Кантем... айлам жок, келе албай жүрдүм. Эми келдим. Болду. Аман экенсиң... Эми эл биле электе, кетип калайын...

– Каякка? – деди чоочуган Гүлэрке.

– Беш-Ташка... Үйүмө.

– Ушу жети түндөбү?

– Жалгыз карайлап шашып жатып, машинанын суусун төкпөй чыгыпмын. Торпунун башы суук да. Суусу тоңсо, машина өлдү дей бер... Эртең байкеме эмне деп жооп берем... Ансыз деле жанымды оозума тиштеп, жалгыз сен үчүн келдим...

– Өлсө өлөт да... Ажал жетсе, адам деле өлүп жатпайбы... Бир күнгө кал. Мен дагы сагындым... Эми, ушул боюнча жазга чейин ансыз деле көрүшпөйбүз...

– А... бир күнгө калганда каякка жатам... Силерден башка бул жерде таанышым деле жок... Байкең мени көрсө, өзү айткандай, өлтүрүп коёт...

– Ушул сарайда жата бересиң... Тамак берип, жылуулап жаткырып, сыртындан кулп салып коём...

Ушинтти да ый аралаш күлүп, Гүлэрке Жолдубайдын мойнуна асылды.

* * *

Канткен күндө да алар баары бир Жолдубай айткандай кылууга туура келди.

– Мейли... Бирок, кантип?! Баяс байкемдин тракторун айда. Ал бүгүн бир жактан тойлоп келген. Уктап жатат. Тиги Таш-Көпүрөдөгү балчынын баласын кошуп алабыз. Сени жеткиребиз. Сен машинанды сүйрөп жолго чыгарып аласың да, Торпудан түшүп кетесиң. Биз кайтып келе беребиз... Макулбу...

– Болуптур.

– Анда турбайлы, кеттик...

Экөө коктудан чакалап суу көтөрүп келишип, тракторго куюшту да, эңкейиште турган ордунан жылдырышты. Үйдөн алыстатып алып барып, анан от алдыра турган болушту.

Гүлэрке элендеп, эки көзү үй жакта. «Кокус трактордун дабышынан Баяс ойгонуп кетип, билип койсо, экөөбүздү тең соо койбос...» деп чебелектеген жаны жай таппайт.

Жолдубай андан бетер колу-буту титиреп, баягы карбаластаганы ба-сылбады.

Трактор ылдыйды көздөй куркурап жылып келди да, үйдөн кыйла алыстаган соң гана от алды. Трактор айдаганга анча ыгы жок Жолдубай газды катуу-катуу басып алды эле, тынч жаткан түнкү терембелге күркүрөгөн трактордун үнү жаңырып кеткенсиди...

– Акырын! – деп жиберди Гүлэрке.

Уйкудан өтө сак байкесинин сырын билген Гүлэрке коркуп кеткен эле.

Алар турган үйдүн ылдый жагы бүктөлүш боло турган. Бүктөлүш узак, коктусундагы биртике суунун өйүз-бүйүзү чалчык болуп калыптыр. Жолдун сырын билбеген Жолдубай кыйлага буйдалып калды. Ал жердин оюрмасын ойруп, бурулуштан чыга бергенде алдынан кол булгалап далдактаган караан көрүндү!

Ал Баяс болчу!..

Тракторунун катуу күркүрөгөн үнүнөн, ичип алганда да сак кулак, уйкусу жок Баяс ойгонуп кеткен. «Ууру! Кетти!» деп чоочуп Баяс чала кийинип, коңултак өтүгү менен кар малтап, жетип келгени...

Жолдубай дагы, Гүлэрке дагы ушу тапта Баястын алдында эч нерсе кыла албай турганын билишип, тракторду токтотушту...

– Байке... кечир... – деген Гүлэрке Баяс трактордун каалгасына жармашканда эле ыйлап жиберди...

– Эмне?! Сенби?.. – деп алды Баяс. – А тиги ким?...

Үн үзүлүп, туруп калышты.

– Ким деп жатам!..

– Мен... Жолдубаймын... – деген үлдүрөгөн үн чыкты.

– Жолдубай.? Эмне кылып жүрөсүң биякта... Ыя?! Түшчү бери!.. Түш деп жатам!..

– Байке... айланайын байке... Кечир... Мен кылдым...

Гүлэрке жерге түшүп, Баястын мойнунан кучактап ыйлап жиберди.

– Байке, кечир... мен кылдым...

Жерге түшкөн Жолдубайды Баяс бет талаштырып муштап жиберди эле, чарчап араң турган неме карга кулап түштү.

– Урба... байке!.. – деп артынан жармашып жүрдү Гүлэрке.

Гүлэркени алибеттүү Баяс бир серпе ыргытты эле ал дагы ары жакка кулап түштү.

– Бул шүмшүктү ажалы айдап келген экен... Жармашпа мага, Гүлэрке... Кудай мындай бербеспи! Ким көрдү кылып таштайын...

Ачуусу менен муунтуп басып жыгылган Баястын колу тигинин коюнундагы темирге урунду. Ал темир баягы шап бычак болчу. Бычакты Баяс сууруп чыкты да:

– Айтпадым беле... Мунун коюнуна бычак катып жүргөнүн кара...Соо киши ушинтип жүрмөк беле! Ушу бычагы менен өзүн койдой мууздайын...

– деди киркиреп.

– Байке!.. Айланайын байке...

– Жогол... – деп бурк этти Баяс, колунан эч нерсе келбесе да, дагы эле этегине жармашып жүргөн Гүлэркеге. – Муну кара, тракторду да мине качып, анан да ала качар кызды тапкан экен...

Тил-оозунан калган немече Жолдубайда үн-сөз жок эле. Ал «өлдүм» дегенден башка азыр колунан эч нерсе келбейт да болчу. Балким, Баяс аны койдой мууздап таштаса да, колу-бутун «тырп» эттире тартып ала алмак эмес!

Ачуусуна буулуккан чала кызуу Баяс бычакты Жолдубайдын кекиртегине такады...

– Мууздап таштайынбы, азыр...

– Байке... бейкүнөө адамга эмне бычак такап жатасың? Кыйын болсоң Майрамбекти өлтүргөн кишинин өзүн таап күпүлдөбөйсүңбү? Мында эмне акың бар!?. – деди бардык үнүнүн барынча бакырып Гүлэрке.

– Өч алам... – деди Баяс киркиреп. – Майрамбек үчүн ушу азыр өч алам...

– Койгун! Болду, суранам!.. Суранам...

– Жок, ушу азыр өч алам... Өлүмгө – өлүм. Канга – кан!...

– Суранам, байкебай!

Гүлэрке анан «эми башка сөзүм жок» дегендей, буркурап ыйлап, ага-сынын тизесин аткый кучактап жыгылды. Ошо жыгылган боюнча Баястын буттарынын тырмагы менен тиши тийген жерин жулмалап тиштеп, тыткылап, жинди болгон немече өзөндү жаңырттып бакырып жатты:

– Мен аны сүйөм! Сүйөм... Айттым го, сүйөм! Ансыз жашабайм! Эгер Жолдубайдан өч алам деп жамандык кыла турган болсоң, мен азыр өз жанымды кыйып коём... Угуп койгун... Анан менин сөөгүмдү эртең Майрамбектин жанына өз колуң менен коёсуң! Уктунбу?.. Уктунбу деп жатам...

Карындашынын минтип буркурап ыйлап айтып жаткан соңку сөзү Баястын денесин чагылган ургандай дүркүрөтүп жиберди. Эсине келтирди Баясты.

Баяс бычак кармаган колун бир карап алды да, карышып калган колун жазып, бычакты шалак эттире жерге таштады. Башы айланып кетти. Аны көрүп Гүлэрке да, энгиреп туруп калды. Тирүү туруп денеси өлүп калгансыган Жолдубай болсо жерде сулк жатты...

Чын эле, эмне болуп жатканын түшүнө албай Баяс айлана-тегеректин каранып, өйдө турду. Ачуусу менен ушул азыр «өч алам» деп адам өлтүрүп ала жаздаганын ойлодубу, ай жарыкта ак карда жаркырап жерде жаткан шап бычакты ары тээп жиберип, өзү жолдун чекесине отура кетти...

«Мен аны сүйөм... Сүйөм... Ансыз жашабайм... Эгер Жолдубайдан өч алып, бир жамандык кыла турган болсоң, мен азыр өз жанымды кыйып коём... Уктунбу!» – деген карындашынын эмелеги ачуу сөздөрү өзөн менен кошо кулагында жаңырып жатты...

– «Карасаң, аны сүйүп калганын... Уялбай да «сүйөм!» деп коёт! – деп ээрдин күбүрөтүп сүйлөнүп жатканын өзү сезген жок Баяс. Башы айлан-көчөк атып, дагы деле болсо кечке ичкен арактын күүсү башынан таркабай турган. – Баягы «Атаңды өлтүргөнгө энеңди алып бер» дегендей, агамды өлтүргөн Жолдубайга карындашымды катындыкка берет экенин да!...»

Ошол кезде күйөөсүнүн артынан чуркаган Зайнаш баятан берки ызычуу түшкөн сөздөрдү угуп келатканы менен эми гана жетип келип болгон окуяны өз көзү менен көрүп, ишенип-ишенбей элейип турду...

– Э... балакетиңди алайын, Гүлэрке... Бул эмне кылганың ыя? Ушу сеннин акылың ордундабы? Ыя? Ушул иш – сен кылар ишпи ыя... – деп ыйлап да жатты, сүйлөп да жатты Зайнаш жеңеси.

– Жеңекебай, – деди анын кучагына жыгылып – мени түшүнгүлөчү... Ушинтип азап жегенче, өл десеңер өлөйүн...

Эми гана өзүнүн тирүү калганына көзү жеткен Жолдубай шолоктоп ыйлап жиберди.

– Кечиргиле мени... Байке... жеңе... – деди дагы эле сүйлөөгө тили келбей булдуруктаган Жолдубай. – Менин силерге кыянат кылайын деген эч кандай оюм жок эле...

* * *

Айдын сүттөй жарыгында ак карга оронгон кенен жайлоонун түзүндөгү жалгыз адамдын изи түшкөн жолду беттеп трактор түтүнүн көккө бүркүп, түндү көзөп келатты... Түз бүтүп, өр таянды. Эки кош чырагы күйгөн албуут трактор эми белди ашып, кайрадан мемиреген түздү көздөй ылдыйлады...

Рулда келаткан Баяс бая эле масы тарап, кез-кез кыңылдап ырдап коёт... Ал жанында беймарал уктап келаткан Жолдубайды кайра-кайра карап коёт... «Чарчаган экен кургур, – деп коёт оюнда, – Ушунча жерди жөө, анан да жалгыз, жанын оозуна тиштеп келгенин кара... Нагыз өлөрман экен...»

Анан да өзүнүн карындашы үчүн өлүмгө башын сайып коюп келген татынакай жигитти көз токтотуп кайра карады... Коркпогонуна таң калды. Караңгыда карышкырга жем болорун туюп койбой бел ашып келгени биякта калсын, кекиртегине ачуусу менен бычак такаганда да унчукпаган бул балага чын эле тандана карай берди... Мына, дагы да, жанында беймарал уктап баратат...

Жолдубай болсо түш көрүп жаткан. Түшүнө тээ баягыда Гүлэрке менен районго барганы кирип жаткан. Ошондогу окуялар кудум азыр кайта болуп жаткансып, дал ошол бактылуу күндөр кайра кайталанып жаткандай болду. Анда райондун чоң дүкөнүнөн Гүлэркеге шакек алып берип, колуна салбады беле. Түшүндө ошол шакек салып жатканы кирип отурбайбы.

Ал окуя мындайча болгон.

Чынар жайлоосу бышып турбады беле. Канчалык жайлоо болсо да, күндүн аптабы төбөдөн эрте эле бүркүп жаткансып, жылуу жел жүзүндү аймалайт. Чачындан аяр сылап, назик эркелетет. Үч-Булак айлынан чыккан сары «Москвич» шашке ченде артынан чаңын бурулдатып, ылдый оюрмага түштү. Андан түз жолго түшүп, зымырылган боюнча Беш-Таш айылын бет алды.

Бат эле Чынар жайлоосун кыркып өтүп, бел ашып, Торпунун оюрмаларын артка калтырып, Беш-Ташка кирип келишти.

– Менин үйүм тээтиги дөңдөгү ак үй. Көрдүңбү? – деди Жолдубай жанында отурган Гүлэркеге.

– М-м...

Гүлэрке үнсүз ойлуу келаткан. Анын оюн көп таттуу кыялдар ээлеп, биринчи ирет Жолдубай менен алыскы жолго бирге чыгып баратканын

көп нерсеге төлгө кылып баратты. Бир чети экөө жалгыз баратканы да жакшы болду. Экөө көп нерсени сүйлөшүп алышса болот. Жолдубай дагы ошону ойлоду го, ала кет дегендердин бирин дагы салбай койду машина-сине. Экинчи чети, эгер кийин ата-энеси же байке-жеңеси экөөнүн жалгыз кеткенин билишсе, ыңгайсыз болорун ойлоду.

Беш-Таш суусунун көпүрөсүнөн өтүп, Жолдубай машинасын өйдө кайрыды.

– Биздикине кайрылалы...

– Кой, уят го... Мен биякта эле күтө турайын... – деди Гүлэрке ыңгайсыздана.

– Макул, кийин биротоло барасың да, – деди күлүп. – Саксаңдап эле бара бербей да...

Гүлэрке уялып жер карады.

– Анда сен көпүрөнүн башында күтүп тур. Мен машинама май куюп алайын. Байкеме көрсөтпөй атайын катып койгон майым бар эле. – Анан кайра Гүлэркеге кайрылып тийише сүйлөдү, – Сак бол, Беш-Таштын балдары шок болчу эле. Уурдап кетпесин...

Ошондогу Гүлэркенин уяңдыгы, назиктиги, жүзүнөн нуру тамган сулуулугу, оозунан сөз түшүп, баягы жайлоодогу шоктоно сүйлөгөн сөздөрүнүн бири жок, бүгүн ал таптакыр башкача эле.

Жүз чакырым келген узак жолду бат эле басып, районго келип калышты. Тамактанып алышып, райондун паркына эс алууга барышты. Узун күндү куру өткөрүшпөй, суу сактагычты көрүштү, андан Чычкан суусуна барып, көңүлдүү кеч киргизишти. Ал күнү ар бири туугандарынын үйлөрүндө түнөштү да, эртеси эрте менен базарда табышып, базарлашты. Базар бүткөн соң, Жолдубай тартынчыктап жатып, кечээтен бери айта албай келген жашыруун сырын ачты. Ал сыр – «Алтын» дүкөнүнө Гүлэркени алпарып, жактырган шакегин алып берүү, шакекти өз колу менен колуна салуу болчу. Гүлэрке Жолдубайдын бул сөзүнө адегенде тартынчыктап, болбоду.

– Кереги жок. Анын үстүнө, апамдар көрүшсө эмне дешет. Уят...

– Мени алып берди де... Ансыз деле...

Жолдубай баары бир өз оюндагысын жасады. Кыздын ой-боюна койбой тандатты да, татынакай ичке айдай болгон назик шакекти манжасына салды.

– Өзүңдүн назик манжаларыңа окшош экен. Карачы. Жарашып калды, – деди Жолдубай кыздын жүзүнөн сүйүп, чачтарынан сылап. – Бактылуу бол...

– Ыракмат...

Гүлэрке Жолдубайга жүзү тамылжый уяң бир карап алып, манжасына жарашкан шакекти ээгине тийгизип өптү...

Жолдубай трактордун кабинасында тим эле «Мерседестин» мамык орундугунда чалкалай отургансып, көөшүп уктап баратты дагы эле. Ары-

бери урунуп баратса да, кебелбей уйкунун кучагына бөлөнгөн Жолдубайды улам карап коюп: «Жана ачуум менен өлтүрүп койсом эмне болот эле..! Эх десең! – деп алды ачуусу тараган Баяс. – Кекиртегине бычак такасам да, көз ирмеп койбогон анык көк жал экен!»

Анын мындай «көк жал» экенине өткөн жылы мергенчиликке барганда дарыядан жалгыз зым менен өткөндө да бир ишенсе, эми чындап ишенгендей болду.

Жолдубай болсо «карганын түшүнө май кошкон таруу кирет» демекчи, түшүндө Гүлэркеси менен бактылуу өткөргөн күндөрүн кайталап көрүп, чын эле абдан бактылуу эле.

* * *

Жалгыз келген жөө адамдын өжөр изи дагы деле алдынан тосуп, кандайдыр белгисиз күчү менен албуут тракторду беттей чыгып, көрүнбөгөн-билинбеген сыр бардай артта калып жатты... Бул из азыр трактор менен миң ирет каршы-терши тебелетип өтсөң да, өчпөй тургандай өжөр из сыяктана берди... Ансайын Баяс трактор солк-солк этип баратса да кебелбей уктап бараткан Жолдубайда бир керемет сыр бардай, аны баягыдан да аяп, баягыдан да сүйүп бараткансыды...

«Өч алба... – деп баратты Баяс өзүнө-өзү, – Өч алба... Жамандыкты улантпа... Жамандык уланбасын... Гүлэркенин акылы туура болду. Өч алып, мен кайсы муратка жетмекмин. Майрамбектин үч жетимине дагы да үч жетим кошулмак. Майрамбектин жесири дагы бир жесирге көбөймөк. Чын да... Бирок эзелтеден бери өткөнү үчүн өч алып, кеткенинин кегин куумайды адамзат салт кылып келген. Аталарыбыз намыс үчүн кан төгүп, душманын беттеп чоң казатка аттанган. Андан эмне болду? Албетте, намысын колго алды дечи, бирок дагы да канчалаган бейкүнөө эр-азаматтар шейит кетти. Канчалаган элди жер жутуп, канчалаган шаарлар жер менен жексен болду. Канчалаган энелер-аталар кан жутуп, кайгыга батты. Төрөлгөндөн өлгөндөрдүн саны арбып, бешиктен табыт, үйдөн мүрзө, бактылуудан бактысыздар көбөйүп, биринен экинчиси, экинчисинен үчүнчүсү өч алып, жамандык деген азезилдин аты өчпөй уланып келатпайбы! Өзүбүз мектепте окуган тарыхты эле алалычы... Ошол тарыхтагы кечээки эле ак менен кызыл, социалисттик менен капиталисттик болуп, жаатташып партияларга бөлүнүп, ал кагылышуулар ырбап отуруп, акыр-түбү Жер планетасынын өзүн жок кылууга алып барарын окумуштуулар айтып жатышат го...

О, Улуу Кудай! Адамдарыңдын жүрөгүн тазартчы! Карайган пейилин агартчы! Бири-бирине жамандык кылбай, кайрадан баарын алгачкы жа-

ратканыңдай бир тууган кылчы. Ал сенин гана колуңдан келет, о Улуу Кудай! Анткени, адамзат балдары Адам Ата менен Обо Энеден тараган, бир эне, бир атанын балдарындай эле жандыктар экенбиз го..!

О, акылыңдан айланайын, Гүлэрке! Майрамбек үчүн Капаш менен Жолдубайдан өч алам деп, экөөңдүн бактыңарга балта чапмак экенмин. Мындан ары бактылуу болгула! Мен бүгүн өч алам деген оюмдан биротоло кайттым..! Кайттым! Эгерде жер бетинде жамандык токтосо ушуну менен токтосун!.. Өч алуу токтосо, ал дагы ушуну менен токтосун! Жамандык уланбасын! Жамандык мындан ары жер бетинде уланбасын!..»

Баястын көзүнөн өзүнөн өзү ысык жаш төгүлүп, жүзүнөн ылдый куялуп баратты... Аны токтотууга күчү жетпеди... Тим койду! «Качантан бери ички бугу, кайгы-капасы, таарыныч-ачуусу, сагынычы менен кусалыгы, албуут мастыгы менен келген жинди кыялы, акырында көптөн бери «алам» деп келген өч-кеги, баары биригип, ушул азыр ачуу көз жашы менен биротоло чыгып кетсин» дегендей тим койду...

Тим койду...

* * *

Бетме-бет чыккан өжөр жалгыз из дагы деле келатты беттеп... Трактордун албуут үнү мемиреген тынч түндү силкинтип уктатпай баратты дагы деле...

Баястын көз жашы дагы деле болсо жаагынан ылдый таамп жатты: «Өч ал-ба..! Өч ал-ба..! Өч ал-ба..!»

20.02-22.03, 2009, Ак-Өргө

Мураc

**Жалил
АБДЫКАДЫРОВ**
(1932–1984)

НАТАША

(АҢГЕМЕ)

Айылга барган сайын о, баягыда балалык курагым өткөн жерлерди издейм, эстейм ордун таппайм...

...Анда биздин короо кыштактын чыгыш тарабындагы сайдын жээгинде дөңчөдө тураар эле... Бизден жогору карай катарлаш кеткен тууган-уруктардын жапыз сокмо тамдары болбосо, бак-дарак аттуудан дайын жок. Кеч күздө же эрте жазда жүнүн тоногон жылаңач тайлактай бопбоз тартып, көзгө урунаарлык бир да имарат учурачу эмес. Бар болгону кыштактын жогору жагындагы секичеде үстү тактай менен жабылып, сырты акталган мектептин карааны гана дайыма алыстан көрүнүп тураар эле.

Ошол согуш чыгаардын мурунку жылы окуу башталып калган маалда биздин мектепке орус тилинен сабак бериш үчүн Наташа аттуу ак саргыл, көгүлтүр көздөрү дайыма күлмүндөгөн жаш мугалим кыз келди. Мен анда үчүнчү класста окуур элем. Айылдагы мугалимдер менен окуучулардын арасында орус тилин мыкты билген жалгыз мен болгондуктанбы, айтор ал эжейди биздин үйгө орноштуруу максатында сабактан кийин мектептин директору Наташа экөөбүздү ээрчитип, биздин короого келди. Чоң атам менен чоң энем экөө чөп жыйып короодо жүрүшүптүр. Директор алыстан эле эки колун жайып, баржактап учурашып калды.

– О Куке, саламатсыздарбы? Ишиңер илгери болсун!

– А-а, айтканың келсин. Бар бол, молдоке. Бу, биз жакка көп каттачу эмес элен, же мынабу «чекчегейдин» бир шайтаны болуп калдыбы? – деп чоң атам мен жакты жаңсап койду.

– Жо, андай деле эмес. Уулуңар азамат. Орус тилин да мыкты билет. Анчалык шайтан-шуйтаны деле жок.

– Окус, ойт бермесин карматса аябагыла, молдоке. Чыбык менен анча-мынча ийлеп койсоңор эчтеке болбойт. Баланын эти силердики, сөөгү биздики. Эптеп кат таанытып, аркы-беркини билген адам кылсанар эле, ошого каниет. Бол байбиче, чөбүндү коюп, чай кой. Молдоке, жүр, үйгө кирип кожурашалы.

– Жо-ок, Куке, рахмат. Ашыгышмын. Бу, Пишпектеги уулуңуздан кат-кабар барбы? Окуп жүрөбү, же иштеп жүрөбү?

– Оой, окубай ойрону түшсүн. Артис болдум дейби, чилистен болдум дейби, айтор мээм жетпейт. Деги кимиси болсо да, аман эле жүрсө экен.

Чоң атам этек-жеңин кагып, чөнтөгүндөгү мүйүз чакчадан насыбай атты. Директор кантип айтаарын билбегенсип бир оокумга туруп калды.

– Бу, молдоке, жумуштап келгенсиз го? Сүйлө. Береги кыз өңү жылуу учурайт, тиги тегирменчи Метрейдин кызы эмеспи?

– Андай эмес. Бул кыз алыстан, Пишпектен келиптир. Биздин балдарга орус тилинен сабак берет. Өзүңүз билесиз, Куке, айылда силердин баладан башка орусча билген адам жок. Ошонусуна карап, оорчулук көрбөсөңөр бу кызды силердикине орноштура турсакпы деп акылдашканы келдим. Кандай дейсиз?

Чоң атам күтүлбөгөн суроого кабылып калгандыктанбы, айтор эмне деп жооп айтаарын билбей, сакалын кармалап ойлоно түштү. Баятан сөзгө аралаша албай колундагы айрысын кармаламыш болуп турган чоң энем дароо туурадан чыкты.

– А мейли! Рас болот. Өзү эле биздин жаман үйдү жерип коомайсынбаса, биз муну өгөйлөйт белек? Секет болоюн, ыманы ысык, жылдыздуу көрүнөт, көзү эле бакырайып күлмүндөйт.

Чоң энем бардык ыкласы менен өзүнүн бир тууган кызын көргөнсүп, айрысын ыргытып жиберип, үстү-башын силке сала, Наташанын жанына келип, колун кармагылап өзүнчө жобурап кирди.

– Секет болоюн! Алиги Метрийдин сары кызына окшош тура! Кызымке, сен бизден чоочуркаба. Мен сеники апа болот, сен меники кызымке болот. Сени өз балабыздай багып, кирпичиге кир жугузбайбыз. Атың ким садагаң?

– Апа, я не понимаю. Сатар, скажи что она говорит?

Наташа ийинин куушура күлүмүндөп, мен жакка кайрылды. Мен каадалуу кишидей чоң энеме акыл айтымыш болдум.

– Бу деген сенин сөзүңө түшүнбөйт. Аты Наташа. Өзүңчө эле кобурап-жобурай бересиңби?

– Аташа деген да ат болобу? Садагаң кетейин. Жүр, үйгө кирип, самын, сүлгүр берейин бети-башынды жуучу.

Чоң энем өзүнчө кобурап, Наташанын кичинекей чемоданын көтөрүп, үй тарапка жетелеп кетти. Чоң атам кемпиринин сөзүнө маашырланган сып күлүп калды.

– Ой, кудай аткыр-оой! Билсе-билбесе да, бабырап жатып башты айлантат. Болуптур, молдоке, турса тура берсин. Биз муну оордойт белек. Колдо бар оокатты аябаспыз, жогу болсо таарынбас.

Директор ыраазылыгын билдирип, мектеп тарапка кетти. Чоң энем күйпөлөктөп чайын кайнатып, үй ичин иреттеп, өзүнчө божурап Наташага эле бирдемелерди айтып жатты. Ал эч нерсени түшүнбөсө да, ичинен абдан ыраазы болгондой башын ийкегилеп жылмая берди... Ошентип Наташа келгенден тартып биздин үйдүн турмушу башкача, жаңыча жолго түшкөндөй болуп туюлду. Чоң атам менен чоң энем да анын көзүнчө баштагыдай болор-болбос ишке кер-мур айтышкандарын коюп, кандайдыр салабаттуу, мээримдүү боло баштады. Мен болсом, бул үйдүн каадалуу тилмечи болуп, балдар менен талаалап кеткенимди да токтоттум. Бара-бара окус мен үйдө болбой калсам, Наташа менен чоң энем жандашып жатып эле бири-бирин түшүнүп алышчу адатка өтүштү. Айрыкча, Наташа кабагым-кашым деп чоочуркабастан үй-ичин, корону иретке келтирип бат эле ымалашып кетти. Ал келгени баштагы ачылып-чачылып жаткан нерсенин барысы жай-жайына орногондой болуп, «жаман үйүбүздүн» көркү да ачыла түштү. Мектептен акиташ, сыр боек алдырып келип, жогорку класста окуган эки-үч кыздардын жардамы менен тамдын ичи-тышын бүтүндөй актап, эшик-терезелерди сырдап салса, биздин тамыбыз кадимки шаардыктардыкындай болуп жаркырап, жайнай түшкөнсүдү. Чоң атам менен чоң энем Наташанын жасаган ишине дээле жетине алышпай, өздөрүнчө эле жалынып-жалбара беришчү болушту.

– Балакет-мээнетинди алайын, өмүрлүү болсун. Дээли кишинин ичи-койнуна кирип, ыманы ысык тура. Өзүмдүн келин-кесектеримден деле эзели мынчалык сөөгүм агарган эмес. Учум узарып, уугум көгөрө түшпөдүбү! Ылайым бактылуу бол! Көк мончоктой мөлтүлдөгөн көзүндөн секет болоюnum, өмүрү карчылык көрбө! – деп чоң энем жалынып-жалбарып келип, анан боору ачыгандай, Наташанын колундагы иштеп жаткан буюмун жулуп алып силкине кетчү:

– Болду! Эс алып ал. Бу дүйнөнүн көр оокаты бүтпөйт! Анан калса, дээле жаның тынар эмес. Айда, андай айран, сүт ашаса керек. Кичине жатып уктаса керек. Минте берсең эртең эле жүрбөй калбайсыңбы.

Чоң энемдин күйпөлөктөп же ачууланганы, же зээни кейигени билинбей жандагылап, тарткылаганына көнгөн Наташа боору эзилгенче каткырып, анан:

– Ну ладно, апа. Еще немножко поработаю, а потом в школу пойду. А ты что стоишь, а ну помоги, Сатар, – деп мени да кошо иштетчү...

Ошентип жүргөн күндөрдүн биринде Калый байкемден: «Фрунзеден чыктым. Жакында барып калам», – деген телеграмма келди. Бул кабар айыл-ападагы урук-туугандын баарын кубантты. Айрыкча, Наташа экөөбүз аябай сүйүндүк. Ал менден байкемдин өңү-түсүн, кандай экендигин сурай берчү болду, мен ага аябай мактай берчү болдум. Наташа да баштагысынан көбүрөөк жасанып, баштагысынан көбүрөөк сулууланууга өттү. Өөдөкү айылдагы тамашакөй Аписа жеңем, ары өтүп, бери өткөн сайын, билбесе да Наташага ардеме-бирдемени айтып, аны санга чаап өзүнчө шарактап каткыра берүүчү. Бүгүн да ошо адатына салып Наташанын ары жак, бери жагына чыгып:

– Ай, Аташа, буюрса биздин Молдо бала келсе барбы, сенин башыңа жоолук салып келин кылып алабыз. Анан сен мендей абысын-ажыларыңа минтип жүгүнүп турасың, – деп өзүнчө шарактай берет. Анан Наташа толук түшүнбөсө да тигинин күлкүсүнө машырланып, баш ийкеп, кошо күлөт. Анан бир туруп короодо боорсок жасап күйпөлөктөп жүргөн чоң энемди да кабыргага укуп: – Ай, жеңе, Молдо бала келсе, бу береки Аташаны саа келин кылып берем. Ошондо келиниңдин жалыйнасын жаныңа баспай, маа да момпосуйлук тыйын-тыпыр кайрылыш, – десе, чоң энем:

– Оозунда бардыр. Аташем келин болсо, уучум узарып, уугум көгөрөт. Жеңилимди жерден, оорумду колдон көтөрөт, – деп казандагы боорсокту чарага ыргыта-ыргыта салып, анан бакылдай кетет. – Аписа, сен эмне, бөйрөктү таянып шарактаганы келиң беле? Ботом, келин өңдөнүп кичине колкабыш кылсаң боло! Айда, көп кыткылыктабай үйдөгү камырды кес. Бол, суу ташып, самоор кой... Жаман күчүгүм келип калса, кирген-чыкканга чай бералбай уят болбойбузбу. Бол, кагылайын, турба... – дечү.

Бүгүн бир чоң той өтчүдөй биздин үйдөгүлөрдүн баарысынын жаны тынбайт. Айрыкча мени бир тиякка чаптырат, бир биякка чаптырат. А менде чарчоо жок, канат бүткөнсүп өзүмчө эле учуп-күйүп жүрөм. Жанындагы кошо ээрчиген балдар менен сүйлөшсөм сүйлөшүп, сүйлөшпөсөм жок, адырандап, ага бир мүдүрүлүп, буга бир мүдүрүлүп, көчөнүн, короонун чанын буруксута чапкылап жүрдүм.

Бир маалда тээ төмөнкү жолдон чаң чыкты. Баарыбыз ошол жакты тиктеп калдык. Аңгыча бир атчан неме серектеп бизди карай чапты. Карап турсак Асанбайдын алабаш уулу экен. Ал эдирендете чапкылап келип:

– Ой, Калый байкем келатат! Калый байкем келатат! – деген бойдон өйдөкү айылды карай таскактатты.

Баятан араң турган биз, мурунду шуу тартып, жыланайлак төмөнкү сазды бойлой жарыша жөнөдүк. Алдыбызга алтындан байге сайып койгонсуп, бирибизден бирибиз өтө чаап, арабанын алдын тосо жетип бардык. Анан бир саамга чоочун кишини көргөнсүп энтигип, шыпырылган шымыбызды жогору тартып туруп калдык.

Калый байкем арабадан ыргып түшүп:

– Ой, мырзалар, салоом алейким! Эмне унчукпайсыңар? Же тааныбай турасыңарбы? – деп бизди каткыра тиктеди. Биз:

– Салом алейким! Салом алейким! – деп жабалактап учураша кеттик.

Калый байкем мени кыйлага тиктеп туруп:

– Эй, сен Сатар эмессиңби? – деди.

– Ооба, менмин.

– О-ху, чоң жигит болгонсуң го. Мен кеткенде эки басып, бир басып жыгылып калчу элең, эми зоңкойгон азамат болупсуң го. Мурдунду урайын десе, келчи жыттап коеюн, – деп мени бооруна кысып, чекемен өптү. Балдар борсулдап күлүп калышты. Калый байкем баарыбызга бирден момпосуй берди. Анан биз жабалактап арабага түштүк. Короого жете бергенибизде ага-тууган, жеңе-желпилер жарыша Калый байкемди биринен сала бири өпкүлөп жатышты. Баарысынын артында калган чоң энем өзүнчө бышактап:

– О, ботом, мындай болгулачы. Уулума учураштырасыңарбы, жокпу? Э, катыгүн Аписа, балама уйгакча жабышпай, мындай болчу. Садагасекет болоюн, күчүгүм! Балакет-мээнетинди алайын, көлөкөм! Барсыңбы, деги аман-соосуңбу? Окууң менен омуран түш! Карыганда бизди зарлантып, кайдагы балекекке кеттиң эле? – деп уулун өпкүлөй берди. Аны көрүп, берки кемпир-кесектер да жашып кетишти. Баятан элдин четинде араң турган чоң атам колдураган үн менен зоңк этти:

– Ой, кудай аткыр! Баландын эсен-соолугуна сүйүнбөй, кемшендегениң эмне? Жаман киши жашык болот. И-и, мырзам, чоңойдуңбу? Ой, кудай аткыр-оой, буу сен менден да тартайган немесиң го? Келчи кичине жытташып алалы?

Калый байкем чоң атамды өпкүлөп, анан белинен бекем кучактап, так көтөрүп, тегеренип-тегеренип кетти. Анда чоң атам кубана борсулдап:

– Ой, ой, болду-ой! Бу сен, окуп-чокубай эле, балбандыкты үйрөнгөн немесиң го? Жинди го?! Өөй, кабыргам сынат! – деди.

Ата-бабанын сагыныч тамашасына бериде тургандар күлүп калышты. Айрыкча, биз кетик тиштерибизди ырсайтып каткыра бердик. Бир маалда Калый байкем үйдүн бурчунда обочо турган Наташаны байкап калды. Экөө тең бир саамга апкаарышкандай селдее түшүштү да, анан көптөн бери биринен бири адашып, бирин бири издеп, сагынып жүргөн тааныш адамдарча жадырап-жайнап абдан жылуу учурашышты. Баятан буларды атайы аңдып тургансып Аписа жеңем алдыга жүткүнө чыкты да:

– Молдо бала, Аташа деген кызыбыз ушу. Өзү сөөгү таза, мээнеткеч, ыймандуу неме экен. Бүткүл айылыбыз менен раазы болуп, кабагына кар, кирпичине кир жугузбай бапестеп жүрөбүз. Байка, долдок-долдок этип олдоксон элең көңүлүн оорутуп алба! Непаадам жылдызыңар күлүшүп калса, жабыла жоолук салып келин кылып алабыз! Туурабы, Аташе? –

деп аны капталдан укуй каткырып калды. Наташа да жеңемдин сөзүнө маашырланып түшүнсө-түшүнсө да башын ийкеп жылмайып койду. Бериде тургандар:

– Э, оозунда бардыр!

– Аташедей келин табылат беле!

– Кудай өмүрүнө береке берсин! – деп жабыла күлүп калышты. Анан кобурап-жобурап, бирин-бири түрткүлөшүп үйдү карай басышты. Ошол күнү козу союлуп, түлөө өткөрүлүп, келген-кеткендин аягы тээ таңга маал сейилдегендей болду...

Эми ойлосо, ошондо байкем менен Наташа бирин бири адеп көрүшкөндөн тартып эле бекем сүйүп калышкан көрүнөт. Экөө дайыма мейли сууга барышпасын, мейли самоор коюп, китеп окушпасын бирине-бирин көзгө көрүнгүс жип менен туташтыра чырмап коюшкансып, эртеден кечке бирге жүрүшкөнү жүрүшкөн. Айрыкча, экөөнүн жакшы көргөн жайы агороттун короо жак четиндеги жалгыз түп кызыл өрүктүн көлөкөсү болчу. Ошол жерге шырдакты, көрпөнү жая салышып, кабат, кабат жаздыкты коюшуп, анан кээде китеп окуп, шахмат ойношуп, кээде бирин бири кубалап, суу чачышып, эртеден кечке жедеп чарчап-чалыккыча алышып, күрөшө беришчү. Кез-кезде гана чоң атам үйдө болгон учурларда андан тартынып, ийменгендей үн чыгарбай китеп окуп калышчу...

Ошо кезде айыл арасындагы же айылдын четиндеги бедеде, чөптө болсун бөдөнө, тартар деген эме көп болоор эле. Айрыкча, түнкүсүн биринен сала бири үнүн безеп, той-тойлоп, сагыныч-кусалык ырын ырдап жатышкансып таңды таң аткыча тыным албай сайрай беришчү. Анда-санда чочугансып кыргоолдун короздору да үн созо кыйкырып калышчу. Ал эми таң шооласы кылайгандан тартып, биринен бири бийиктеп, биринен бири шаттана сыбызгыган торгойду айтпа! Жаңы күндүн нурун, жашыл чөп, жадыраган жайдын кереметин мактап жаткансышып миң ыргак, миң күүгө кошкон мукам үндөрүн укканда биринен сала бирин тиктеп, биринен сала бирин тыңшап ордундан жылбай тура бергиң келээр эле!..

Күндөрдүн биринде байкем туугандардын бирөөнүкүнөн машкеси менен кыргыйын сурап келип таптап, үйүр алдырып калды. Арадан бир жумача убакыт өткөндө байкем тору бээни минип, кыргыйды колуна кондуруп, биз сары машкени жетелеп, каадалуу мүнүшкөрдөн бетер айылдын үстү жагындагы бедени карай аң уулоого жөнөп калдык. Ай, ошондогу жолборс, илбирс алдырчудай болуп, биздин дүрбөп аптыкканыбыз-ай! Биздин кудундап, алда кандай укмуштуу кереметке бара жаткансып сүйүнгөнүбүздү көргөндө Наташа эжей да сонуркап ээрчип алды. Беденин четине жеткенде байкем кужулдашпай тим баскыла дегендей белги берди. Биз сары машкенин каргысын чечип агытып ийдик. Машке чөптүн арасын жыттагылап өйдө-төмөн чуркап жөнөдү. Байкем тору бээге камчы уруп, машкенин артынан кетти. Биз да үн чыгарбастан бедеге чалы-

нып жыгылсак да байкемдин артынан жүгүрө бердик. Бир-эки жерден машкенин алдынан «пырр» этип бөдөнө учту. Кыргыз талпынса да байкем аны агыткан жок. Биз тору бээ менен машкеге жетпей күйүгүп артта калдык. Байкемдер беденин ары четиндеги камыш, бадал аралаша өскөн чоң өстөндү бойлоп төмөн карай жөнөштү. Бир оокумда тээ четки бадалдан кыргоол учкансыды. Байкем кыргызды сермеп калды. Кыргоол биз тарапка учуп, бедеге сүңгүй бергенде кыргыз да артынан кошо түштү. Биз кыйкырып энтиге жүгүрүп жеткенче, байкем атынан түшүп, эки канатын жаба имерип кыргоолдун корозун бекем аткыган кыргызды ажырата албай жатыптыр. Байкем көзүн бакырайта өжөрлөнүп мыкчыган кыргыздан кыргоолду араңдан-зорго ажыратып, маки менен алкымынан муздап, адалдап койду. Наташа эжей да бизден бетер мындай шумдукту биринчи көрүшүбү, же кансырап жансыз жаткан кооз кыргоолду аяп кеттиби, айтор, алда кандай мыкаачылыкка нааразы болгондой ачуулана кетти:

– Калый, как тебе не стыдно! Брось, пожалуйста, эту затею... Мне очень жалко бедного фазана, – деп кыргоолду жалооруй карап улутунуп койду. Байкем да анын сөзүнө сына түштүбү, унчукпастан кыргоолду бизге карматып:

– Баргыла! Жоругубуз эжеңерге жакпай калды. Машкени ээрчитип кете бергиле, биз шашпай барабыз, – деп кыргызды ээрдин кырына кондуруп, боосун куюшканга байлады да, бээни жетелеп алдыга басты. Бир кыргоолду көтөрүп, бирибизден бирибиз өтө чаап, аюу аткан мергенден бетер эдирендеп үйдү карай жарыша жөнөдүк. Байкем менен Наташа жолдо сууга түшүшкөнбү, айтор үстү-баштары ным болуп, короого кечке маал келишти...

Ошо жылы кызыл өрүк канат-бутагын туш-тушка кенен жайып, бой жетип, сынына келип тургансып мала кызыл тартып аябай гүлдөп, шагы ийиле мөмө байлаган. Ошол көздү кычыштырып, шилекейди чубурткан дүмбүл өрүктөн үйдөгүлөрдүн урушканына болбой, ары өтүп, бери өтүп жалбырак бутагы менен үзө качып жей берчү адатыбыз бар эле. Көрсө, айылда мөмө-жемиштүү бак жок, жалгыз түп өрүктү чийкисине карабай тыткылай берчү турбайбызбы...

Эсимде, азыр да күнү бүгүнкүдөй эсимде. Ошол өрүк дүмбүл тартып, жайдын толукшуп турган күндөрүнүн биринде айыл ичин жүрөк үшүткөн суук кабар каптады да кетти. Мейли көчөдө, мейли үй-үйлөрдө болсун:

– Согуш! Согуш башталыптыр! Фашистик Германия кол салыптыр! – деген кайгылуу сөздөр уккандын үрөйүн учуруп, короодон короого өтүп жатты... Бизге курбалдаш өспүрүм балдар, согуштун эмне экенин толук билбесек да, жалпы журттун түнөрүп, алда кандай оор кырсыкка капталгандарын баамдап эл менен кошо дүргүп, кошо сестенип жаттык. Кечөөкү эси жок ээнбаштыгыбызга, кечөөкү шат-шайыр күлкүбүзгө

алда кимдер тыюу салгансып, дароо токтолуп, дароо бой тарткансып, өзүбүздү өзүбүз салабаттуу, жооптуу сезе баштадык... Айтор ошол суук кабар биздин бактылуу балалыгыбызды, бейкапар оюн-күлкүбүздү жулуп кеткенсип, ошо сааттан, ошо кырсыктуу күндөн тартып, турмуштун оор жолуна, кайгылуу жолуна түшүп, согуштун айтып түгөткүс азаптуу сыноосуна капталдык да калдык... Азыр да ошол мезгилди ойлогонумда бүткөн боюм муздай түшөт... А турмак ал күндөрдү эстеп, ырга кошкон учурум да болгон:

Кар шилеп, кара тикен кыйган элем,
Кайыгып кара куурай жыйган элем,
Камыгып кайта-кайта көздү сүртүп,
Кайгыга канча баттың, курган энем.

От күйбөй, далай үйлөп ыкшыгамын,
Унутпайм суу отундун быкшыганын.
Жер тамдын туш-тушунан аяз уруп,
Канча кыш жылыбадым, ысыбадым.

Ошондо таштай катып тонгон денем,
Азыр да ошону эстеп муздай берем.
Каныма жалын кирбей, аяз кирип,
Калыбы дарттуу кылып салган белем...

Ооба, ошол оор күндөрдүн кырчын курагыбызга батырган загы өмүр өткөнчө унутулар эмес... Аны эч качан унутууга да болбойт...

Калый байкем да ал кабарды угаары менен бат эле кайта кетти. Биз аны узатып, араба менен пристанга чейин бардык. Анда аскерге уулдарын, ага-туугандарын узаткан эл абдан көп экен. Кым-куут. Кээлери кыяк тартып, комуз чертип ырдап, бийлеп жүрүшсө, кээлери бышактап ыйлап жүрүшөт. Айтор атчан, арабачан куржун, мүшөк көтөрүнгөн адамдардан баш адашат. Андан-мындан түбөлүк айрылышып жаткандыктарын жүрөктөрү сезгеншишип зар какшап, эчкире ыйлаган энелер, эжелердин үнүн укканда адам эмес тоо-токой да дем чыгарбай солкулдап жашын төккөнсүйт.

Кечке маал Каракол тараптан түтүнүн асманга бурулдата буу менен кыйкырган чоң кеме келди. Аскерге узагандарга аралаш Калый байкем да кемеге түштү. Эл дүргүп, каз катар тизилип көл бойлой жарданып, бирин бири жөөлөп, ый аралаш тебетей, жоолук булгалашып:

- Кудайга тапшырдым! Кулунум, аман-соо келе көр!
- Жалгызым, каралдым! Көрөөр күнүм бар бекен?!

– Байке! Аман кел! Жеңиш менен кел!

– Кош, көлөкөм! Арманым, асылым кош!.. – деп кыйкырып жатышты.

Кым-куут. Кимдин эмне деп чырылдаганын ажыратып угуу да кыйын. Эсимде калганы кеменин үстүңкү кабатына жүгүрүп чыккан Калый байкемди көргөндө Наташа эжей үнү жеткенче кыйкырып:

– Калый! Сокол мой! Не забудь! Пиши письмо! Кош жаным! – деп жоолугун булгалап, көзү толо шоргологон жашын кайта-кайта сүртүп жатты.

Пароход буу бүркүп, удаа-удаа катуу кыйкырды да жээктен оолактай баштады. Эл дүргүп, көл бойлой узата жүгүрүшүп, кол булгай кыйкырышып, кеменин карааны алыстаган сайын кымбат адамдарын келбес сапарга узатып жатышкандай батыш тарапты жалдырай тиктеп, анда-мында телмиришип топ-тобу менен козголбой туруп калышты. Пароходдун карааны кичирейип, көл үстүнө кызгылт шоола чача тоо башынан бүлбүлдөгөн күндүн күнүрт нуруна аралашып, уламдан-улам алыстай берди. Бир оокумга айлана ың-жыңсыз мемирей түшүп, андан-мындан чайылдаган ак чардактын гана алсыз үнү угулгансыды. Баятан селейип каткан эл, айланага караңгы түшүп, пароходдун карааны үзүлгөндө гана үн катпастан чет-четинен кайтып жатышты. Биздин үйдөгүлөрдөн да эч кимиси жол бою ооз ачып сөз сүйлөшкөн жок. Ар кимиси арылбас, бүтпөс күйүтүн сыртка чыгаргандан коркушкансып, жер тиктеп, тунжурап келишти. Тээ көптө, үйгө жете бергенде гана чоң энем:

– О жараткан, алааматындан сактай көр! Каратып туруп эле, тирүүлөй ажырап калабызбы? – деп бышактай кетти.

– Болду байбиче, антип жаман жорукту тилебе... Элге келгенди биз да көтөрөбүз. Барсын шаарына, ишине барып, андан ары аскерине жөнөсүн... «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде» дейт... Калайык-калктын башына каран түн түшүп, «бөрү этектеп, жоо жакадан алганда» эркек аттуу үйдө жатканда болбойт. Эркек деген эркек! Элдин-журттун намысына жарасын деп төрөлөт!.. Ата, алдан-күчтөн тайыганымды айтпайсыңбы, болбосо мен деле эки-үч желмогузун жаткыза чапканча жарабас белем... – деп чоң атам сөзүнүн аягын тамашага чалып кетти. Ага эч ким жооп улаган жок. Биз, чоң атам экөөбүз атты арабадан чыгарып отко койдук. Үйгө келгенибизде чоң энем төшөк салып коюптур. Чайды, тамакты деле эстебестен чаалыккан, чарчаган кейиптенип баарыбыз жай-жайыбызга жата кеттик. Ошо түнү уйкубузду бирөө уурдап кеткенсип, көпкө дейре түйшөлүп, оор улутунуп, көөдөй караңгы үйдө уктай албай ойгоо жаттык.

Күндүн артынан күн билинбей өтө берди. Айылдагы бой жеткен эр-азаматтар чет-четинен аскерге куйрук улаш жөнөп жатышты. Акырындап кыйын турмушка, согуштук турмушка да көнө баштадык. Күз айларынын биринде Калый байкемден: «Өз каалоом менен фронтко кеттим.

Кайгырбагыла, кайраттуу болгула» – дегендей маанидеги кат келди. Андан кийин деле ошондой каттар кыш айларында, жаз айларында болсун, үйдөгүлөргө да, Наташа эжейге да өз-өзүнчө келип жатты. Ошо каттар келген сайын баарыбыздын бактыбыз жерге-сууга батпай аябай кубанаар элек. Айрыкча, Наташа эжей бир күлүп, бир ыйлап, бериси бешалты сыйра окуп чыкчу. Анан байкемдин офицер формасында түшкөн сүрөтүн алкакчага салып коюп, кирген сайын көпкө кадала тиктеп, о баягыда айтылбай, бүтпөй калган кымбат сырларын азыр айтып, азыр төгүлүп жаткансып кээде жылмайып, кээде кирпигине илээшкен жашын ирмеп көпкө козголбой ойлуу отура берээр эле.

Кийинчерээк жазга маал жазган каттарынын биринде: «Курскинин алдындагы катуу салгылашка эки ирет кирип чыктым. Орден алдым. Лейтенант наамын беришти», – деген. Ошо бойдон көпкө дейре кабар угулган жок. Аңгыча күн жылып, соко чыкты. Кары-картаң, бала-чака дебей жабыла тырмалап жер айдоого киришти. Баягы короодогу жалгыз түп өрүк да тегерете канат-бутагын кенен жайып, ак-кызгылт тартып көрктөнө гүл ачты. Анын буруксуган бүрүн аралай учуп-конгон аарылар таңдан кечке ызылдашып, адамдардын оор түйшүгү менен иши жоктой гүл шимип, бал жыйноо менен алек.

Ошондой өрүк гүлдөп, аарылар бал тартып, торгойлор капарсыз көктө сыбызгып үн алыша сайрап жүргөн жаз күндөрүнүн биринде биздин короого баарыбызды шордоткон кайгылуу кабар келди. Күн ылдыйлап тоотоонун башына ала көлөкө түшкөн маал болчу. Чоң атам күндөгү адаты менен дөбөчөдөгү алыштын боюндагы шыбактуу майсаңга жайнамазын салып, жаңыдан кечки намазын окуй баштаган. Чоң энем экөөбүз айдалган жерге жүгөрү тигип, агорот тарапта жүргөнбүз. Анан кандайча боло түшкөнүн да билбейм... Айтор мектеп тараптан Наташа эжей буркурап ыйлап келди да: «Ата... Ата... Калый... Калый погиб», – эчкире кыйкырып кара кагазды чоң атама сунду. Ал киши шадылуу колдорун калчылдата кагазды кармалап нес болгон немедей селдейе түштү да, анан бир оокумда:

– О, кашайган көр кудай! Ушинтмек белең... Ушинтип угуздук белең?! Кулунум-ай... Жалгызым-ай... – деп бөйрөгүн таяна өкүрүп калды. Аңгыча капысынан чыккан кыйкырык-чууну укканда айылдагы чал, кемпирлер да жыйнала баштады. Сокодон, жумуштан келген атчан балдарды туш-тушка кабар айтууга чаптырып, эки күнү Калый байкемди жоктоп өкүргөнүбүз өкүрүп, ыйлаганыбыз ыйлап басылдык. Мал союлуп, куран окулуп, элдин аягы да бара-бара сээлдеп да, акыры өзүбүз гана калдык.

Чоң атам почточу карыяга катуу капаланды. Элдин-журттун салты боюнча аттуу-баштуу аксакалдарды жыйнап, каада менен угузбай, капысынан укканына абдан туталанып, кайгысынын үстүнө кайгы кошула

түшкөндөй болду. А бирок чала сабат почточу карыяда да не жазык, баягы каттардын бири деп Наташа эжейге кармата салган да...

Күн артынан күн билинбей өтө берди. Чоң атам менен чоң энем деле Наташа эжейге баштагыдай экен-токон күлгөндөрүн токтотушуп, кандайдыр ойлуу, санаалуу боло башташты. Мен да баштагы шоктугумду унутуп, согуштун сүрүн, өлүмдүн сүрүн жаңыдан сезип, жаңыдан түшүнгөнсүп, өзүмдү токтоо, салабаттуу кармап, оокат-тиричиликтин түйшүгүн көбүрөөк ойлочу болдум.

Ошо күндөрдө Наташа эжейдин көөдөнүндө кандай кайгы, кандай күйүт уйгу-туйгу кайнап жатканын билбейм, айтор районго үч-төрт сапар барып жатып, бир жолу: «Мен дагы өзү каалап фронтко кетмек болду. Өлбөсө, еще увидимся. Ата, апа, не плачьте... Я вас не забуду. Спасибо, большое спасибо», – деп буюм-гайымын жыйнап, чындап согушка кетмек болду. Баягы пристанга баарылап Наташа эжейди да узатып чыктык. Наташа эжей баарыбызды чопулдата өпкүлөп, көзүнө тегеренген мөлтүр жашын жоолугунун учу менен сүртүп жатты. Чоң энем болсо андан ажырагысы келбей көзүнөн, бети-башынан өпкүлөп:

– Көк мончоктой көзүңдөн секет болоюнум. Кайда жүрсөң аман жүр! Кантелик, экөөбүздүн тең шорубуз бар тура... Оңбогон немис оңбосун! Ылайым биздей какшап, боздоп калышсын. Каралдым аман-соо келсе, башыңа жоолук салып, келин кылып алам го дечү элем... Кантейин, ал үмүтүмө да жетпедим. Эми сен аман жүрсөң болду, – деп жашы бышактай кетти. Анда чоң атам жактырбагандай колун жогору силкип:

– Ой болду. Кечке эле кемшендей бересиңби? Каралуу, капалуу жеке эле биз бекенбиз? Элдин, журттун башына келген апаатка чыдаш керек. Болду, токтот ыйынды! – деп ачуулуу зоңк этти. Анан Наташа эжейди ойлуу тиктеп:

– Өмүрлүү бол! Кайраттуу бол! Абышка, кемпирди унутпай кат жазып тур, – деп чекесинен өөп койду.

Наташа эжей аскерге узаган жигиттерге аралашып кемеге түштү. Биз баягыдай пароходдун түтүнү үзүлүп, карааны алыстагыча кашатта турдук. Баягыдай дагы бир кымбат, дагы бир асыл боорубуздан түбөлүккө айрылгансып, үйгө дейре үн катпай ойлуу келдик.

Ошо түнү ай сүттөй жарык болду. Кызыл-Кыя тараптан сыдырым соккон шамал жалгыз түп өрүктөн гүлүн күбүп, батышка биздин байкелер кеткен тарапка ак көпөлөктөй учуруп, топ-тобу менен сапырып алда кайда шилеп жатты.

09.12.1979

Жаштар үнү

**Мирлан
САМЫЙКОЖО**

Анн

*Аска зоодой бийик болуп турсам да,
Жер менен жер болуп өскөн чөптөйлүн.
Алсыз болуп, айлам кетип курсам да,
Ток мурат деп, жок уят деп чөкпөйлүн.*

*Бийик туруп булуттарды чапчыган,
Досторума тизе бүгүн жагынбайм.
Бүт дүйнөнү агын суудай шапшыган,
Кадырлуунун колтугуна жашынбайм.*

*Ойду олкоргон олуяңды копкойгун,
Мен алардан мертинет деп ойлобойм.
Менменсинген пашаягың келсе да,
Төшүп жерге төшөп алып сойлобойм.*

*Тагдырыма балта чапчу балбанга,
Тике карап балта мизин тайтарам.
Туум түшүп талкаланып калса да,
Кайра жанып, акыбетин кайтарам.*

Мирлан САМЫЙКОЖО – 1984-жылы Нарын областынын Ак-Талаа районундагы Тоголок Молдо айылында жарык дүйнөгө келген. К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин журналистика факультетин бүтүргөн. Республикалык «Айтыш» фондунун теңтөрагасы, «Калемгер» адабий клубунун жетекчиси, Кыргыз Улуттук жазуучулар союзунун мүчөсү, Ж. Абдыкалыков атындагы адабий сыйлыктын лауреаты. Учурда Улуттук радиодо иштейт.

*Өлөң чөптөй алсыз өмүр сүргөнчө,
Өрт жалынып куйкаланып кетейин.
Өлкөм үчүн өйдө карай албасам,
Кантип калктын кадырына жетейин!*

*Кастарыңды кабат-кабат тизсең да,
Кайратыма салып сени кенебейм.
Каарың төгүп кыйын болуп кетсең да,
Кыргызымдын калпагына теңебейм.*

*Бул сөзүмдүн аягына чыкмайын,
Көрдөн башка тозок болсун көргөнүм.
Убадамды так аткара албасам,
Жеңил болсун тике туруп өлгөнүм!*

Сен белең?..

*Жалбырттаган жалын көрдүм өзүмдөн,
Жанып турду жаным коркпой өлүмдөн.
Чагылгандай чарт-чурт этип чачтарым,
Чокпороктоп чоктор түшүп көзүмдөн.*

*Мейкиндикке батпай турдум чатырап,
Мендеги нур бүт ааламга чачырап.
Күндүн көзү кол чыфрактай бүлбүлдөн,
Куту кетип көлөкөтө жашынат.*

*Жүрөгүмдүн согушунан зоо кулап,
Аскаларды, аскаларга жоо кылат.
Ай-ааламат кылып коюп дүйнөнү,
Көзүмдү ачсам сен турасың жоодурап.*

*Көлөкөмдү кошуп жалын, өрт кылган,
Айды, күндү, аска-зоону мерт кылган.
Жүрөгүмдүн ханышасы сен белең,
Жанып күйүп, жалбырттасын деп турган.*

*Жалбырттаган жалын көрдүм өзүмдөн,
Жанып турду жаным коркпой өлүмдөн.*

*Чагылгандай чарт-чурт этип чачтарым,
Чокмороктон чоктор тушуп көзүмдөн.*

Сураганым...

*Оор мезгилди жеңсем да утур баарын,
Ойлоботун турмуштун утулбаарын.
Оюн күлкү, шаң менен жүрсөм дагы,
Ой-санаадан, азаптан кутулбадым.*

*Сырттан күлүп, ичимден сыздап турал,
Сырттым жалын, ичим тоң муздап турал.
Сыйрытмакты кебезден жасап алып,
Сыф билгизбей өзүмдү муздап турал.*

*Жан билген жок канымдын кайнаганын,
Жалын каптап, өрт каптап кыйнаганын.
Жаратканым ансайын токтотподу,
Жалаңдаган кылычын кайраганын.*

*Жетишет го жакшы эле сынаганын,
Жеңил этес желеңе чыдабадым.
Жалганчынын үнүн ук! Оо, жараткан,
Жолтоосу жок жол болсун сураганым.*

Коңшу айыл

*Коңшу айыл бар, жан аралап жүрбөгөн,
Короосунан ит да чыгып үрбөгөн.
Көркөлү суз, боз топурак, төрт дубал,
Көчөсүндө дарагы жок бүрдөгөн.*

*Кун батканда чырак жанып күйбөгөн,
Кобурашкан жан киши жок сүйлөгөн.
Арасында алачыктай көрүнгөн,
Айрым жерде коргону жок үйтө дөң!*

*Очок жанып, түтүн булап чыкпады,
Чатыры жок, желге учкандай шыптары.*

*Жан талашмай, көр тирилик токтогон,
Ошол кыштак таркумдардын кыштагы.*

*Оо, кудай ай! Акылым бар айныма,
Оо, жараткан! Жакынымдан айрыба.
Бизден кеткен ата-бабам баарысы,
Ошол айыл! Ооба, ошол айылда...*

Карыз!

*Кадам шилтеп баскан сайын күйүгөм,
Кенен болбой кысылалым, түйүлөм.
Карызымдан бүт кутулуп алсам мен,
Кайра жаңы төрөлгөндөй сүйүнөм!*

*Кайгы, санаа удаа келсе утулам,
Койколотоп кайсы арыма кутурал.
Күндө эзип, жүрөгүңдү канаткан,
Качан? Кантип? Карызымдан кутулам!*

*Баш көтөртпөй басып күндө тирилик,
Өйдө - төмөн өкчөп турса чилирип.
Өксүп - өксүп ыйлап алгым келет эх,
Көздөнүп көөп, көз жашыма кифинип.*

*Жарымы кем жашоо беле жетпеген,
Тирүү жашап жүргөнүпө шектенем.
Чөгүп күндө, турдагыдан кичирип,
Тарып дүйнөм, таманыма тепселем.*

*Туш тарабым туңгуюктай көрүнүп,
Туталанам абийир, арым төгүлүп.
Үтүп шамы эчак өчүп калгансып,
Үшүп турал үшкүрүккө чөлүлүп.*

*Кадам шилтеп баскан сайын күйүгөм,
Кенен болбой кысылалым, түйүлөм.
Карызымдан бүт кутулуп алсам мен,
Кайра жаңы төрөлгөндөй сүйүнөм!*

Адам издейт

*Жаманга жаман айтып асылбаган,
Жалгандын жаталына жашынбаган.
Жашоодон жарык жүздүү адам издейт,
Жакшынын жакшылыгын жашырбаган.*

*Караны, актан айрып бөлө билген,
Күнөөсүн тоюнуна алып көнө билген.
Калкымдын арасынан адам издейт,
Кашкайган калыстыкты көрө билген.*

*Чабалга чаң жугузбай калкалаган,
Чегинен ашкандарды талкалаган.
Чөйрөлдүн арасынан адам издейт,
Чындыкты кайра-кайра кайталаган.*

*Алсызга мээрим төгүп ийип койгон,
Ак дилден акыбалын билип койгон.
Азыр да арабыздан адам издейт,
Абийирин, ар-намысын бийик койгон.*

*Ант урсун, кусур урсун, арамдарды,
Адалтын деп айтууга чатаң барбы?
Айнектей тунуктугун далилдеген,
Айткыла, арабызда адам барбы?!*

*Айнектей тунуктугун далилдеген,
Айткыла, араңарда адам барбы?!*

Кыргыз

*Кимдер бизге сыр көрсөтүп тийишет,
Батыналбай башын төмөн ийишет.
А анткени Ала-Тоонун коюнунда,
Кыргыз деген эл жашаарын билшет.*

*Намыс үчүн жалын болуп жанышкан,
Касташкандын кабыргасы кайышкан.*

*Элибиздин келечеги үчүн деп,
Эчен эрлер канын төгүп салышкан.*

*Эл болгон эмес чачыраган бөлүнгөн,
Чоктой кызыл жалын болуп көрүнгөн.
Биримдиги, ынтымагы, ыйманы,
Бир катчынын өрүтүндөй өрүлгөн.*

*Кетенчиктеп корккон эмес душмандан,
Калк кайгысын кыйын күндөн куткарган.
Абийир-арын тебелейбиз дегенге,
Алтын саптуу найза болчу учталган.*

*Эл кырылса эрлер уктап жатпаган,
Эрегишкен душмандардан сактаган.
Эн талаада эч нерсесиз калса да,
Эне тилин, энчи жерин сатпаган.*

*Ынтымакты, калыстыкты сүйүшкөн,
Ыйманынан ажырабай жүрүшкөн.
Ыркы кеткен ыңкылапты баштабай,
Ырым кылып ырыскыны үйүшкөн.*

*Башка заман, башка азыр балдарың,
Баштан ашып турган өңдүү арманың.
Байыркынын бүгүнкү урпактарына,
Бабалар ээй, ыраазыбы арбагың?!*

30.03.09

*Мен сенин сүрөтүңдү,
Жүрөккө тартып жатат өчкүс кылып.
Арсайган аскалардай,
Алаатат болсо дагы көчкүс кылып.
Атыңды мейкиндикке айтып салдым,
Чагылган болсо дагы-чачырап төккүс кылып.
Бир гана жасай албай турат азыр,
Жүзүңдү башка жандар өпкүс кылым!!!*

25.03.09

*Сен эсимде, ар бир секунд, мүнөттө,
Сага айтчу сөздөр жашайт жүрөктө.
Сырын сурап күндө алып тынчымды,
Сезимдин тазалыгын түгөтпө!*

** * **

*Аскага, ташка уфунуп,
кулагым келет бийиктен.
Колум-кол, бутум жулунуп,
кор көргүм келет кийиктен.
Тепселип туяктарына
сүртүлүп турса кандарым,
Көрмөкмүн жыргап ошондо
жанчылып денем калганын!*

** * **

*Күнөөсүз толгон жаштардай,
Көлкүлдөп калды кусалык.
Айтылчу сөздөр башталбай,
Алыстап кеттик... Узадык.
Тардыгын сездим жашоонун,
Аздыгын билдим убакыт!..*

Өмүрү өрпөк инсан

**Асанкан
ЖУМАКМАТОВ**

(1923–2008)

БИР МЕКЕНДЕ ЭКИ МЕКЕН

(Уландысы, башы өткөн санда)

«Урма аспапка барсаңчы!»

Он алтыга келгенимде жетинчи классты – толук эмес орто мектепти бүттүм. Ал кезде бул, адистик алыш үчүн түздөн-түз жол эле. Украинадан келерим менен дароо Фрунзедеги педагогикалык техникумга кирдим.

Техникум шаардын чок ортосунда, Токтогул көчөсү менен Дзержинский бульварынын кесилишинде (азыркы Эркиндик көчөсүндө) эле. Азыр ал техникумдун имараты жок, анын ордуна Улуттук академиянын Геология институту турат. Мен кыргызча жаза билчү эмесмин, турмуштук сөздөрдү гана сүйлөгөндү үйрөнгөм. Техникумда орус бөлүмү да бар эле, мен ошондо окудум. Ал техникумду кыргыздын алгачкы маданий жана саясий кадрлары Кубанычбек Маликов, Жоомарт Бөкөнбаев, Мукай Элебаев, Узакбай Абдукаимов, Ташым Байжиев, Күлүйпа Кондучалова, Сакин Бегматовалар бүтүрүп чыгышты. Жатаканада келечектеги дунган филологиясы менен адабият илимине негиз салуучу Мухамед Сушанло менен тааныштым.

Педагогикалык техникум Кыргызстандагы бирден бир гуманитардык орто окуу жайдын очогу болуп кала берди, кийин ал педагогикалык институт, анан 1951-жылдан университет болду. Ал кезде техникумдун окуу бөлүмүнүн башчысы алиги Керим Сооронбаев эле.

Мени дароо экинчи курска отургузушту, анткени, азыркыча айтканда рейтингим жогору, кантсе да Украинадан келгем, дегеле борбордон окугандардын кадыр-баркы жогору болгон. Мен эч нерсени үстүртөн жат-

тап айтчу эмесмин, эстутумум сабакты жакшы сактагандыктан, мугалим кандай туюндурса, так ошондой жооп берчүмүн. Дирижёрлукта эстутум – дүрбүдөй көрөгөч, мотордой күчтүү, музыкадай сиңимдүү болуу керек. Акыл-эс сергек болбосо, дирижёр болуу кыйын. Партитуранын текстин мыкты өздөштүрүп, оркестрде ойногондордун бардыгын бирдей так сезип, мен симфониянын же спектаклдин драматургиясын күн мурун эле иреттеп, жолго коюп коём. Машина айдаган адам да жолдогу ар бир кесек ташка карабай, дарманы жана убактысы жете турган жол шартын эске алып, бараткан трассасынын өңгүл-дөңгүл, бурулуш, ой-чункурларын жакшы билүү керек.

Ал кезде окуу куралдары аз, конспект жазууга туура келчү. Мен лекцияларды ыкчам жазып алаар элем, дээрлик стенограмма жазгандай жазчумун. Бардыгы менден көчүрчү. Жооп берүүгө биринчи болуп колумду көтөрчүмүн. Бир сөз мөнен айтканда, бардык сабактан «бешке» окупчумун, мени үлгү кылып, жерге тийгизбей макташчу. Класка староста шайлашты – журнал менин колумда, келбей калгандарды билдирип турчумун, кыскасы, классты сабак өтүүгө даярдачумун. Мен директорго эркин кирип, эң жакшы окуп, бардык старосталардай эле класстын жакшы көргөн баласы болсом да мугалимдерге кошомат кылбай, досторуна колуман келген жардамды берип тургандыктан, курбуларым сыйлап турушчу, бардыгы менен дос болчумун.

Гуманитардык сабактардан гана эмес, алгебрадан да, физикадан да эң жакшы деген баа алчумун. Менин ар бир мугалимим өзүнүн сабагы боюнча окуумду улантууну каалачу. Мисалы, химия мугалими Хакимов мени химия адистигине, алиги Украинадан келген Жантлесов деген математик математика адистигине ээ болууга үндөөчү...

«Өрнөктүү адамдардын өмүрү» деген сериядагы китептерди баш көтөрбөй окупчумун. Жакшы көргөн каармандарым: француз монархтары, Спартак, учкуч Байдуков, Петр биринчи, тарыхчы Тарле (аны наполеон доору жөнүндө жазган китеби үчүн жакшы көрсөм керек эле). Ошондой эле белгилүү тарыхый инсандар, окумуштуулар, аскер башчылар, саякатчылар сүйгөн каармандарым.

Талчыбык чагымда окуй баштаган Герберт Уэлстин «Көрүнбөс киши» деген романын ушул кезге чейин бүтө элекмин, анткени, жазуучунун шумдуктуу фантазиясынан коркуп калсам керек. Бирок Гюгонун «Күлүп турган кишим», «Кудай – эненин чиркөөсү» сыяктуу романтикалык китептери менин табитимди тапты. Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Толстой, Достоевский, Бальзак, Голсуорси, Цвейгдер менин «университетим» болду. Кийинчерээк кыргыз адабиятын жакшылап үйрөнгөн кезимде Аалы Токомбаевдин, Жоомарт Бөкөнбаевдин, Жусуп Турусбековдун, көп жыл кийинчерээк Түгөлбай Сыдыкбековдун, Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын жакшылап үйрөнүп чыктым.

Ата Мекендик согуш башталаар алдында Советтер Союзунун Баатыры учкуч Серов менен атактуу актриса Валентина Серованын кайгылуу бүткөн сүйүүсү тууралуу кулагым чалган. Кандайдыр себеп менен бул лаззаттуу эки жар мага абдан күчтүү таасир тийгизген. Валентина Серова менен кийин бир театрда иштеп калабыз деген түшүнүк дегеле түшүмө да кирген эмес.

Мен Фрунзеге келген кезде музыкалык-драма театрынын дирижеру Василий Целиковский бардык окуу жайлардан дээринде бар, шыктуу, таланттуу өспүрүмдөр менен жаштарды тандап жүргөн экен, ошол жаштар кийин Кыргызстандагы алгачкы чыгармачыл кадрлар болуп калды. Ошентип, анын көз жоосуна мен илинип калдым, а бул кыргыз бала болсо, Украинадагы өздүк көркөм чыгармачылыктын ийримиине сугарылып келген, угуу сезими өтө сергек, үнү абдан таза, гитарада, балалайкада, мандолинде, скрипкада ойной билет дешкен экен. Деген менен, мени буга дейре эле Фрунзе радиосуна чакырып, репертуардагы кеңири белгилүү ырларды хордо ырдап калганбыз. Мен 1938-жылы Кыргыз музыкалык-драма театрына келгенде педагог-мугалимим Ленскийдин ариясын үйрөтө баштады. Бирок Василий Васильевич Целиковский: «Сенин үнүң операга жарабайт, скрипкада ойноого кеч болуп калды, духовой оркестрге жаштык кыласың... Сен урма аспапка кир!» – деди. Анда ал эмне экенин жакшы түшүнбөй эле «байкем барскан каккандай мен да урма аспап кагам» – деп ойлодум.

Келечек көрсөткөндөй, бул дирижёрдук адистик үчүн эң пайдалуу ритм мектеби экен. Ишим илгерилей баштаганда аскерче так жүргөн Целиковский кылчактабай туруп: «Театрда иштөөгө арызыңды жаз», – деди. Фрунзеге чакыртылып келгенге чейин Целиковский Жумушчу-дыйкан кызыл аскерлеринин симфониялык оркестринин экинчи дирижёру экен. Мен окуган педтехникумдун директору менен окуу бөлүмүнүн башчысы арызымды кабыл албай, бошотпой, окуумду улантуумду суранып, кеткени жаткан «чыккынчылыгым» үчүн ичтеринде сөгүп, тоскоол болушту. Бирок жакындап келаткан Кыргыз искусствосунун Декадасынын камылгасы, театр коллективинин көтөрүңкү сезимде толкундатып иштеп жатышы мени өзүнө тартып кетти. Ошентип, мен оркестрге шакирт болуп, музыка дүйнөсүнө турмушка киргендей кирдим. Техникумда болгону бир гана жыл окуп калдым.

Азыркы орус драма театры турган имаратта ал кезде орус драма, кыргыз драма, жаш музыкалык театр деген үч труппа иштеген. Ар биринин спектакли үч күндө бир коюлуп турчу. Үстүңкү Кичи залда репетиция, кээде репетиция таңында сахнада да өтчү. Дегеле кысылып-кымтынбай эркин иштээр элек. Музыкалык-драма театрынын репертуары «Алтын кыз», «Ажал ордуна», «Айчүрөк», «Анар» сыяктуу аз гана спектаклдерден турчу. Кыргыз драма театрынын репертуары да чакан. Репертуары-

нын көптүгүнө орус труппасы сыймыктанчу. Ал көрүнүктүү да, улуттук драматургия жаңыдан телчиге баштаган.

Отузунчу жылдардын аягында оркестрде 50 киши, хордо да ошончо киши иштеди (декадага чейин хордо 30 эле киши болгон). Урма аспаптарда үч кишибиз, башчыбыз менин биринчи музыкант-устатым, литаврист Дмитрий Яковлевич Соколов деген киши. Ал граждандык согушту башынан өткөргөн подполковник, аскер дирижёру. Биздин сабак – музыка боюнча тездетилген курстар, улуу музыканттар жөнүндө аңгемелер жана алардын шедевр чыгармалары.

Соколов мага биздин аткаруучулук устаканабыздын жашыруун сырын ачып берди. Урма добуштардын көп белгиси бар – ал билинбеген шоораттан тартып, бардыгын басып турган эң бийик кудуреттүү добушка ээ. Литаврлардын добушу керемет: ал жамгырдын шуулдаганынан кайың жалбырагынын шуудураганына чейин, атүгүл океандагы бороондун тарса-турс жаңырыгына чейин даана келтирген оркестрдин зор пайдубалы. А чоң барабандын дүңгүрөгү менен там-тамдын үрөйдү учурган добушчу! Же болбосо экзотикалык кастаньета менен «ташбака кабыгынын чак-чагы» таңдайдай такылдайт эмеспи!.. Булардын бардыгын бириктирип ойногондо чыныгы оркестр болуп жатып калат, анан кантип кулактын моокуму канбайт. Мен бир жыл ичинде чакан барабанды, шылдыракты, жылаажынды өздөштүрүп алдым. Эми кенедей да апкаарыбай өзүмөн улуу жолдошторум менен бирдей эле ойной баштадым. Бир да жолу коллективди, дирижёрду уят кылбадым. Көп жыл урма аспаптар тобун башкарып, анын пультунда турдум жана ал орунду башка орун менен алмаштыргым келген эмес.

Ата Мекендик согуштан кийин Дмитрий Яковлевич мени издеп, Москвага консерваторияга келиптир. Ал кезде Томилино шаарында аскер музыкалык окуу жайдын начальниги болуп турган. Көп жылдан кийин менин чакыруум боюнча окутуп жаткан шакирттерин эки жолу Ысык-Көлгө алып келди.

Клава Жидких аял экенине карабастан, үч кишинин тобунда жез табак жана чоң добулбасты какчу. Клава балеттин артисти, белгилүү ооз комузчу Адамкалый Байбатыровдун баласына турмушка чыккан. Клава да мен сыяктуу жетим балдар үйүндө тарбияланган, Кыргызстандагы эң чоң жетим балдар үйү азыркы Илимдер академиясынын негизги имараты турган жерде эле. Ал балдар үйү республикадагы көрүнүктүү көп адамдарды тарбиялап чыгарган. Менин жубайым Гүлхан Сатаева да сиздиси менен бирге алардын арасында болгон.

Жетим балдар үйүнүн директору Ольга Тихоновна Сёмочкина дегенди мурдагы тарбиялануучулардын бардыгы энбиз дешчү. Ал сабырдуу, катаал, талапкер, бирок калыс аял болгон, балдар үйүнүн чалды-куйду татаал чарбасын тартипке келтирип, тарбиячылар менен педагогдорду

ынтымакта кармай билип, чийинден чыккан бейжай балдарды эки бутун бир кончко тыгып, ар кайсы курактагы, ар кай жактан келген сары ооз жеткинчектердин келечектеги тагдырын өз мойнуна көтөргөн. Ал үйдө жарым-жартылай жетимдер да, тоголок жетимдер да, казак талаасында ач-жылаңач калгандар да, эл душмандарынын бейтаалай чүрпөлөрү да бирге болгон. Дың жерлерди өздөштүрүүгө али көп жылдар бар эле. Балдар үйүн бүтүргөн кыздар, адетте, кыргыз кыз-келиндер педагогикалык институтуна киришчү. Мисалы, Гүлхан Сатаева ошол институттун Калый Молдобасанов башкарган музыкалык ийриминде ырдай баштаган, мына ошол ийрим анын профессионал ырчылык тагдырын аныктаган.

Бул арада театрдын труппасы толуктала баштаган. Вокалды үйрөтүп машыктырган педагогдор биздин биринчи ырчы айым Сайра Кийизбаевага бөтөнчө көңүл буруп, активдүү иштешүүгө киришкен, анын концертмейстери Кыргызстанга сүргүнгө айдалган Дмитрий Шостаковичтин карындашы Мария Шостакович болгон. Балеттин концертмейстери Андрей Шварц да ошондой тагдырды башынан кечирген.

Мен урма аспаптарда ойногондон тышкары да хордо ырдачумун (хормейстер консерваториянын келечектеги профессору Султан Юсупов эле) Павел Меркулов хорго жалпы жетекчилик кылып, республикадагы хор мектебин профессионал деңгээлге жеткирген. Белгилей кетүүм керек, бул жетишкендик хордун биринчи катышуучулары Сайра Кийизбаеванын, Марьям Махмутованын, Абакир Изibaевдин, Ашыралы Боталиевдин, Шарипа Сыдыкбекованын, Мүнжия Еркимбаеванын шык-жөндөмүнө жана талыкпас аракетине түздөн-түз байланыштуу.

Комсомолдун катарына кеч өтгүм, анткени, өмүр баяным тоскоол кылып жатты, репрессияга тартылган болуштун баласы мени жаш ленинчилердин катарына кантип алышканына эмгиче таң калам. Мен өтпөй калбасам экен деп коркчумун, бирок комсомолдук актив мени бардык тарабым боюнча алдыңкы жигит катары комсомолго алууга токтом чыгарды, мен оркестрдеги жападан жалгыз кыргыз элем. Мынакей: «Мен кыргызмын!» – деп дароо эле көрүнүп туруш үчүн ак калпак, кыргыз чапан, өтүк кийип, пультта отурчумун.

Кыргызстанда жергиликтүү улуттун өкүлүнөн көпкө дейре профессионал музыкант болгон эмес. Москвада Мукаш Абдраев скрипкада, Аскар Түлөев габойдо, Фаттах Назаров кларнетте, Усупбай Нусупов фаготто ойноого окуп жатышкан. Алар Фрунзеге Ата Мекендик согуштун алдында гана келишти. Бул жерден аларга кларнетчи Мирхамид Миррахимов кошулду, ал Ташкенттеги аткаруучулардын Бүткүлсоюздук конкурстун лауреаты, жаш музыкалык-хореография окуу жайынын директору.

Биздин оркестрдин уюткусун Целиковский өзү менен кошо ала келген РККА оркестринин музыканттары (Россиянын кызыл армия комиссары) түзгөн: биринчи флейтаны Семён Фридмагог, биринчи фаготту Семён

Кондрашов (согуштан кийин ал Рига консерваториясынын доценти), биринчи трубаны Семён Вайндорф, биринчи тромбонду Кирилл Комиссаров ойногон, урма аспаптарды виртуоз Дмитрий Соколов каккан. Тромбончу Комиссаров болсо, жыйырма жолу кайра-кайра басылып чыккан алгебранын автору, белгилүү математик жана педагог Андрей Петрович Киселевдун жээни болгон. Биздин чөйрөгө жан киргизип турган, тамашакөй Комиссаров бир күнү өз байкаганын айтып калды: «Менин чөйрөм жалаң «К» тамгасынан башталат: Кыргызстанга келдим, Кыргыз көчөсүндө турам, атым Кирилл, фамилиям Комиссаров, Кыргыз театрында иштейм». (Кыргыз көчөсү – азыркы Орозбеков көчөсү.)

Биздин симфониялык оркестрдин калыптанышына Семён Борисович Фридмагогдун Николаев шаарына иш сапар менен барышы өбөлгө болду. Ал ошол шаардан Фрунзеге жыйырма беш еврей-музыканттарды көчүрүп келди. Ошону менен Кыргызстанга келген еврейлерди өлүмдөн алып калды: үч жылдан кийин фашисттер Украинадагы миллиондогон еврейлерди түтүнмө-түтүн кырды...

Ошентип, 1949-жылга чейин үч театр бир имаратта иштеп турду, андан соң аларды бөлөк имараттарга көчүрдү. Жаштар театры азыркы тышкы иштер министрлиги турган жерде болчу, ал театрды жойгондон кийин анын имаратына орус драма театрын киргизишти. Театрдагы директор жана негизги актер партиянын Фрунзе шаардык комитетинин биринчи катчысы Ивановдун бажасы Вячеслав Казаков эле. Аны шаардык комитет бардык жагынан аябай колдоп турган.

Кыркынчы жылдардын аяк чендеринде Кыргыз драма театрына өзүнчө имарат бергенде анын труппасына Бакен Кыдыкеева, Даркүл Күйүкова, Сабира Күмүшалиева, Анвар Куттубаева, Ашыралы Боталиевдер кошулду. Бирок бул көрүнүш артисттерге жаккан жок, анткени, опера театрына караганда, драма театрынын артисттеринин айлык акысы төмөн болчу. Мен операнын башкы дирижёру катары, үнү талапка жооп бербей калган актёрлорду драма театрына которуудагы жол туура экендигин чыгармачылык жактан да, психологиялык жактан да туюндурууга туура келди. Тилекке каршы, алардын үнү операга ылайык келбей, драмалык таланттары мыкты болгондуктан, алар драм-театрда иштеп калды. Көпчүлүк көрүүчүлөр да алардан драмалык талантын өткөрө сыйлашчу.

Эгерде фактыга кайрыла турган болсок, Боталиев, Эшимбеков, Куттубаевалар кыргыз улуттук студиясында жыйырманчы жылдардын акырынан иштей баштаган, 1936-жылы драмалык театрды музыкалык-драма театрга айлантканда, ырдаганына карап, солист кылып алышкан. Мында алардын драмалык жанры биротоло аныкталды.

Маданият министрлиги менен Кыргыз драма театрынын дирекциясы алардын мурдагы айлык акысын сактап калуу жөнүндө макулдашканына карабастан, драма театрындагы артисттердин маянасы көтөрүлгөн

жок. Бул турмуш чындыгынын тамыры – бийликтин искусствого болгон кайдыгер мамилесинде жатат. Бирин-экин «жылдыздардан» башка артисттердин бардыгы өп-чап жашап, ким эмне тапса, ошону менен жан багышты. Артисттер тыйынга арзыбаган маяна алышчу, мисалы, төртүнчү категориядагы артист сахнага бир айда 26 жолу чыкканына карабастан, инженерден алда канча кем, 750 гана сом алчу колуна. Бирок артисттин жумушчу күнү инженердикинен узагыраак, эрте менен «сабак» өтөт, анан машыгуу башталат, кечинде спектакль көрсөтөт. Ишемби, жекшемби, майрам күндөрү да иштешет. Актёрдун үй-бүлөсүн өзгөчө сөз кылууга болот, ата-энеси труппада болсо, балдары да ошо жерде, эмчек эмизген балдары гастролдорго кошо чыгышат. Эреже катары, бул кесипке жан дилинен берилгендер гана иштешет, аларга өмүр бою сахнанын жыты сиңип калган...

Биринчи «Чакырыктагы өнөр»

Биздин улуттук маданиятыбыз отузунчу жылдардын ортосунда эле өкмөт менен партия койгон негизги милдетти чечүүгө – алгачкы кыргыз операсын жаратууга киришти. Албетте, тарыхтын табигый жолу боюнча опера узак убакыт даярдыктан кийин, түйшүктүү чыгармачылык жолду баскандан кийин бул ири музыкалык, драмалык татаал форманы өздөштүрүүгө улуттук музыканттар өсүп жетилгенде жаралуу керек эле. Башкача айтканда, улуттук музыканын имаратынын пайдубалын куруудан башташ керек. Бирок ВКП (б) Борбордук комитети бардык республикалардын маданияты менен искусствосун, тарыхый кыска мөөнөттө өжөрлүк менен өркүндөтүп, жетекчиликтин администрациялык-буйрукчул ыкмасы менен жана өнөр адамдарынын жалындуу демилгеси менен ар кандай тоскоолдуктарды аттап өтүп, жеңишке жетишкен.

Бүгүнкү күндө мунун баары пропагандалык саясат гана болгон деп ооз көптүрүп айтуу оңой. Бирок чыгармачылык «Улуу топ» жогору жактын көрсөтмөсү менен кыска мөөнөттө да жаралат. Бизге ошондой орчундуу иштердин жыйынтыгы маанилүү: чындыгында, ар бир республикада зор уюштуруучулук кадамдар ишке киришкен. Улуттук биринчи опералар, балеттер, симфониялар, кантаталар жаралган. Дегеле болбой калды дегенде, бул артта калган улуттардын «чет-жакаларындагы» маданияттын өнүгүшүнүн сөзсүз далили. Ошол эле аймактарда өз кадрларын, профессионал адистерди өстүрүп чыгарыш үчүн максаттуу иш-чаралар жүзөгө ашырылган, искусствонун бардык түрлөрү үчүн студиялар ачылып, Москва, Ленинград сыяктуу борбордук шаарлардан атайын адистер жөнөтүлгөн, ошентип алгачкы режиссёрлор, сүрөтчүлөр, драматургдар, балетмейстерлер, хормейстерлер келип иштей баштаган. «Эл ичи –

өнөр кенчи» дегендей, ар бир улутта шык-жөндөмдүү таланттар болгон, аларды таап чыгып, үйрөтүп, билим берүү жагы жолго коюлган.

Россиядан келген профессионал адистерсиз алдыга койгон милдетти аткаруу – тез арада опера жанрын өздөштүрүү мүмкүн эмес. Алар кечикпей Фрунзеде болушту. Эгерде улуттук музыка маданияты мындай эмес, башкача нукка түшкөн болсо, билбейм, кандай абалда калат эле. Тарыхта башка вариант жок, андыктан, искусствобуз кандай калыпта өнүккөн болсо, ошондой кабыл алып, ошондой туюнганыбыз дурус. Кандай болбосун, жаңы формациянын композитору менен аткаруучусу дүйнөлүк улуу мурастарга ээ болууга тийиш. Демек, Борбордогу музыканттар менен кызматташ болуу турмуштагы зарыл көрүнүш болгондуктан, чыгармачылыкта да, жогорку окуу жайларда да, фестивалдарда да, декадаларда да, курултайларда да алар менен тыгыз байланышта болдук.

Алдына койгон негизги максат кыялдын, ой жүгүртүүнүн өзүн таң калтырган: кат-сабаты жок, байыркы көчмөндөрдүн жеринде улуттук опера коюлат деген эмне шумдук?! Социалисттик маданияттын жетишкендигин көрүп, батыштагы өлкөлөр таң калышкан... Биз, музыканттар, артисттер, сүрөтчүлөр, режиссёрлор андан утуш гана алганбыз, кээде өнөр жайдан, транспорттон, айыл чарбадан атайын каражаттар бөлүнүп, бизге бөтөнчө көңүл бурулган, биз шаттыкка бөлөнүп, бакытка термелгенбиз. Мисалы, кыргыз операсынын жазылышы бүтүндөй саясий өнөктүк катары кабыл алынган.

Азыркы «Сейтек» деген жаш балдардын чыгармачылык Борбору турган жерде цирк болоор эле. Бүгүнкү күндө да, шаан-шөкөт, оюн-зоок өнөрүнүн өнүккөн кезинде да цирк мурдагыдай эле көпчүлүктүн көңүл ачар жайы. А мурда элге белгилүү жагынан кино менен ат салыша турган искусствонун бирден бир түрү. Цирктин аренасы ошондой эле спорт мелдештери өтө турган арена анда азыркы замандын гладиаторлору: балбандар менен боксерлор «дүйнөнүн чемпиону» деген наамды алыш үчүн кармашчу. Бизде базарда өтүкчүлүк кылган Мухамед Али деген далысы жер таянбаган эбегейсиз зор балбан болгон. Бокс боюнча дүйнөнүн чемпиону Мухамед Али менен аты уйкаш. Атагы таш жарган балбандын шарапаты менен ар бир сезон сайын Фрунзеге СССРдин ар тарабынан эң оор салмактагы балбандар чакыртылып келишчү. Салмагы жүз килден жүз алтымыш килге жеткен Богун, Руденко, Хажы Мукан сыяктуу көп балбандар афишада жазылып турганда циркке шаардыктар «көчүп» барчу. Оркестрдин коштоосунда кооз кийинген балбандардын алле-парады өтүп, аларга ашык болгон биздин бийчилердин жашыруун сырдуу жолугуулары боло турган. Балбандардан кармашы укмуш көрүнүш болчу. Айрыкча, оор салмактагы чоң балбандарды «техникалык» балбандар ык менен жыкканда көрүүчүлөр бөтөнчө суктанар эле.

Москвада өтө турган улуттук маданияттын декадасына 38-жылы олуттуу даярдык башталганда, операга жабылып келе турган көрүүчүлөрдүн чордону циркте боло турган. Күн сайын эрте мененки саат ондо заманыбыздын ири окуясына катышууга Борбордук комитеттин биринчи секретарынан тартып, спектаклдин авторлоруна чейин, театр оркестринин урма аспаптарында отурган мага дейре өз-өз «трибунасында».

«Феодализмдин калдыгы» катары тыйылганына карабастан, Саякбай Каралаев күпүлдөп «Манас» эпосун 18 саатка дейре айтып, чаңкаганда уурташ үчүн ага атайы чай демделип турар эле. Ошентип, тыным албай бир ай даярдандык. Каралаев марафондо жүгүргөн күлүктөй «Манасты» чарчабай, чаалыкпай айта турган. Ал «Манастан» төрт жүз миңден ашык сапты жатка айтып, алдына күлүк чыгарбаган «Илиада» менен «Одиссеяда» болгону отуз миң гана сап бар. Саякбай бир айтканын кайталачу эмес.

Тоо кыргыздарынын миң жылдык тарыхын толук камтыган бул көркөм эпостун улуулугун мен ошондо түшүнө баштагам. Узак жылдар бою эң сергек, бат кабыл алгыч, элпек сезимден ажыраган, мекенимдин ырлары менен уламыштарын билбей калган мага ал өмүр бою эстен кетпей турган элес калтырган.

Шаардын сыртындагы Кара-Жыгач багында кыргыз элинин каада-салттарын, үрп-адаттарын камтыган жаштардын оюн-зоогу өткөрүлүп турчу. Чындыгында ал абасы таза, суусу тунук, жомоктогудай кол тие элек, кызбурак, керемет бак эле. Көк тиреген зор дарактардын, гүл жайнаган шалбаалардын фонунда улуттук кийимдеги кыз-жигиттер жарашып калчу. Ал өзүнчө эле театр болчу!

Декадага даярдыкты Борбордук комитеттин биринчи катчысы Алексей Вагов башкарды (мурда ал Москвадагы И. В. Сталин атындагы автомобиль заводунун партиялык уюмун жетектеп турган). Ал күн сайын курулуп жаткан имараттарда, сахналык аянттарда болуп, чыгармачылык иштерге бардык шарттарды түзүш үчүн ар бир жумуштун ийне-жибине чейин кийлигишти.

Албетте, кыргыздын биринчи операсын жаратууга бардыгын ичине алган мындай даярдык сейрек көрүнүш. Мүнөзүнө жараша ар бир спектакль ушундай камкордук менен тыкан даярдалса, кандай сонун болоор эле. Бардыгы жапырт киришкен камкордуктан кийин «Айчүрөк» операсынын зор ийгилиги алдын ала көрүнүп турган. Болжогондой болду. Бүгүнкү күнгө дейре бул эң сонун кыргыз операсынан ашып түшмөк тургай, анын көркөмдүк деңгээлине жете элек. «Айчүрөк» Кыргызстандагы ар түрдүү опера жанрынын жана башка өнөрүнүн бешиги болуп калды.

Дал «Айчүрөк» операсын даярдап жатканда кыргыз балетинин биринчи бүчүрлөрү ачылды. Кыргызстандагы профессионал бий өнөрүнүн калыптанышында бий-чебери Николай Холфин эң чоң роль ойноду. (Фрун-

зеге келгенге чейин жана андан кийин да ал Москвадагы Станиславский жана Немирович-Данченко атындагы Музыкалык театрда Башкы балет-мейстер болуп иштеген. Операга дейре эле «Алтын кыз» музыкалык драмасында Холфин бир далай бийлерди койгон.) «Айчүрөк» операсына ал киргизген бий дивертисменттер байыркы кыргыздардын унутулуп бараткан бий өнөрүн жандантты.

Дал ошол Декадага даярдык жүрүп жатканда мен Петр Шубиндин оркестрин жана ага катышкан биздин улуу музыканттарды, композитор-обончуларды, кол ойноткон комузчу-аткаруучуларды толугу менен биринчи жолу көрдүм. Мураталы Күрөңкөев, Молдобасан Мусулманкулов, Карамолдо Орозов, Ыбырай Туманов, Чалакыз Иманкулов, Актан Тыныбеков, Осмонкул Бөлөбалаев, Алымкул Үсөнбаев, Калык Акыев, Атай Огомбаев, Муса Баетов, Шекербек Шеркулов, Мыскал Өмүрканова, куудул Шаршен Термечиков, ооз комузчу Адамкалый Байбатыров, кыякчы Саид Бекмуратов, төкмө акындар Ысмайыл Борончиев, Токтоналы Шабданбаев жана башка өнөрпоздор алты дубан Ала-Тоонун ар тарабынан келген Атай булбулдай таңшып, ишенимдүү, табигый, эркин ырдачу. Муса Баетов «Манас» операсынын биринчи редакциясында Сыргактын партиясын аткарган. Ал нота билбегени менен эстутуму сергек, куйма кулак, үнү жагымдуу ырчы эле.

Ошондо бул өзгөчө концертти карап отуруп, азыр кыргыз музыкасынын классикасы болуп калган ырлардын көбүн мен биринчи жолу уккан элем. Алар Атайдын айтылуу «Ой, булбул», «Күйдүм чок» сыяктуу күйгөн ырлары, Мураталынын «Ботой», «Кер өзөн», «Ат кетти» деген күүлөрү, Абдылас Малдыбаевдин «Кызыл атчандар», «Забойщиктер» деген чыгармалары (кийин мен бул темаларга увертюра жаздым), «Ох-хой», «Күнөтай», «Ой, тобо» деген эл ырлары, дагы Шубин, Власов, Фере кылдат иштеп чыккан элдик обондор.

Кыскасы, биз ал күндөрдө күн тынымсыз, түн уйкусуз театрда же циркте конуп-түнөп жүрөр элек. Орус жаштар труппасынын жетекчиси Владимир Васильев, кыргыз театрынын жетекчиси таланттуу драматург Отунчу Сарбагышов (Отунчу азыркы атактуу балетмейстер Уран Сарбагышевдин атасы). Ата Мекендик футболдун, анын ичинде кыргыз футболунун өнүгүү доору башталып калган. Васильев футбол күйөрманы, биз матч болгон сайын стадионго жөнөчүбүз. Биздин «Спартак» командасынын мыкты чабуулчусу Кайып Оторбаев топ киргизген сайын стадион дүркүрөп турчу. Кайып Ата Мекендик согуштун башынан аягына чейин катышып, кийин диссертация жактап, ири окумуштуу-географ, академик, Кыргыз университетинин ректору болду. Мен кыргыз футболунун гимни «Алга» деген маршты жаздым, солист Артык Мырзабаев. Ал гимн биздин «Алга» командабыз эң бийик деңгээлге көтөрүлгөн жылдарда матч болоор алдында ырдалчу. 60-жылдарда «Алга» командасы Советтер Сою-

зунун булгаары топ мастерлеринин экинчи, андан соң биринчи лигасында ойноп калган.

Декаданын музыкалык жетекчиси болуп Василий Целиковский дайындалды. Ал үчүн Кыргызстан өмүр баянынын жөн эле бир этабы болуп калган жок. Москвага баргандан кийин Бүткүл союздук радионун чоң симфониялык оркестрине дирижердук кылды, аскердик дирижёрдук институтунда сабак берди, СССР маданият министрлигинин искусство иштери боюнча Башкы башкармалыгынын начальниги, башкыр искусствосунун Декадасынын көркөм жетекчиси болду. Ошого карабастан, кызы Людмила ошол кезде элге кеңири тараган «Антон Иванович ачууланууда», «Аба кемеси», «Төртөөнүн жүрөгү» деген музыкалык керемет кинофильмдерде ойноп, атасынын атагынан ашып түшкөн.

Ошентип, бардыгы даяр болгондо Кыргыз делегациясы 1939-жылы Москвага «Айчүрөк» операсын, «Ажал ордуна», «Алтын кыз» музыкалык драмаларын алып барды. Аманкул Куттубаев Москвадагы Жогорку театр окуу жайынын улуттук студиясын (ГИТИСти) бүтүргөндөн кийин Кыргызстанда жаш режиссерлордун группасын уюштурган. Ошондуктан, «Алтын кыз» музыкалык драмасын биздин кадрлар койгон. Режиссеру Өмүркул Жетикашкаев, сүрөтчүсү Гапар Айтиев, оркестрге дирижердук кылган Целиковскийдин жакшы көргөн шакирти Шейше Орозов болду.

Ал кезде актуалдуу деп баа берилген, жаңы турмушту сүрөттөгөн (тап күрөшүн жана пахта плантациясындагы өндүрүштү көрсөткөн) «Алтын кыз» музыкалык драмасы аркылуу биздин биринчи дирижёрлор, режиссерлор, ырчылар, бийчилер, жалпысынан бардык чыгармачыл адистер өсүп чыккан. Ал спектаклде башкы ролдорду аткарган Анвар Куттубаева, Ашыралы Боталиев, Абдылас Малдыбаев жана башка биринчи чакырыктагы артисттер дээринде бар, зээндүү, табигый таланттуу адамдар эле. Ооба, алар опералык үндөргө ээ болбосо да табигат көкүрөк кере дем алдырган, улуу тоодо шаңшыган, эркин ырдаган ырчылар эле. Музыкалык, ырчылык билими жок туруп, алар партияларын кулагы уккан боюнча жатка ырдаган куйма кулактар, аткарып жатканда жаңылышчу да эмес, кенедей кедерги кетирчү эмес. Ал кездеги ырчылар, артисттер, композиторлор маданият чептерин каармандык менен, өжөрлүк менен багындырчу. Бүгүнкү күндө консерваториянын, операнын солисттери кесибин «жүр-нарыга» салып, кечигип, кежирленип, маалкатып, өздөрүн «көрсөткүсү» келишет. Ал кезде мындай жаман адат жок. Менин улуу жолдошторум эч качан куру чирендикке жол берчү эмес. Маселен, «могикандардын акыркысы» Асек Жумабаевди түн ортосунда ойготсоң да өз партиясын жаңылбай ырдап жиберчү, «кел» десе, дароо кийинип театрга чуркачу.

Улуу актриса Анвар Куттубаева эч качан өзүн «көрсөтчү» эмес, ал каармандын образына айланып, ролго кирип, толук бойдон эрип кетчү.

Аялда кандай берилгич, жароокер касиет болсо, ал өз өнөрүнө ошондой берилген актриса эле. «Алтын кызда» энесинен ажыраган турмуштагы чыныгы кыз Чынарды, «Ажал ордуна» драмасында жарым баштык жүгөрүгө саткан кыздын – Зулайканын сахнадагы эмес, чыныгы турмуштагы коштошуу ырын трагедиялуу жүзүн көрсөткөн. Анвар сахнада Зулайканын коштошуу ырын ырдаганда, зал кошо дирилдеп, көрүүчүлөрдүн көз жашы агып отурар эле. «Айчүрөктө» бала кыял, жайдары синдиси Калыймандын ролун Анвар Куттубаева жаралышынан эрке мүнөзү менен элпек аткарчу. Анвар Куттубаева жылдызы жанып турган жылдарда атагы Сайра Кийизбаевадан да артык турган. Баарынан мурда ал үнү назик, эң ичке драмалык актриса болгон, а Сайра үнүнүн бийиктиги менен артыкчылык кылган.

Бүгүнкү күндө мени бир өкүнүчтүү сезим кыжаалат кылып, кыйнап жүрөт: биз Анвардан кыргыз театр өнөрүнө сиңирген зор салымын эске алып, кылган эмгегине жараша баалай албадык. Буга өзү да «күнөөлүү», анын адептүүлүгү, жупунулугу, жооштугу искусстводо жулунуп-жулкунган, өздөрүнө жөөлөшүп жол салган залым-рвачтардын алдында мажурөөлүк кылды. Ал өзүнө бир нерсе сурап, эч качан чоңдордун алдына барган эмес, андай жосунду намыс көрчү, ыйбаалуу аялдык касиетин абийирдүү сактаганга аракет кылчу. Ал эми азыркы убакта наам, сыйлык, жеңилдик алыш үчүн сахнада көрүнүү аздык кылат, шылуундар бардык жерде эшик чертип, досторун да курман чалат. Ошентип, Анвар Куттубаева бул дүйнөдөн эч кимге билинбей, элүү жаштан өтө бергенде акырын гана кете берди...

Ал эми Сайра Кийизбаева болсо, оттон-суудан кайра тартпаган, олбурлуу, эркек мүнөздөгү аял болгон. Балким, театрдагы биринчилик үчүн ошондой кулк-мүнөз керектир. Бактысына жараша үнү толук, туруктуу, кубаттуу, бийик болгон. Өзүнө даңк-сыймык ыйгарып алгандан кийин аброюн түшүрбөй өз маалында театрдан кетип калса болмок. Бирок сахнадагы ийгилиги кыз чагынан көндүм болуп калгандыктан, театрдын тартылуу күчү коё берген эмес. Убагында режиссёрлукка өтүп алыңыз деп, канча жолу канкакшап айтып көрдүм, ал андайды уккусу да келген эмес. Бир гана жылдыздуу мүнөттөр, дүркүрөгөн кол чабуулар, талант салтанаты аны алаксытып, азгырып, сахнага «чакырып» турду. Ар бир жаңы спектаклдин премьерасы болгон сайын ал өз «ырын» ырдап сахнада болгусу келди. Анын чоң жаңылыштыгы ушунда эле. Күч-кубаты тайып үнү жетпей, каргылдана баштаганда да айрым ырчылар өзүн сырттан тыңшап көрбөйт, ал жаш кездеги ийгиликтерин көз алдына келтире берет. Бул көйгөйлүү маселени улуу артисттердин айрымдары гана ойлонуп көрүп, акылга салып, туура чечет.

Биздин мамиле мурдагыдай бир калыпта кала берди. Мен – спектаклдин музыкалык бөлүгүнө, анын сапаттык деңгээлине жооп берген дири-

жөрмун. Ал болсо, бардык көздөр аны гана тиктеп турган солистка. Биз көп учурда «биринчи скрипканы» ким ойнойт, театрда биринчилик кимде – дирижёрдобу, солисткадабы деп талашып-тартышканыбызда тирешүүнүн жыйынтыгы мен тарапка ооп кетээр эле. Ошого карабастан аны кыргыз театрына, кыргыз искусствосуна көп эмгек сиңирген улуу актриса катары баалайм. Ал Каныкей, Айчүрөк, Татьяна, Баттерфляй, Ярославна сыяктуу аял образдарынын бүтүндөй бир галереясын түзүп кетти. Айдай болуп жаралбаса да, ал келбеттүү, шыңга, ай-чырайлуу болуп көрүнүүгө аракет кылчу. Акыры Кийизбаеванын карьерасы Бейшеналиева атындагы искусство институтунда мугалим болуп, сабак берүү менен аяктады. Деген менен, жоон топ шакирттерди өстүрүп чыгарып, республикада вокал боюнча биринчи профессор болду. Талашып-тартышсак да мен Сайра менен бирге иштешкен тагдырыма ыраазымын.

Биздин труппада өзгөчөлөнүп турган, жаркын фигуралардын бири Марьям Махмутова эле. Өткөн өмүргө көз жиберип жатып, андан бир нерселерди кыйгап өтүүгө дегеле мүмкүн эмес. Марьям Махмутова эртекинин камын жебеген, көр-оокатты көп ойлонбогон, бейкапар жашаган, турмуштагы чыныгы Кармендей ашык болгондорду артынан ээрчитип, баш ийдирип койгон, көзгө толо көркөм аял эле. Оркестр менен хорду басып турган, бөтөнчө күчкө ээ болгон коңур үнү Карменди аткарууда ага зор ийгиликти камсыз кылган. Кармен – анын бирден бир сүйгөн ролу болгон. Албуут Чачыкейди, карама-каршылыктуу Амнеристи, өзүнө тартып турган таасирдүү Марина Мнашекте аткарганда ага тең келген солистка жок эле. «Чио-Чио-Санда» Сузукини машын келтире аткарган. Анын жетишкен ийгилигинин кыл чокусу «Опричник» операсындагы боярыня Морозова. Бек чыңалып турган бийик үндүү «ля», си-бемолду башка солисткалар жеткире ырдай албай жатканда, ал эч шектенбей, кебелбей туруп, оңой эле алчу. Өкүнүчтүү жери, жарык дүйнөдөн эртерээк кетти, анын ысымы легенда бойдон калды.

Абдылас Малдыбаев жөнүндө кеп кылганда сөз узакка кетет. Ал биз менен биринчи таанышкан кезде эле СССР Жогорку Советинин депутаты болчу. Артисттен депутат чыгуу өтө сейрек көрүнүш, ал СССР элдеринин маданиятын таанып, билип, даңазалаган эң жогорку сый урмат эле. Ошондон кийин да көп иштерди жасап, кыргыздын музыкалык маданиятына зор салым кошту. Жаш музыканттарга талыкпай жардам кылып, композиторлор Абдраев, Аманбаев, Молдобасанов, Давлесовдорду өстүрүп чыгарды.

Артист катары – эр жүрөк каарман Күлчоронун, лирикалык каарман Сыргактын, трагедиялуу каарман Ленскийдин образдарын келиштире аткарып келди. Власов, Малдыбаев, Ференин бардык операларындагы улуттук обондорду эл чыгармачылыгын, эл ырларын мыкты билген Абдылас болгон. Опералардан тышкары композитор катары майрамдык

увертюраларды, кантаталарды, эң сонун романстарды, элге кеңири тараган ырларды жазган. Опера жана балет театры 1978-жылдан тартып, анын наамын алып жүрөт. Биз буга сыймыктанабыз.

Ашыралы Боталиевдин атасы, сөздүн түз маанисинде мени көтөрүп чоңойткон. Ал менин айылдаш агам болот. Малчынын үй-бүлөсүндө туулуп, ата-энесинен эрте ажырап, жетим балдар үйүндө чоңойгон. Анын артисттик шыгы эрте ойгонгон, ал ар кандай окуяларды кызыктуу, машын келтире айтчу. Жагымдуу тембри бар, баритон үндүү, баатырдык пландагы Ашыралы «Айчүрөктө» Семетей менен Чынкожонун, «Ажал ордуна» музыкалык драмасында Искендердин ролдорун аткарган. Анын аткаруусундагы Искендер туюкта калган элге багыт көрсөткөн, эң оор абалга карабай, окко-чокко төшүн тосуп, калың элди Кытайга он алтынчы жылдагы үркүндө баштап барган эл уулу. Жат жер, жат элде ачарчылык менен каатчылыктын кайгысын баштан өткөрүп, кыргыздарды кайтадан Ата Мекенине кайрып келет.

Ашыралынын актёрдук чебердиги улам бийикке көтөрүлүп, жыл өткөн сайын сомдолуп турган. Качан эки театрдын бирин тандоого мезгил жеткенде ал бара-бара үнү жарабай калаарын алдын ала билип, драма театры тандап, эл артисти катары андагы негизги ролдорду аткарууга киришти. Кыргыз театрынын тарыхында Лениндин ролун биринчи аткарып, Ашыралы чыгармачылык өмүр баянынан өчпөй турган из салып кетти.

Жапар Садыков менен Магинур Мустаева – жубай актёрлор. Мустаева ГИТИСТИ бүтүргөн, бирден бир баштапкы музыкалык билими бар, «биринчи чакырыктагы» актриса. Ал шыңга бойлуу, адамды өзүнө тартып турган сулуу аял эле. Ал Кийизбаеванын бүт репертуарын ырдап, мындайча айтканда, анын «дублёршасы» болгон. Сайрадан кем ырдаган эмес... бирок труппадагы «жалгыз өзү болуу, биринчи болуу» деген өкүмдүк жол берген эмес.

Жапар – көп жылдар театрда жетектөөчү баритон болуп келген, ал Семетей менен Манастын, «Токтогул» операсында Керимбайдын партияларын ырдаган. Үнү жетпей баратканда уюштуруучулук ишке өтүп, театрдын жана филармониянын директору болуп турган. Ал Советтер Союзунун мыкты коллективдери менен байланышуу жолдорун бекемдеп, Кыргызстанга Игорь Моисеев жетектеген СССР элдеринин бий ансамблин, Борис Александров жетектеген Советтик Армиянын эки жолку Кызыл Туулуу ыр жана бий ансамблин чакырган.

Алдына киши чыгарбаган куудул Мамбеталы Кыштообаев сахнадан көрүнгөндө эле зал күлкүдөн тең жарылчу. Эл арасында карапайым жүргөн, тамашакөй Мамбеталыны бардыгы жакшы көрчү. Ал ар бир жаңсоону, ишааратты, кыймыл-аракетти ойной билип, бийлей билип, колориттүү сөздү таамай айткан, улуттук акцентине, дикциясына тилчилер кызыга турган актёр эле. Атактуу драматург Касымалы Жантөшев да

актёр болгон. Ал «Алтын кызда» басмачы Момуштун, «Ажал ордуна» драмасында орус офицеринин ролун аткарганда залдагы отурган эл анын жазуучу Жантөшев экенин тааныбай калышчу. Спектаклде ойноп жатып: «Ат!» – деп кыйкырганда, дене-бой титиреп кетчү. Чындыгында «кичинекей роль жок, кичинекей актёрлор болот».

Кыргызстанды «Москвадан тартып, эң четки аймактарга чейин» да-назалаган, кыргыз театр өнөрүнө негиз салган биздин опера жана драма театрынын артисттеринин алгачкы шарданы мына ушундай болгон. Эгерде биздин театрдын ичине көз чаптырып көрө турган болсок, көрүүчүлөр залынын төбөсүндөгү Гапар Айтиев башында турган сүрөтчүлөр тарткан паннодо театр өнөрүнүн биринчи муунундагы актерлор аткарган эң мыкты спектаклдерден үзүндүлөр жаркыраган люстра аркылуу бадырайып көрүнүп турат. Алардын жан киргизген, кан жүргүзгөн образдары, учууга талпынып турган позалары мезгил шарына баш ийбей, көпчүлүгү өлбөс-өчпөс элес болуп, элдин эсинде калган, алар азыр бронзада да, мрамордо да, гранитте да, сүрөтчүлөрдүн полотналарында да турат. Алардан ысымдары менен институттар, окуу жайлар, көчөлөр, мектептер, театрлар аталган.

Москвалыктар кыргыз актёрлорун – табигый таланттар, атүгүл МХАТ мектебинен чыккандарга окшойт дешет. Алар турмушта жашаган өмүрү кандай болсо, сахнада так ошондой ойногон. Актриса Бүбүсара Бейшенбаева энеси Чынар каза тапканда шолоктоп ыйлаган, аны менен кошо залдагы көрүүчүлөр кошо ыйлаган. Бечара Бүбүсара кабыргасынан кагынып, кургак учуктан мерт болгон.

Шейше Орозовдун тагдыры да ошондой бүткөн. Ал Москва консерваториясында улуттук студиясын бүтүрүп, Шубиндин оркестринде баскомузда ойночу, биринчи Декададан кийин Ардак белгиси ордени менен сыйланган. Кыргызстандагы «Музыкалык сабат» деген окуу китеп анын калемине таандык. Шейше Орозов ар тараптуу таланттуу адам болгон, жашай түшкөндө дагы көп нерселерди аткарып кетмек.

«Алтын кыз» драмасынын либреттосун жазган таланттуу акын Жоомарт Бөкөнбаевдин тагдыры да кайгылуу бүткөн. Ал Ленинграддан келген сценарист К.Ф.Исаев, режиссёр Рапопорт, операторлор Юза жана Иза Герштейндер, режиссёрлор А. Куттубаев, Ө. Жетикашкаев, Ө. Жакишевдер менен «Манастын уулу Семетей» кинофильмин тарттырыш үчүн жер көрүп келатып, Ысык-Көлдөгү Сары-Ой деген коктуда жол кырсыгына учурап жаздым болгон. Жоомарттан башкалардын бардыгы аман калган. Акындын музасы жана жубайы, татынакай, таланттуу аял Тенти Адышева күйөөсүнөн жаш калып, Жоомарттын кесибин уланткан.

Тенти менин эжем Шайымбүбү менен ынак эле, экөө Жоомарттын мерт болгонун эскерип, ыйлап отурганын көп көргөм. Кийин да бул татынакай аялдын тагдыры кайгыга дуушар болуп, экинчи күйөөсү Муса Ады-

шев ишмердиги гүлдөп турган курагында капыстан мүрт кетти. Ал геология илими боюнча академик, Алай канышасы Курманжан датканын небереси. Болгону, Академиянын Президенти болуп кырк гана күн иштегенде жүрөгү тык токтогон, илимди уюштура билген, таланттуу окумуштуу эле. Кат-кабатында «Менделеевдин таблицасындагы» элементтер бүт жаткан Тянь-Шань тоолорундагы кен байлыктарды чалгындаганы үчүн Геология институту Эмгек Кызыл Туу ордени менен сыйланган. Тенти өзү да жарык дүйнөдөн эрте көз жумган.

Ата Мекендик согуш майданында кыргыз адабияты менен искусствосунун таланттуу өкүлдөрү Жусуп Турусбеков, Мукай Элебаев, Жекшен Ашубаев, Жума Жамгырчиев, Кусейин Эсенкожоев, Өмүркул Жетикашкаевдер курман болушту. Алла Таала да өзүнө жакшылардын жакшысын тандап алат тура... Бирок бакытка жараша, артында аталарынын атын чыгарган, алардын жолун улаган акыл-эстүү балдары калды. Жетикашкаевдин баласы Кадыр Өмүркулов – эл жазуучусу, мыкты кино-драматург Лилия Турусбекова – искусствого эмгек сиңирген ишмер, кинорежиссер, Кулубек Бөкөнбаев ири окумуштуу, геология илиминин доктору, өзгөчө кырдаалдар министри да болгон. Ал поэзия менен театрды жанындай сүйгөн жигит. Энеси Тентинин поэмасынын негизинде «Жаңыл Мырза» деген балеттин либреттосун жазган. Тилекке каршы, (музыкасы Калый Молдобасанов менен Михаил Бурштиндики) ал балет ар кандай себептерге байланыштуу сахнага коюлбай калды. Ашубаевдин кызы химия илиминин доктору, Жамгырчиевдин уулу белгилүү мелиоратор.

«Ажал ордуна» алдына ат салдырбаган, жогорку деңгээлде жазылган кыргыз элинин трагедиясы. Ал ички чыңалышы бекем, өтө күчтүү чыгарма. Отузунчу жылдарда аны көргөн эл залда шолоктоп гана ыйлап отурчу, анткени, трагедиянын болуп өткөнүнө жыйырма гана жыл болгон, азап-тозокту башынан өткөргөндөр али тирүү болчу. Драмада сүрөттөлгөн кызыл кыргын, кара сүргүн, Кытайга качып барып кайра тентип келген элдин тагдырын Жусуп Турусбеков социализмдин шартына багындырып, он алтынчы жылдын чыныгы тарыхый окуясы көз алдыга даана тартылат.

Которгон **Эрнис ТУРСУНОВ**,
Кыргыз эл акыны

Поэзия

**Акматбек
ИСАБАЕВ**

«Адам» деген атка конгун

*Жашоодо жаркын-жайдар күндөр келет,
Ал күндөр акырындап өтүп кетет.
Кысталыш кыйын күндүн сыноолорун,
Адамдын адатдары жеңе билет.*

*Айланып жамандыктар жеңилденет,
Асталап жакшылыктар келе берет.
«Айдын да теңи жарык, теңи кара,
Жашоо да дал ошондой», – деп жүрүшөт.*

*Турмуштун сыноолорун жеңе билген,
Оор күндүн кенелтесин кийин көрөт.
Келгенди керексизге чача бербе,
Кыргыздар ал түнөздү «кесир» дешет.*

*Тоюнсаң: «Тоо болдум» – деп ойлобогун,
Ач болсоң: «Бүттү» – деп толгонбогун!
Барына, жогоуна да чыдай билип,
Татыктуу «адам» деген атка конгун!*

Акматбек ИСАБАЕВ 1929-жылы Ысык-Көл районундагы Бостери айылында туулган. Жетилүү аттестатын алгандан кийин, Бишкектеги (андагы Фрунзе) пединститутка кирип, филология факультетин аяктаган. Тянь-Шань, Ош аймактарындагы мектептерде эсептеги кызматтарда иштеп, кийин туулуп-өскөн айылындагы орто мектепте эмгектенген. Азыр ардактуу эс алууда. «Таберик», «Ата сөзү – таберик» ыр жыйнактарынын автору.

*Жашоодо гүлдөй болуп жайнай бергин,
Жакшылык жардамыңды жасай билгин.
Жакының, эне-атаңды сыйлай билип,
Жарыңды, балдарыңды эркелеткин.*

*Жашоодон хандар өткөн, бектер өткөн,
Өмүрүн ыфакатта өткөрүшкөн.
Арманда ач-жылаңач, тойбой жүрүп,
Ар килдин эшигинде кулдар өлгөн.*

*Азыркы мезгилибиз «фынок» дейт,
Ар кили жер кезип, акча издейт.
Ата Журт милдеттери эстен чыгып,
Эртеңки келечегин эскериппейт!*

2008

Адам — дарак, бирок...

*Адам – дарак жалбырактан бүрдөгөн,
Тамырланып, жылдан-жылга гүлдөгөн.
Бороондордон, аяздардан калкалап,
Канат жайып, урпактарын өстүргөн.
Бирок анын өкүнүчтүү жагы бар,
Мезгил өтсө, карылыкка жеңдирген.*

*Кандай кайгы, улгайганда калтырап,
Карда, суукта карбаластап турушу.
Дарак жылда жалбырактан жашарат,
Адам кайра жашара албайт кайгы ушу.
Акыл жетет, бирок өзүң жетпейсиң,
Карылыкта бир тамчы суу – түрөк суу.*

*Даракты кыркып, шылып кыйратабыз.
Карыны кор кармап ыйлатабыз.
Бага турган балдары бөлүнүшүп,
Өзүбүзчө жан багып келатабыз.
Бирок да эне-атанын ыйыктыгын,
Эске албай, эсирип унутабыз.*

Тигинде бир баласы кишисинет,
Калп күлүп, ашык сүйлөп, бой көтөрөт.
Аялы «ак бараңын» октогондо,
Чычкандын ийинине кирип кетет.
Бирок ал ата-эненин баркын билбей,
Тирүү бир адам болуп басып жүрөт.

Адамдар «балалуу болсок» дешет,
А балдар, ар түрдүү ойдо жүрөт.
«Тирүүбүз, чоңойдук, болду» дешип,
Акмагы тетир карап басып кетет.
Бирок ал карыганда балдарынан
Ата-энеге кылганын өзү көрөт!

Ата Журт

Акындар Ата Журтту жазып келет,
Артисттер кубулжутуп ырдап жүрөт.
Ар адам Ата Журтка арнашып
Арзыган ак эмгегин тартуу этет.

Болгонун Ата Журтка багыштайбыз,
Жок болсоң, кайда барып жан сактайбыз?
Бак берген, өмүр берген Ата Журтум,
Өзүңдү эне-атадай ардактайбыз.

Кеңдигиң, кетибеген мартчылыгың,
Кейитпей бизди багып келе жатат.
Кендериң, байлыктарың арбын экен,
Калкыбыз иштете албай кыйналышат.

Сууларың, карагай-чер токойлоруң,
Керилген кең өрөөн жайлоолоруң,
Ааламга аты кеткен Ысык-Көлүң
Ушулар – элге берген белектериң.

Багасың миллионду бир адамдай,
Байлыкты келатабыз биз күтө албай.
Кайберен, бугу, тарал, эликтерди
Жеп бүттүк, ач жолборс, карышкырдай.

*Эликти арча ичинен кылтактайбыз,
Арча кыркып, эликти куйкалайбыз.
А чаарчык энеси жок жетим калды
Ач көздүк, жырткычтыкты таштабайбыз.*

*«Ата Журт мекенимди коргойлун» – деп
Ант берип, аскерге барбадыкпы.
Атадан турас болгон жаратылыш
Бүлдүрбөй урпактарга таштайлычы!*

Эстелик

*Баарыбыз башыбызды жерге салып,
Баратабыз көрүстөнгө капаланып,
Бирге өскөн курдашыбыз каза болду,
Баш ийип, сапарына узатабыз!*

*Ар кандай эстеликке токтой калып,
Андагы жазууларын окуп алып:
«Ал ким эле, тирүүсүндө кандай эле?»
Адамдык сапаттарын ойлой калып.*

*Таш турат, сүрөт турат, ыйлап турат,
Тынчтыкта дудук болуп жашы тамат.
Артына кандай из калтырды экен?
Тунжурайт, унчукпайт, тилден калат.*

*Изи жок, таш эстелик кимге керек,
Туурадыр, келсе бирөө дуба тилеп,
Тигинде талын айдап, байлар жүрөт,
Ал өлсө талын көтбөйт, өзүн көтөт.*

*Өмүрлөр минут санап өтө берет,
Уланып, узарып жаш муун келет.
Аларга – узак-узак эстеликке
Ак эмгек, өлбөй турган ырлар керек.*

*Арт жакта айтылып калыш үчүн,
Арзыган илим, билим, ырлар керек.*

*Кылымдап жашай турган адамдар жок
А ырлар кылымдап жашай берет.*

*Арт жактан сапырылып урпак келет,
Калтырган этгегиңди көтөрүшөт.
«Бул биздин атабыздын ырлары» – деп,
Дооруна, замандашка окуп берет!*

Махабат

*Махабат жүрөгүңдө, көңүлүңдө,
Ал жандооч, бирге жашайт өмүрүңдө.
Жаштыкка кубат берчү, шердентүүчү,
Тагдырдан тартууланган ыйык нерсе.*

*Махабат тоонун гүлү, чөлдүн гүлү,
Жаштыкка жытар жытын искетүүчү.
Өмүрдүн күлгүн кези, таттуу кези,
Сүйүүнүн сүрөөнчүсү, жан жолдошу.*

*Махабат, аяз кыштай тоңдурасың,
Унчукпай улутунтуп, ыйлатасың.
А кээде күлбөс жерде күлкү кылып,
Адамды «мыш» кыласың, уялтасың!*

*Көңүлдү көкөлөтүп күнү-түнү,
Кучактап эркелетчү махабатым.
Койнума кирип алып чыкпай жүргөн,
Гүл жыттуу айланайын, махабатым!*

*Кырдагы кызыл гүлдөй жайнай бергин
Кызыгы тарабаган махабатым.
Кыйышпай, өмүр шерик болуп келдиң
Кылымдап жашай бергин махабатым!*

*Мен сени, балдарыма берип кетел,
Бул үйдөн кетпей жүргүн махабатым.
Туу болуп, тукум болуп балдарыма
Желбиреп тура бергин эң кылбатым!*

Ыйык жанбыз

*Барында баалай албай адамдарды,
Көзү өтсө, «байкуш ай» деп туңаябыз.
Өзүбүз өзүбүздү баалабасак,
Башканын баркын дагы унутабыз.*

*Жашоонун көп талабын жөндөй албай,
Жетем деп көптөрүнө жетише албай.
Жалгандан алагүү болуп өткөн,
Жашы аз, түйшүгү көп адамзат ай!*

*Тоюкса, жетишсе көкөлөгөн,
Жок болсо, ындыны өчүп чөгөлөгөн.
Барлардын кара чайын тактап ичип,
Жокторго сыртын салып басып кеткен.
Күнүлдүк көр тириликтин кулу болгон,
Күйүл күн, күйүкчөөл адам экен!*

*Санаабыз санга кетип сапырылып,
Сан жетпес ойлор менен алышабыз.
«Сеники, меники» – деп териштирип,
Салышып, тартышып келатабыз.
Салам да сатык болуп баратабы
Самаган жериңе кире албайсың,
Суткасы толтуралар кирип кетет,
«Сакта» – деп, абийириңди айта албайсың.*

*Жашоодо бирдей эле адамдарбыз,
«Жакшысың, жатансың» – деп айта албаспыз.
Жетеленген турмуштун агымына,
Жашоого келип-кеткен бир адамбыз.*

*Жырған да, ыйлап да өткөн бул турмуштан,
Күнүлдүк жашай турган ыйык жанбыз!*

Конкурса

**Тыныбек МЕЙМАНАЛИЕВ,
Бакыт МЕЙМАНАЛИЕВ**

СЫРТТАН

(БАЯН)

Алгачкы китебибизди атабыз Мейманалы уулу Сагынбекке жана атабыз Момун кызы Дарикага сүймөнчүлүк менен арнайбыз.

Биринчи бөлүк

Кымбаттуу окурман!

Силердин назарыңарга сунуш этилген бул окуяны биз ар кандай вариантта, ар кандай мезгилде, ар кандай адамдардан угуп келгенбиз. Бирок ар жолу анын негизги сюжети өзгөрүүсүз калып, ал эми өтө маанилүү курамдык бөлүктөрү ким айтса да – бардыгы окшош эле. Ушунун өзү сырттан жөнүндөгү окуя чыныгы турмуштан алынганына күбө болуп турат.

Улуу муундар бул болмушту ооздон оозго өткөрүү менен анын кадыр-баркын кемитип да, ашырып да жибербей, кийинки тукумдарга адам ме-

МЕЙМАНАЛИЕВ Тыныбек Сагынбекович 1961-жылы Талас облусунун Манас районундагы Покровка айылында туулган. Бишкек гуманитардык университетинин орус тили жана адабияты факультетинде окуган.

Учурда Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин Окуу китептерин чыгаруу бөлүмүндө жетектөөчү адис жана ошондой эле Республикалык илимий-усулдук кеңештин жооптуу катчысы болуп эмгектенүүдө.

Автордун «Сырттан» чыгармасы англис тилине которулуп, АКШда (Бостон ш.) басууга даярдалуда. «Потомок императора» романы 2008-жылы орус тилинде «Бийиктик» басмасында жарыкка чыккан. Тыныбек Мейманалиев котормочу катары да окурман журтуна кеңири белгилүү.

нен иттин ортосундагы чындап берилгендиктин, бекем достуктун бийик үлгүсү катары сактап келишти.

Азыркы көзү тирүүлөрдүн ичинен бул болмушка автор болом дегендер чыга койбос, ошондуктан, аны элдик деп айтсак адилеттик болор.

Ал эми бизге болсо өз мүмкүнчүлүгүбүзгө жараша бул укмуштуу баянды жоромолдоо вазипасы туш келип олтурат.

Чын дилибизден урматтап,
авторлор

I

Мезгил жана мейкиндиктин чексиздиги ушунда, аларды айрым да, чогуу да толук өлчөө мүмкүн эмес.

Таш жол да ошонун өзү, эзелтен бери эл оозунда ушундай аталып келет, ал байыртадан бери эле чексиз болуп калган, анткени, эки багытында тең: бир тарабы – баш-аягы жок шыбактуу ээн талаа, экинчи тарабы – асман мелжиген улуу тоолордун ашуулары аркылуу, бийиктигинен баш айланган кыя жолдор, адам буту баса элек мелтилдеген жайлоо менен барып, бүткүл дүйнөдөгү өлкөлөрдү бир бүтүн Ааламга бириктирген Улуу Жибек Жолуна кошулат.

Жол туш тарабы бири-бирине уланган асман тиреген улуу тоолор менен курчалган ажайып жашыл өрөөндү жарып өткөн чандуу саргыч тасма болуп созулуп жатат.

Алар, тоолор, жомоктогу дөөлөрдөй болуп, сүрдүү мелтиреп, былк эттирбей көк асманды төбөсү менен тиреп турушат.

Багытында жыландай ийрилип кеткен таш жол бир нече ирет чоң, майда көпүрөлөрдү тепчип, ээ-жаа бербей аккан, ак илбирстей багынбас Талас суусу менен кездешет.

Суу башаты мөңгү алдынан жылжып аккан майда булактардан куралат, суу куралган жерде жаштыктын күчүн кайтаруучу, жанга даба болуучу көрпөлөнгөн түбөлүк жашыл чөп шыбырашып өсөт, жыты аңкыган кооз гүлдөр жайнайт. Талас суусу өзүнүн нечен кылымдарды карыткан нугуна жер алдындагы болобу, эринди болобу, жаандын суусу болобу – бардык сууну кошуп алып, кууш капчыгайларда күр-шар этип, шаркыратмалардан жин ургандай жаалданып, түзгө түшкөндө мелмилдеп жай агып, бараткан жолунда көп жерлерди жана элдерди өзүнүн жан жаратар суусу менен сугарып, дүйнөлүк мухиттин көзгө көрүнбөс деңгээлин көздөй тынбай жүрүп олтурат.

Ошентип, кудурети күчтүү Жараткандын эркинен жаралган жана жашоонун ажырагыс жиби түбөлүк байланыштырган булар: өркөчтөнгөн

тоолор канаттуулар, булуттар менен, дарыялар балыктар менен, токой ар кандай жандуулар менен, жол – кабар-каңшаарларды жыйнаган жо-лоочулар менен, ошондой эле жашоого тээк болгон улуу Күн алдындагы мээрман жерде чарчап-чаалыкпаган адамдар жанаша жашап келатышат.

Ошол катаал жылы тоодо кыш эрте келди: кар оор түштү, бороон-чапкындуу катуу суук болду. Ошондуктан, кыргыздын белгилүү саруу уруусунун акбай, бабыр уруктары жалбырактар сабагынан сабалап эрте түшө баштаганда эле Суусамыр өрөөнүнүн Кош-Жайлоо жана Кан-Жайлоо деген жайлоолорунан көчүп, Эчкилүү тоосунун күнөстүү түштүк капталындагы Ак-Жар кыштоосунан жай алышты; майда жана бодо малдарын, жылкыларды өрөөндөргө түшүрүштү. Алардын конушу дайыма ызгаардуу шамал боздоп турган Чоң-Капкадан жана мал-жанга тынчтык бербеген жапайы жырткычтар мекендеген Бала-Саруу токоюнан кыйла окчун эле.

Андан бери бир нече кылым өтүп, адамдардын нечендеген муундары алмашты.

Ал кезде жаратылыш таза да, жаш баланы эркелетип эмизген келиндей, көрктүү да эле.

Ал кезде адам табияттын капыстан болуучу кырсыктарын жана апааттарын эске албаганда, жаратылыш менен камыр-жумур болуп, жармакташ жашаганды билчү, анткени, андан ченеми менен алып, ашыгы менен кайтарчу, жакшылыкка жакшылык дегенди эсинен чыгарчу эмес.

Адамдар мал тукумдатканды, дыйканчылыкты – жер айдап, үрөн сепкенди, түшүм жыйнап, аны сактаганды билчү. Капкан салып, жаа тартып, найза ыргытуу менен илбээсиндерди жана аңдарды алышчу, көлдөрдөн жана суунун иримдеринен балык кармашчу, токойлордон жапайы жер-жемиштерди, мөмө-чөмөнү жыйнашчу.

Суу жээгиндеги калың камыштардан жана чычырканактын чытырмананын кыраңдын кызыл түлкүсү жана көзгө илинбес аяр мадылы кыргоолдорго жана коёндорго, кекиликтер менен суу ичиш үчүн түзгө түшкөн улуу тоонун уларына көз артышат.

Өзөндүн кашкайган тунук суусу күбүлгөн жалбырактарды жана жээк бойлой өскөн гүлдөрдүн таажычаларын жылжыта агызып, үстүнөн көлөкө кетпеген көлмөгө жеткирет. Куду киришип жаткан кыздын чачындай жайылып, суунун агымы менен калкыган балырдын алдындагы өзүнүн көзгө көрүнбөс сарайынан жайкы аптапка ысыган таштын үстүнө жатып кактаныш үчүн түш маалында жыландардын энеси зор Ак жылан жылып чыгат.

Барпайган көлөкөлүү эмен дарагынын түбүндөгү жалбырактардын астынан былтыркы эмен уруктарын казып алышып, жапайы камандын торопойлору чыйылдашып, коркулдашып, табылгаларын жыргап жеп жатышат.

Таз жорулардын көкөлөп учканын болжой карашып, ээн талаада салып-уруп, арыктаган чөөлөр тарп издеп жүрүшөт.

Үйүрү менен да, жалгыз-жарым да айлана-чөйрөнү доңшутуп карышкырлар желип-жортушат.

Жапалак арчалуу бетте килейген күрөң аюу тоодой ташты кулатты эле анын дабышынан чочуган эликтер күндүн көз уялткан нуру алдында жебедей учуп баратышат.

Андып барып тамактап жыккан аркардын күрөө тамырынан дирилдеп аккан жылуу канды ак илбирс шимирип ичүүдө.

Мезгил-мезгили менен түн тынчтыгын бузуп, ой-тоону жаңырткан азия жолборсунун күркүрөгөнү угулат.

Кыштоого көчүп келгенден эки жумадан кийин көчүп-конуунун убара-түйшүгү аяктап, кыштоо турмушу акырындап өз нугуна түштү да, күнүмдүк тиричилик жай, өз калыбында өтө баштады. Коңур күздүн мемиреген ачык күндөрүнүн биринде Рахман бай – саруу уруусунун аксакалдарынын башында турган карыясы жигиттерине көк кашка букачарноопасты сойгула деди. Аттарын ойноктоткон боз уландар элди түлөөгө чакырганы чаап жөнөштү.

Эрте күздүн кечки иңирин таратып, терebelди сүттөй жарыкка бөлөп, Эчкилүү тоосунун ары жагынан жез табактай жаркыраган тептегерек толгон ай чыга келди.

Рахман байдын тогуз канат ак өргөсү. Үй ичи кынтыксыз жасалган: керегелерге колдо токулган килемдер жана калтар, суусарлардын терилери илинген, жайды-жайлата күнгө какталган как жерде калың төшөлгөн ала кийиз, шырдактар. Үй ичи толтура түлөөгө чакырылгандар дүйүм-түркүн даам-татымдар жайнаган кенен дасторконду тегеректешип, малдаш токунушуп, улуулата олтурушат. Алар сыр аякка куюлган кымыздан бирден алышкан соң, быйыл кыштын кандай болору, малжандын жөн-жайы тууралуу сөзгө киришишти...

Ошентип, алдыга тартылган эт желип, сорпо ичилген соң Рахман бай сөзүн баштады:

– Урматтуу агайын-туугандар, менин өмүр сапарым карып келатат, силер менен кош айтышар күн жакындап калгансыды. Мен байлыгымды: өрөөн толгон малымды, өрүш толгон жылкымды көрүмө ала жатпайм. Адам бул опасыз дүйнөгө жылаңач келип, чын дүйнөгө жылаңач кетет. Балдар – адам тукумун улаган, анын атын жана ал жөнүндө эстеликти өчүрбөй сактаган жалгыз ошолор.

Баарыңар билесинер, мен үч ирет үйлөндүм: жаш аялга да, балалуу жесирге да, беш көкүл жаш кызга дагы. Бирок Жараткан мага эр жүрөк баатырлыгы менен менин даңкымды чыгарып, атымды өчүрбөөчү уул бербеди. Жараткан мага сулуулугу жана чебер уздугу менен менин даңкымды чыгарып, атымды өчүрбөөчү кыз да бербеди. Ошентип, мен көз жумарым менен менин тукумум үзүлөт, анан менин сөөгүм менен кошо

ысмым да кошо көмүлөт. Эч ким менин атымды эскерип, мага куран окубайт. Ал эми менин жаным болсо тигил дүйнөдө жаннаттан жай албайт жана түбөлүк жалгыз калат.

Очоктогу оттун жалыны жарык кылган тогуз канат ак өргөдө жымжырттык өкүм сүрдү, коломтодон жүлүндөй созулуп жогору көтөрүлгөн түтүн түндүктөн чыгып, жымындаган жылдыздарды көздөй сапар тартты. Бир гана очоктогу отту көздөй учкан шайтан көпөлөктүн канаттарынын дирилдегени угулуп турду.

Олтурган туугандардын бирөө да Рахман карыянын көзүнө тик карай алышпады, анткени, анын арманын жана эч бир сөз көңүлүн көтөрө албасын баары билишчү.

Рахман бай сөзүн андан ары улады:

– Кимде ким мага элдин эсинде калгыдай менин атагымды чыгарчу алдына ат салдырбаган байге бербес күлүк ат таап келип берсе, мен анын акысына кырк байтал, кырк бодо жана жүз кой берем.

Ошентип, таңга маал үрүл-бүрүлдө жылуу кийим, төшөнчүлөрдү бөктөрүнүшүп, жанбаштыкка гүлазык алышып, канжыгага чагырмак куюлган чанач байланышып, алдына ат салдырбаган байге бербес күлүк ат издөө үчүн дүйнөнүн төрт тарабына төрт топко бөлүнгөн жигиттер аттанышты; алардын алгандары каруу-жарак, сапарлары алыс жана көп күнчүлүк жол эле.

II

Биринчи топ үч күн жүрүп, жолу болбой кайтты.

Түндүктөгү талаа тарапты беттеген экинчи топ жылкычы казактардын буктурмасына кабылып, теңсиз кыска кармашуудан соң кайра качып, экөө жараланып, бешинчи күн дегенде келди.

Батыш тарапка кеткен жигиттер жалгыз-жарымдап, экиден-үчтөн самсып, эмне үчүн минтип бириндеп кетишкендери өздөрүнө гана белгилүү болуп, жуманын аяк ченинде келе башташты.

Бирок чыгыштагы суунун башы жакка жана андан аркы улуу тоолор арасындагы айылдарга багыт алышкан төртүнчү топтон мына экинчи жумага карагандан бери кабар ың-жыңсыз жок.

Сапардагы жигиттердин үй-бүлөсү, туугандары Рахман байдын үйү тарапка кабактарын салып: карыганда адам акылынан адашат тура, болбосо, кайдагы бир ат издетүү деген кимдин оюна келмек эле, деле арты жакшылык менен бүтсө экен дегенчелик кылышып, кыйгач карай башташты.

Экинчи жуманын орто ченинде жоголгон беш жигиттин үчөөнүн карааны аттарынын аягынан чыккан чаңын уюлгутуп алыстан көрүнгөндө баары жеңилдей түшкөнсүдү.

Үчөө түз эле кыштоонун четиндеги окчун турган дөңсөөгө жайгашкан Рахман байдын чоң өргөсүн көздөй салышты.

Жигиттер биринен-бири озуп, көргөн-билгендерин жамырап айта башташты.

Рахман бай колун жай көтөрүп, мындай деди:

– Жигиттер, биринер эле сүйлөгүлөчү.

Жигиттер бири-бирин карап калышты, ошондо үчөөнүн бири Жанболот сөздү улады:

– Ошентип аксакал... алыскы тоо арасындагы айылга ат менен үч күндүк жол экен. Биринчи ашууга чейин дагы бир күндүк жол калганда жогорку өрөөндө чоң той болуп, биз ат чабышка туш келдик. Кыргыздардан бөлөк, аттарын сынайбыз деп казактар, өзбектер келишиптир, ал эми түндүктөгү тажиктер болсо кыргыздын таза кандуу аттарын сатып алабыз деп келишиптир.

Абдан узакка чабылган зор байгеде көөдөй кара кашка ат чыгып келип, баш байгени – он эки топоз, өркөчтөрү типтик нар төө жана алтын чегеленген бат атар мылтыкты алды. Канча кымбат баа сунуш кылынса да, ээси атты сатпай койду.

Той бүткөндөн кийин биз аттын, аттын ээсинин жана аларды коштоп жүрүшкөн топтун артынан айылга жеткенге чейин алыстан акмаладык. Түн кирери менен биз токойлуу тоого чыгып, от жакпай, үстүнөн көз салып жаттык.

Найза, жаа, жебелер менен куралданган сакчылар кара тулпарды көздөрүнүн карегиндей кайтарышты.

Бирок таң саарда ноопаздай болгон тогуз карышкыр айылдын жогору жагынан кадимки сел каптагандай короодон короого, кашардан кашарга качырып кирип, малга кызыл кыргын салышканын биз көрүп турдук.

Жашырынууга үлгүрө албай калган иттерди эски чүпүрөктү тыткандай бөлөк-бөлөк кылып тытып кетишти.

Капсалаңга капысынан кабылган мал, же карышкырдын кандуу азуусуна жара тартылып, мүрт өлүштү, же иче-кардын сүйрөп, же канга бөлүп, жараланган немелер жинди болгон немедей көзү көргөн жакка алдас уруп, качып баратышты.

Эсине келген эркектер балдарын жана аялдарды боз үйгө, же жертөлөгө жашырышып, адисинен ашкан жырткычтардын артынан түшүштү. Бирок карышкырлардын үйүрү айлананы ызы-чууга түшүрүп, колуна эмне тийсе ошону менен куралданган айылдагылардын айкырык-кыйкырыгын, каргап-шилегендерин капарына албай, өз билгендерин жасап жүрүштү.

Жырткычтардын кулак угуп, көз көрбөгөн кандуу майданын жалгыз бой жашаган жесир аялдын короосунан ызы-чуудан улам чуркап чыга калган келте куйрук, төрт-беш айлык кара күчүк бузду. Ал ачынган карышкырлардын үйүрүнө тайманбастан жалгыз качырып кирди.

Таламандын так түшүндө карышкыр адам жашаган жерге качырып кирип, эч кандай тоскоолдуксуз өз билгенин жасаганын биз биринчи жолу көрдүк, бирок биз жанагы келте куйрук кара күчүк карышкырлардын үйүрүн айылдын ортосуна токтотуп, анан качууга аргасыз кылганын эч качан унутпайбыз.

Карышкырлар куйруктарын кыпчып, биринен бири өтүп, оттон корккондой күчүктөн коркуп, тоону көздөй качып, көздөн кайым болушту.

– Мырзам! – деди Жанболот көздөрү кубанычтуу чачырап. – Бул куйругу келте кара күчүк сырттандын өзү, мындай болгондо да жүз жылда бир жаралат. Дал ушул күчүк өзүнүн тайманбастыгы жана алгырлыгы менен атыңызды алыска угузуп, даңкыңызды чыгарат.

Эки жигитибиз күчүктү карап жана үй чарбасына жардамдашыш үчүн жесирдин үйүндө калышты. Сөз сизде калды, мырзам.

Бир тынымга ойлонгон соң Рахман бай жигиттерге буйурду:

– Жалгыз бой жесирге тиги бададан бир саан уйду тандап алып, дагы он койду үстүнө кошкула. Жалгыз бой жашоо деген эмне экени мага белгилүү го, анан калса жарды болсо. Алыскы айылда жашаган бул аял коородогу малынын түйшүгү менен күнүн көрсүн. Мага болсо жанагы кереметтүү күчүктү бери жеткиргиле, карыяны кубантканыңар ошо болсун. Адам карыган сайын бала боло баштайт деп эл бекеринен айтпаса керек, мен да ошолордун биримин.

Ал эми силерди, жигиттер, иш аткарылгандан кийин ак ниет аракетинер жана дилгирлигинер үчүн ар биринди өзүнчө сыйлайм. Эң башкысы мага жанагы күчүктү алып келгиле, калганын көрө жатабыз.

...Аял чабаганчыларды кубаныч менен тосуп алды, иш арасында кубанычын жашыра албай сүйлөп да жатты:

- Мына, Каракулак мени байытты да койду: короо толо малдуу кылды! Мен аны, балдар, силерге бекер деле кармата бермекмин. Ал күндөн күнгө чоңоюп келатпайбы, а мага жалгыз аны багуу улам оорлоп баратат.

Анан жупуну коноктоонун учурунда аял күчүктүн кайдан пайда болгондугу тууралуу кыскача баяндап берди.

– Менин маркум күйөөм, жаткан жери жайлуу болсун, тукум кууган мергенчи-жаачы болчу, анын ысмы биздин тарапта эле эмес, андан алыска белгилүү эле. Ал кийик уулап жүрүп каза тапты: аты менен кошо аскадан кулап, зоонун жаракасына түшүп кетти.

Ошол аңчылыктан жалгыз гана биздин Алдырбас – кыргыз бөрүбасарларынын тукумундагы зор көк канчык кайтып келди. Күйөөмдүн өлгөн жерине мени жана биздин туугандарды дал ошол ээрчитип барды. Бирок анын сөөгүн алиги каргыш тийген жаракадан алып чыгууга мүмкүн эмес болчу. Ошентип ал ошол жерде кала берди. Ал менин жүрөгүмдүн айыкпас оорусу... – Ак чач аял, көзүнүн жашын алаканы менен аарчып, бир тынымга унчукпай калды да, бир аздан соң терең үшкүрүп алып, сөзүн

улады. – Ошондон кийин Алдырбас үйдөн кетип калып, көпкө жоголчу болду, кээде бир күн, кээде андан да көпкө. Көрсө, мага кийин биздин аңчылар айтып беришти, ал баягы каргыш тийген туңгукка барчу экен, анан ошол жактан анын узакка улуганы угулуп турчу.

Ээси өлгөндөн кийин Алдырбас эки жыл жанына дөбөттөрдү жолотпой жүрдү. Бирок жаратылыш өзүнүкүн берген сыяктуу эле, өзүнүкүн алат экен – быйылкы жазда гана ал үйүгүшүп кетти да, боосуп калды. Ырас, кайсы дөбөттөн болгону мага белгисиз.

Жайдын башында Алдырбас күчүктөдү, бирок бирди гана, силер менден кымбат баага алып жаткан Каракулак. Ал туулганда эле ушундай туулду – чунак кулак, келте куйрук. Анткени ал – сырттан. Ачыгын айтканда, ага көп кишинин көзү түштү жана дурус бааны сунуш кылышты. Мен аны чоңойсун дедим.

Ошентип, Каракулактын туулганына бир ай да толо электе бизге түн ичинде карышкыр кол салды. Мен мындай зор, анан калса арстандыкындай жалы бар, карышкырды эч качан көргөн эмесмин. Ал карышкырдын сырттаны болчу, иттин сырттаны али жаш жана алсыз кезинде чайнап салуу үчүн келген.

Бирок күчүктүн алдында тоодой тоскоолдук болуп анын каары боюна чыккан энеси Алдырбас турду. Мен араң дегенде аны боз үйдүн босого-сунан желкесинен алып очоктогу оттун жанына таштадым, аны ошол сактап калды. Ал эми анын энеси Алдырбас карышкырдын сырттаны менен айыгышкан кармашта курман болду да, баласынын өмүрүн сактап калды. Карышкыр оор жарадар болду, бирок аман калды. Ал азыр да тоо-талаанын үрөйүн учуруп, каргашалуу көк көлөкө болуп жортуп жүрөт.

Мен – аялмын, а менин Каракулагым – сырттан, ошондуктан ага эркектин тарбиясы керек. Силердин бай анын татыктуу ээси болот деп ойлойм. А мен болсом эми койлорду төлдөтүп, өзүмдүн уюмду саайм.

Бирок убактысы келгенде силер мага Каракулактын тукумунан бир күчүк алып келип беребиз деп убада бергиле, ал мага Алдырбас жана менин күйөөм – даңктуу жаачы мерген Жунус жөнүндө эстелик болмокчу. Жараткан силерге жар болсун! Жолунар шыдыр, жолдошунар Кызыр болсун!

Ш

Айтканды аткарышып, аман-эсен кайтып келишкен беш жигиттин ар бирине Рахман бай ыраазычылыгын билдирип, жылкысынан бирден ат тартуулады. Ал эми жасаган иштерине ыраазы жана кубанычта болгон жигиттер карыяга таазим этишип, жолуна түшүштү.

Болор-болбос бубак баскансыган узак сапардагы жолдун чаны каптаган көгүш-кара дөбөт күчүк ага карыя жакындап келгенде акактап, кыпкызыл тилин салаңдатып, бутактуу барпайган кара жыгачтын алдында байлануу олтурган, алар тиктешип калышты.

Эми экөө гана калды: адам жана ит.

Келберсиген улуу тоолор менен сары талаа, жез тыйындай болгон катуу бариктери сабалаган жалгыз түп кара жыгач өтүп бараткан берекелүү күз менен коштошконсуп, тээ көз жеткис төбөдө мунайым сайраган боз торгойлордун үнү жана алдыда келчү кышка карата илеби кайта баштаган күн экөөнүн алгачкы жолугушуусуна күбө болушту.

Айбанат биринчи болуп адамдын алдында башын жерге ийди.

Карыя күчүктүн жанына келди да, шадылуу колу менен башынан аяр сылады. Дөбөт карыяны жыттагылап чыкты жана түбөлүккө, өмүрүнүн акырына чейин ээсинин жытын эстеп калды.

Рахман бай күчүктүн байлоосун чечти, анан экөө: картаң адам жана жаш дөбөт, күн мурунтан атайын итке деп даярдап койгон кара боз үйдү көздөй бет алышты. Комсоо кара боз үй тыштан бирөө кирбегидей бекемделген. Ээсине деп коюлган жыгач сөрүдөн жана дөбөт үчүн чоң аяктан башка жерде ит жата турган жана бөрүбасар жаштайынан карышкырдын жытына көнө берсин, андан коркпогондой болсун деп ташталган карышкырдын чала жыдыган териси жатат.

Дөбөт менен карыя боз үйгө бир нече кадам калганда дөбөт мурдун көтөрүп карышкырдын жытын сизди да, качырууга даярданып, катып калды. Желке жүнү тик турду, туулгандан чунак кулактары жана келте куйругу чыңалды, дене булчуңдары укмуштай күч менен жыйрылды, ал эми жазы чоң тамандарынын тырмактары жерге батып кетти.

Торолуп келаткан күчүк көздөрү канталап, боз үйдүн ачык турган эшигин көздөй көз ирмегенче дабышсыз секирик жасады, ал жерден тирүү душман табылбаган соң, жерде жаткан эски карышкыр талпакты жулмалап тыта баштады.

Карыянын ыраазы болгон катуу каткырыгы гана анын каршыккан жинин токтотуп, сабырга келтирди. Жаш бөрүбасар адамдын мындай жоругуна таңыркагансып, аппак азууларында карышкырдын жүнү калган оозун ачкан боюнча былк этпей туруп калды.

Чалдын акылга сыйбаган жоруктарына жана апендичилигине туугандары эбак көнүп бүтүшкөн: ал эшикке чыгып, эл аралаганды койгон, күнүтүнү дебей кара боз үйдө дөбөтү менен алек; дөбөтү менен киши же өз уулу менен сүйлөшкөндөй сүйлөшөт, кара боз үйгө жан адамды жакын жолотпойт, итин түн ичинде гана серүүндөткөнгө алып чыгат, аны жаш баладан бетер чоң жез дагырага киринтет.

Чал болсо апендичилигин күчөтүп, дөбөт тиштерине доо кетирип албасын, андан да жаманы, азууларын сындырып албасын деп эки ай бою сөөксүз эт менен бакты: элден мурда бышырып, андан соң чала бышырып

берип жүрдү, анан жалаң чийкиге өткөрдү. Каалагандай сөөгү өссүн, ар кандай оорудан жана жугуштуу дарттан алыс болсун деп итине күн сайын сүттүн жуундусун ичирди. Тамакты көп берип, белин ийилтип семиртип албас үчүн бир күн ичинде бир нече ирет, бирок аз-аздан тамак берди.

Бай суурдун, кашулактын жана түлкүнүн өлүктөрү, ал турсун аюунун эти менен болсо да жабдып туруу үчүн тегерек-четтеги аңчылар менен макулдашты, албетте, бекер эмес жана алдын ала союп, терисин сыйырып алгандан кийин.

Бзгаарлуу кыштын орто ченинде, сегиз айлык дөбөттү эки күн ачка кармады да, аңчылыкта атып алынган, териси жаңы сыйрылган карышкырдын көөдөн жагын анын алдына таштады.

Кыргыздын бөрүбасары эч кандай тайманбастан дароо жаш этти сугалактык менен жеп кирди. Кийин карышкырдын эти барган сайын дөбөттүн күндө жей турган тамагына айланды.

Чал күчүктү чоңойтуп, аны канкор, өзүнө сакчы жана дос дөбөт кылып тарбиялоону алдына максат кылса керек. Ал бардык бош убактысын, ал эми бош убакыт деген байда көп болчу, итине арнады.

Бирок тарбия ишинде эң маанилүү, эң башкы нерсе деп, ал өзү иттин тарбиячысы жана ээси катары баарлашууну эсептеди.

– Кудай буюрса, – деди чал итине, – сенден чыныгы алгыр дөбөт жана жырткычтардан, душмандардан коргоочу сакчы дөбөт тарбиялап чыгарууга болгон күч-кубатымды, убактымды, тажрыйбамды жумшайм. Сен анан мени даңктуу да, ардактуу да кыласың, мен ошон үчүн сага Ардак деп ат койдум да. Анан, албетте, мен буга ишенем, экөөбүз чыныгы дос болобуз, андан калса экөөбүз тең жалгызбыз. Бирок экөөбүз бирге болсок, досум, жалгыздыкты сезбейбиз.

Ардак болсо чалдын маңдайында жарым кадам аралыкта, сүйлөп жаткан адамдан сонуркаган көзүн албай олтурду. Рахман байды ал эбак эле өзүнүн жападан жалгыз ээси жана өкүмдары, камкорчусу жана тарбиячысы, дарыгери, жанкүйөрү жана ... досу деп таанып калган.

Дөбөт дайыма чалды көз карашынан, жүзүнүн кыймылынан, үнүнөн, бөтөнчө, сөздөрүнөн улам түшүнүүгө аракеттенчү.

Ошондуктан көп колдонулуучу сөздөрдү да, аларга жараша аракетке берилген белгилердин маанилерин да ал эстеп кала турган.

Алар аткарууга берилген командалар болчу, башында аларды түшүнүү өтө кыйын болду, бирок эки тараптын тең бир нече күндөр бою талыкпаган, тажабаган эмгеги жемишин бере баштады – мына эми ээсинин кыйкырыгы менен берилген кезектеги кыска, так буйругу өздөштүрүлүп, аны Ардак кыңк дебестен аткарып жатат.

Рахман карыя дөбөттү өзүнө чакырып алды да, кулагынын түбүн качып жатып сүйлөй берди. Дөбөт ыракаттана көздөрүн жумуп, суу болгон тумшугун жогору көтөрдү.

– Экөөбүз эмнеге токтодук эле? А-а, жалгыздык эмес беле, кара басып калсын ошону... Ардак, и-и дебейсиңби, турмуштун өзү – бул пикирлешүү: жаратылыш, чөптөр жана гүлдөр менен, жылдыздар жана адамдар менен пикирлешип сүйлөшөсүң... Пикирлешүү – пайда. Сен пикирлешкиң келсе мен бармын, мен пикирлешсем сен барсың. Экөөбүз пикирлешип жатабызбы, демек биз жашап жатабыз, бири-бирибизге пайдабыз тийип жатат. Мына ушундай, акылманым.

Карыя узун кыл арканга Ардакты каргысынан байлады да экөө ээрчишип, Саманчынын жолу жаркырап чубалжыган түнкү асман алдында сейилге чыгышты.

Күн түн менен кезектеше алмашып, мезгил өтүп жатты.

IV

Ардакка бир жарым жыл болду, ушуга чейин Рахман карыя аны атайын үйүгүштүрбөдү, бою жетер жерине жетти, эми ал бир караганда үрөй учурган капкара килейген зор жырткычка айланды. Башын түз кармап, жай турган кезинде анын көкүрөк жагындагы бийиктиги кунан эшекке барабар болду. Мындан ары ит кемелине келе баштайт, сөөгү катат, туурасы чыгат. Азия бөрүбасарынын башы менен көөдөнү акырындап, беш жашына чейин өсө берет. Мына ушул мезгил ичинде ит жетилет, башкача айтканда, болушунча болот.

Ардак төрт кар басканда Сөөктүү деген үңкүр оозунда анын өмүрүндөгү эң башкы кармашы болот.

...Бирок ал жөнүндө азыр өзү да, анын ээси да биле да, туя да элек.

Биринчи байге сайылган чыныгы ит алыштырууга Ардакты салууга Рахман бай дөбөтү эки кар баскандан бир аз өткөндө даады. Буга чейин Ардак жергиликтүү дөбөттөр менен – чабандардын бөрүбасарлары менен анда-санда кабыша кеткени болбосо, маанилүү кармашка катышпаган, ал эми алыша кеткен иттерди дайыма куйруктарын кыпчып качып берүүгө аргасыз кылар эле, өзү болсо алардын артынан кубалачу эмес.

Куюн деген дөбөттүн ээси, жогорку өрөөндүн байы, байгеге тай торпок сайып, итин алыштырмай болду. Ал бай Ардак тууралуу ар кимден уга калып жүрчү, анан чынжырын үзүп кетчүдөй жулунуп турган арстандай кара дөбөттү өз көзү менен көргөндө, кой, балаадан алыс болоюн дедиби, итин алыштыруудан баш тартты.

Ардактын турган турпатына чын ниети менен суктанган бай өзүнүн жеңилгенин мойнуна алды да, тай торпогун ит алыштырбастан кармата берип, басып кетти.

Ошол ит алыштыруу болбой калгандан эки ай өткөндөн кийин жаз күндөрүнүн биринде байыркы Тараз шаарынан жолдоштору менен торпоктой сарала дөбөтүн ээрчитип казак көпөс келди.

Мен Ардакты алыштырайын деп багып жүргөн жокмун деп Рахман карыя көпкө дейре макул болгон жок, бирок анын ага-туугандары көндүрүштү: атайын келген меймандардын алдында, ал эле эмес, бүтүндөй боордош казак элинин алдында жүрөксүгөнсүп уят болобуз дешти.

Рахман байдын өргөсүндөгү сүйлөшүүнүн аягында байгеси үч бээ деп сөз бекитишти, мелдеш кандай аяктаган күндө да бири-бирибизге таарыныч, же касташуу болбойт, мелдеш деген мелдеш, оюн деген оюн дешип, кол алышып тарашты.

Ак-Жар конушунун чет жагындагы түз майсаңга айылдын мен эркекмин дегендеринин баары чогулушту. Эки бөрүбасардын алышканын жакшы көрүш үчүн балдар дөңсөөлөргө, алардан да шамдагай эпчилдери жакын арадагы тал, теректерге чыгып жай алышты.

Алдыда болуучу оюндун кызуусу дүүлүктүрүп, дуулдаган топ тегерете курчаган чакан майсаңда эки зор дөбөт алыша кетишти.

Төбөдө уюлгуган чаң, кызуу кыйкырыктар, иттердин аркыраган кабышуусу жана тиштеринин шакылдаганы, сүрөгөн ышкырыктар, айдактаган үндөр, баары өмүр үчүн болгон күрөштүн жана анын айланасындагы ышкылуу опур-топурдун уу-дуусуна аралашып кетти.

Сарала дөбөт бийик секире ойт берди да, кара дөбөттүн кулагына жетип, түбүнөн керте тиштеп салды.

Көпөс жана анын жолдоштору аны көрүп, буюрса жеңиш биздики деген кубаныч менен жан-алы калбай кыйкырышууда.

Бирок эми тигилер да, Рахман карыя да, камчыларын бүктөй кармаган анын жигиттери да чындап жаалы келген Ардакты токтото алышпады. Анын кулагынан чуурган кан чаңга аралашып, ысык сымалтан бетер тоголок-тоголок бытырага айланууда.

Кара кабылан сарала дөбөттү чалкасынан салды да, жоондугу чыпалактай азууларын анын алкымына батырып, күч менен күрөө тамыры менен кошо колкосун булкуп жулуп алды.

Али тыбырчылап жан далбас кылып жаткан каршылашынын канын ичип, көзү канталап ыркыраган Ардак сарала дөбөттү биротоло талап өлтүрдү.

Айлана тымтырс боло түштү, өлгөн итинин жанына чөк түшө калып, буркурап ыйлап жаткан көпөстүн ыйы гана угулуп турду.

Рахман байдын жигиттери Ардакты араңдан зорго ары алып кетишти да, кара боз үйгө камап коюшту, ал жактан дөбөттүн дале болсо өчү канбагансыган ызалуу улуганы угулуп жатты.

Ит алыштыруунун барып турган берилген ышкыбоздору да үн-сөзсүз тунжурап, баштарын жерге салып калышты. Балдар өз ара шыбыр-күбүр болушуп, үй-үйлөрүнө тарашты. Ит алыштыруу мынчалык кайгылуу бүтөт деп эч ким ойлогон эмес.

Көпөстүн жолдош-жоролору өлгөн итти атка арта салып коюшуп, окчунураак четте турушту.

Аксакалдардын арасында турган Рахман байдын жанына көпөс басып келди да, бир тай туяк алтынды – үч бээнин пулун, мелдешке коюлган байгени үн-сөзсүз байдын алаканына салды.

Ардактын бул альшууда алган жараты өтө оор эле, көпкө чейин айыкпады. Сол кулагынын жаратын ириң тээп, кабылдап кетти, дөбөт казанбактай зор башын сол жагына кыйшайтып алып жүрдү.

Карыя жайкы жайлоого чыгуудан баш тартты да, кишилерин мал-жаны менен тоо таянтып жиберип, азганакай жардамчылары менен Ак-Жардагы конушунда калды.

Дары чөптөрдүн жана камкордуктун жардамы менен бөрүбасардын жараты айыга баштады, ошентип, жайдын орто ченинде Ардак жаратынан толук калас болуп, баягы каруу-күчүнө кайрадан келди.

* * *

Эми, мурда боло жүргөндөй, Рахман бай узак ат жүрүш менен Ардакты алыстагы Эчкилүү тоосуна, Бала-Сары токоюна аңчылыкка ээрчите баштады.

Ушул жерлерде Талас дарыясы Чоң-Капканын кууш капчыгайынан бууракандап суурулуп чыгып, токойдун четине келген жерде мелмилдеп жай агат да, бир нече салаага бөлүнүп, көптөгөн айлампа иримдерди, көлмөлөрдү жана жайылма сууларды пайда кылат.

Бул жерде жаңы пайда болгон өзөндүн куймасындагы дүркүрөп өскөн түркүн түрлүү өсүмдүктөр менен ажайып ар кыл түстөгү гүлдөр, өлөң чөп менен чий, бадалдар менен саздын камышы, жапалак арча менен ит мурун акырындап олтуруп жапайы жемиш бактар алмустактан берки чычырканактуу токойго айланып, дарыянын өйүз-бүйүзүн мүлдө ээлеп, казактын чөлдүү талаасына чейин созулуп жатат.

Дарыяда балык быкпырдай кайнайт: көк чаар, чортон жана лещь, ак чаар балыктар жайылманын түбүн жай кылышкан, сазан менен карп үйүр-үйүрү менен суунун бетин бербей, өйдө-төмөн жайбаракат агылып турушат, өзөндүн алтын балыгы – балыктардын падышасы – форель жырткычтыгын кылып, бул жерде толтура.

Жыл сайын тукум улантуу үчүн балык аттуунун баары өзөндүн алкымына чейин, секирип өтө алгыс акыркы тоскоолдукка чейин, тетири сүзүп келишет да, суунун тайыз салааларында урук чача башташат; алар туруктуу мекендеген жерге жеткиче жырткыч балыктарга жем болбой, өз алдынча жашап кетүүчү жандыкка айланышат.

Дарыянын үстүнөн ак жал толкундарды канаттары менен чырпып, ызычуу түшүп, ак чардактар кайкып учушат. Азыкка, тоютка кенен суунун бардык жайылмаларын сансыз түрлүү канаттуулар түбөлүк ээлеп алышкан: өрдөк-каз, аңыр, көк кытан менен илегилек, турна, ак куу - баары ушул жерде.

Ал эми салкын аба, сайран жайдын түгөнбөс кенчи токой кенебес калыбында өсүп, өнүгүп, жашап жатат. Бул жерде да бардык эле жер жүзүндөгүдөй, жашоо-турмуштун мыйзамы сыяктуу, түбөлүктүү жана туруктуу жашоо үчүн, тукум-уругун сактап, аны улантуу үчүн күрөш жүрүп жатты. Дүйнө ушундай жаралыптыр, бул мыйзамга баары баш ийет экен, анткени, баары ушул азыркы, бардык дүйнөнүн эң бир сонун жана кызык дүйнөсүндө, дал ушул чыныгы биз жашап жаткан дүйнөдө: күздүн күнкү бир желп эткен жел алып кетүүчү бир тал чөптөн тартып, тамырын жерге терең жайган кучак жеткис эмен дарагына чейин; тыныгуу билбеген тырнактай кумурскадан тартып, күрсүйгөн аюуга чейин; ата-энесинин уясынан кулап түшкөн чабалекейдин сары ооз балапанынан тартып, көз жетпес булуттуу көктүн астында каалгып учкан бүркүткө чейин; үн-сөзсүз макулук сөөлжандан тартып, бүткүл Ааламды Сөзгө батырган сыйкырды үйрөнүп алган адамга чейин жашагысы келет экен.

...Мына азыр да бадалдуу түнт токойдо күрөш жүрүп жатат, аңчылык уланып жатат.

Жанараак жалпы курчоого алышкан байдын жигиттеринин бири жолу болуп, али азуусу чыга элек жаш жапайы каманды ыргытма найза менен капталга жарадар кылган эле. Каман буту чалыштаган бойдон токойдун чытырманына кирип кетүүгө үлгүргөн. Эми бир топ адам чуурган кандын изи менен жаралуу камандын артынан түшүштү.

Токой жаныбарларына болуп жаткан кайгылуу окуяны билдирип, бутактан бутакка сороктоп секирип, тынбай шакылыктап, сагызган төбөдө жүрөт.

Токой, аны мекендешкен бардык жан-жаныбарлар, кош аяктуу макулуктардын ар бир кыймылына, ар бир дабышына кулак төшөп, көз салып, дем тартпай, быгып калышты.

Ардак алдыга жортууп кеткен, аңгыча токой сүлөөсүнүнүн жатагына туш болду.

Аңчылар шамалдан аркы-терки сулаган дарактарга туш болушту. Алар жыгылган бактарды айланып өтүп келатканда жыйырма кадамча алдыдан кармаштын дабышы угулду.

Бөрүбасар келердин алдында жашыл көз сүлөөсүндүн ургаачысы, чуркап бараткан камандын үстүнө дарактан кулап түштү да, аны жалдан аткый тиштеп жыкты.

Катуу жараланып, каны көп агып алдан тайган каман кайра ордуна тура албады.

Дөбөттүн сүрдүү үргөнүн уккан сүлөөсүн жонун дүгдүйтүп, качырууга даярданып, тиштерин арсайтып калды. Каардуу көздөрү жапжашыл болуп күйүп турду.

Дөбөт кол салуу үчүн алдыга умтулуп барып, бирок дароо кайра артына кетенчиктей калды, сүлөөсүн көз ирмемде шамдагайлык менен итти бир тытып алды, өзүн коргоо үчүн жана алдындагы олжосун кызганып, жаалы келген неме болгон күчү менен Ардактын далысына тырмактарын кайра батырды.

Мышык чоң коркунуч туудураарын, ал өлүп баратса да өтө коркунучтуу душманы экенин сезди дөбөт. Мындайлар менен өмүрүндө биринчи жолу кездешип олтурат.

Ардак солду көздөй алдамчы кыймыл жасады да, оң капталдан келип сүлөөсүндү жаагын капшыра тиштеди. Анан мышыкты кайкалай түшкөн белге сол колу менен чаап өттү. Кыр арканын кыска кырт этип омурулганы угулду. Сүлөөсүндүн жүлүнү үзүлүп кетти, ал бир кыркырап алды да, дирт-дирт этип барып, жан берди.

Жетип келишкен мергенчилер бир паста болуп өткөн бул окуяга аңтаң калышып, карап турушту.

V

Ардакка жашы, салмагы жана бою жагынан тең келчү атаандаш табылышы кыйын болгондуктан, ал катышкан ит алыштыруу анча көп болбоду, бирок кийинки эки жыл ичиндеги ит алыштыруудан жеңилген жок.

Ал жеңип чыккан ар бир кармашуудан кийин күйөрмандары ага жаңы аттарды коюп жатышты: Жыгылбас, Чагылган, Колтийбес, Чунак Кулак, Тайбас, Кара Аска.

Кара сыртгандын кыраандыгы, анын ээси тууралуу атак-даңк, кубанычтуу жакшы кабар үйдөн үйгө, айылдан айылга, кыштоодон жайлоого желдей тарап, Талас эле эмес, бүтүндөй кыргыз жергесине белгилүү болду.

Алар жөнүндө эл көп жыйылган тойлордо тамшануу менен айтышчу болду; ал турсун сөөк узаткан жерлерде да шыбырашып сөз кылыша турган, соода-сатык жүргөн жерлерде да талкуулашып, ит алыштырууда аны үлгү катары кеп кылышат; ал эми кыштын узак түндөрүндө үйдөгү очок кашында чоң кишилер балдарына чал жана анын дөбөтү тууралуу укмуштуу окуяларды айтып беришер эле. Булардын андан аркы тагдырлары жөнүндө мергенчилер улуу жагылган оттун тегерегинде эс алып олтуруп, кызуу талашып-тартышчу.

Кыргыз овчаркасы менен Ардактын чагышуусунан туулган биринчи кара күчүктү жетимиштен ары ооп калган Рахман бай күн мурунтан ма-

кулдашылган боюнча чабаганчы аркылуу ыраазычылыгын билдирип, гүлдүү чоң жоолук жана бир көйнөктүк жибек кездеме белек кошуп, тоо арасындагы айылда жашаган жалгыз бой жесирге берип жиберди.

Дагы бир күчүктү баягы Ардак чайнап салган алабайдын ээси Тараздагы көпөскө Рахман бай белек катары өзү алпарып берди.

Чексиз ыраазы болгон көпөс казактын үйүндө Рахман карыя үч күн конок болду, көпөс мындай тирүү тартууга кубанганын жашырган жок.

Калган эки күчүктү Ардакты сатып ала албаган соң, таптакыр бейтааныш эки киши сатып алышты: бирөө ала күчүктү Ферганага, экинчисин, кара ала күчүктү Россияга, Кубань суусунан ары алып кетти.

Алар күзүндө, али ала шалбырт баштала электе биринин артынан бири келишти.

Биринчи болуп кош ат чегилген тарантас менен Фергана өрөөнүнөн өзбек чиновник – жергиликтүү мыкты чыкмалардын биринин ишенимдүү кишиси келди, анын артынан орус офицер-кавалеристи, орус аскер экспедициясынын штабынын адъютанты келди. Экөө тең Ардакты сат дешти, акча, кымбат буюмдарды сунуш кылышты, таза кандуу аргымактарга, мылтыкка алмашалы жана өз колдообузга алалы дешти.

Бирок алар карыя сылык-сыпайы түрдө так кесер баш тарткан алгачкы да, акыркы да адамдар эмес эле.

Ошентип, келген адамдар Ардакты албаса да, анын тукумун алгандагына ыраазы болуп кайтышты.

Калган күчүктөрдү жолдош-жоролору, жердештери алып кетишти.

Анын ортосунда көрө албастар менен ниети каралар тарабынан, андайлар иттин кара капталынан эмеспи, бөрүбасарды уурдап кетүүгө аракеттер жасалып жатты. Карыя Ардакты чынжырлап кара боз үйгө олтургузуп, сыртынан кароолчу коюуга аргасыз болду.

Өткөн жылдагы кыш суук да, карлуу да болду, ал аз келгенсип малга бир жаман ылаң жабышып, боо түшүп кырылды; кырсык жалгыздап келбейт деген чын белем, артынан башка балаа башталды: Ардак пайда болгон үч жылдан бери Ак-Жар кыштоосун ат чабым алыс айланып өтүшкөн кашабалар эми үйүрү менен кол салды.

Жок, адамдын коркунучтуу турагына бөрүлөрдү Ачкалык деген улуу күч кууп келген жок: адам болгон жерде өчпөй күйүп турган Жандуу От бар, адамдын колунда жырткычты жана душманды жылас кылуучу жалтыраган темир курал бар.

Тойгуча жегидей азык толтура болчу. Казактын мелтиреген ачык талаасына кар аттын кара капталына чейин түшкөн. Учу-кыйрына көз жеткис ачык талаада демейдеки тээп отточу отгон ажырап калып, арыктаган сайгактар аман калуунун жолун издеп, тоо-кырларды эптеп ашып, Талас өрөөнүнө каптап киришти.

Ачарчылык сайгактарды жолдо келатканда чалгы менен чапкандай кыйратты, бул жерге, Таласка келгенде ал уланып жатты. Жаш сайгак-

тар, карылары жана бооздору болуп мүрт кетип, кар үстүнө кулап, жырткычтарга жана тарп жеген жору, кузгундарга жем болуп жатышты.

Жырткычтарга бул жердеги кырылып жаткан мал деле жетиштүү болчу, эми аларга жер ооп келген сайгактар кошулуп олтурат.

Алты карышкырдын тоюнуپ бүтүп, күчкө толгон жана үйүгүшүү алдында турган үйүрүн эл жашаган жерге башка бир улуу күч, адамдын досу – иттин сырттаны алдындагы Коркунуч айдап келди. Алар анын ишин эбак эле бүтүрүүлөрү керек эле.

Же бар, же жок!

«Же биз аларды, же алар бизди!» – Үйүрдүн чыгарган бүтүмү ушундай болчу.

Бирок иттин сырттанына карышкырдын сырттаны гана беттеп чыга алат. Бул жаратылыштын мыйзамы. Ошентип, ал келип олтурат – тажрыйбалуу, көптү көргөн кыраан, сегиз кар баскан Ардактын энесин чайнап салган Көкжал келип олтурат.

Уй-кой, жылкы, үй канаттуулар толтура айыл ичинен карышкырлардын көздөгөнү жалаң гана ит болду, жолукканын тамактап, жара тартып, чайнап салып жатышты.

Караандуу бөрүбасарлар жолукканда жырткычтар дароо топтошо калышып, Көкжал баштаган үйүрдү жана күчтөрүн сактап, эки-үчөө биригип кол салышты.

Бөрүлөрдүн жытын сезип, иттердин өлүм алдындагы каңшылап-кырырагандарын угуп, кара боз үйдө Ардак чыдамы кеткендиктен жана жаалы жанына жай бербегендиктен ыркырап, үрүп, улуп-уңшуп, чынжырдан жулуна берди.

Адисинен ашкан жырткычтар адамды, анын байырган берки досу итти ачыктан-ачык кандуу кармашка чакырышты.

Майда-барат короочуларды эсептебегенде ончакты бөрүбасарды жара тарткандан кийин Көкжал баштаган бөрүлөрдүн үйүрү жай бөрү желиш менен кара боз үйдү беттеп жандап өтүштү да, жооп күтүп, айылдын четиндеги окчун дөңсөөгө чочоюп олтуруп алышты.

– Ардак, жан досум, мына эми сенин кезегиң келди. Билем, сени өлүм күтүп турса да, өзүңдүн тагдырыңа бүткөн милдетинди аткарышың керек, – деп кобурап, ак чач карыя калтыраган колдору менен багып чоңойткон айбанатын чынжырдан бошотту. – Ал, Ардак! Ал!

Азыр тийип койгон аарынын зор уюгун элестеткен, удургуп буй түшкөн өзүнүн турагы Ак-Жардан жаалданган Ардак жаа тарткандай кетти. Ал бет алдынан качып бараткан бөрүлөрдүн көгүш жондорун гана көрүп баратты; алар Ардактын артынан аттарына минип, дароо жардамга чаап жетип келишчү адамдардан алыстатыш үчүн бөрүбасарды капчыгайга азгырышты.

Ардак бөрүлөргө Эчкилүүнүн капталындагы созулуп жаткан кыраңдын чокусуна жетти. Тактап айтканда, жеткен жок, атайын ал үчүн да-

ярдалган камоого капталды. Кар баскан тегиз аянтты беш бөрү кармашууга ылайыктап, тегерек тартып туруп калышты. Мына ошол айланпада эки сөөк өчтүү душман, эки жол башчы, эки сырттан – бири бөрү, бири – дөбөт, тиштерин арсайтып, көздөрү көздөрүнө, тырмактары тырмактарына, азуулары азууларына, көкүрөктөрү көкүрөктөрүнө тушталып, өмүр эмес, өлүм үчүн кармашууга кезигишти.

Тоо кыркасынын этегинде аттар таштарга мүдүрүлүп, буттары чалыштап, баса албай калышты. Кишилер аттарынан түшүштү да, унааларын төмөн калтырышып, демигишип, тик өйдө жөнөштү. Алар менен кошо көкүрөгүн колу менен басып, жээкке ташталган балыктай, үн-сөзсүз, тоонун муздак абасын демиккенден кыйшайып кеткен оозу менен жутуп, Рахман карыя баратты.

Туш тарабынан капчыгайдын ызгаар шамалы соккон жана таман алдында муздуу, каткан кардуу аянтта убакыт өтпөй, түбөлүк токтоп калгандай болду – көз ирмем чексиз узакка созулду да, Көкжалдын көз алдынан бүткүл ээн-эркин бөрүлүк өмүрү чубап өттү. Капыстан ага ирмелбей кадалган кара сырттандын көздөрүнөн бөрү жайкы бийик, эң алыстагы жылдыздарга чейинки түндү жана тайманбаган канчык Алдырбастын, өзүнүн күчүгүнүн өмүрүн ажалдан калкалаган Эненин өлүмүн көрдү. Мына эми ошол күчүк чоңоюп, Көкжалдын маңдайында урагыс кара аска болуп турат...

Бөрү селт дей түштү: ички туйгусунун көз ирмемчелик, сыртынан кенедей да байкалбаган кооптонуусу, анын жеңилгендигин билүүгө жетиштүү болду.

Бул көз ирмем анын ишинин бүткөндүгүнүн башталышы эле.

Бөрүнүн сырттаны каршылык көрсөтүүгө да чамасы келбеди, качырып кирген Ардактын көздөрүндөгү жалындаган адилет каардын күчү анын жырткычтык табиятын багынтып алды жана иттин сырттанынын ажал көксөп ачылган оозу бөрүнүн жоон мойнун капшыра тиштеди.

Тоодогу таза, аппак кардын үстүнө жырткыч аттуулардын башына түшкөн каран күн сыяктанып, бөрүнүн каны, кара кан жайыла берди.

Аскадагы аянтчаны курчоого алган беш бөрү таштын үстүнө ташталган бир ууч буурчактай чачырап, тоо беттеп качып жөнөштү.

Кеч кирип келаткан кезде бир бош атты үркпөсүн деп көздөрүн жоолук менен байлап, бардык айылдагылардын көзүнчө, жигиттер кызыкчылык үчүн карышкырдын башын аттын башына келтирип, жалына жалын, жонуна жонун, соорусуна соорусун дал келтире жаап, куйругун төмөн таштаганда ал жерге жетип, учу кар чийип калды. Көкжалдын, бөрүнүн сырттанынын чоңдугу ушунча эле.

Ардак карышкырдын этине тийип да койгон жок. Рахман бай жигитине бөрүнүн өлүгүн айылдан алысыраак жардын алдына, чөөлөр менен таз жоруларга таштаттырды.

Мемиреген айлуу түнү көздү уйкунун желеси каптап бараткан уйку-соонун ортосунда, дөбөт чалдын намазга жыгылып жаткандагы кудайга жалынган шыбырын укту, ага жымындаган жылдыздардан Алдырбас куттуу жана жарык чачыраткан булут болуп, боз үйдүн түндүгүнөн түшүп келип, аны энелик мээрим менен кучагына алгандай сезилип кетти.

Ошондо Ардак бүткүл турган турпаты менен эң бир тереңде катылып жаткан өзүнүн сырдуу балалык сезиминде кадимки күчүк кезиндегидей эненин ыйык сүтүн кайрадан эмгенсиди.

Карыя жыгач сөрүсүндө чалкасынан түшүп, көздөрүн бакырайта ачкан тейде жатты.

Жайлоонун көк шибериндеги шүүдүрүмдүн тамчысындай болгон таза, тунук эки тамчы жаш карыянын бетине түшкөн бырыштардын жиги менен сызылып агып жатты: бири – жырткыч менен кармашта эч жаракат албастан эсен-соо калды деген кубанычтын жашы оң жаагын көздөй акты; экинчиси – дүйнөнүн опосуздугу жана карылык жөнүндөгү кейиштүү армандын жашы сол жаагын көздөй акты.

– Жашоодо баары өтөт, кетет, мына ушунусу менен турмуш таттуу да, кызык да, – деди ичинен карыя көөдөнүн кере терең дем алып.

VI

Сегиз кар баскан бөрүнүн сырттаны Көкжал менен бетме-бет чыгып, кармашуу Ардак үчүн изсиз калбады. Анын кесепети бөрүбасардын сезимине жана саламаттыгына эң оор, каргашалуу залака тийгизди.

Колдун учу жеткис кара аска күн өткөн сайын арыктап, алдан тайып баратты. Ал тамак жегенди койду, Рахман бай ити жакшы көргөн тамактарды салып, алдына койгон идиш бир нече күндөн бери ошол бойдон турат. Жада калса эсинин колунан да эч нерсе жебеди, болгону, карыяны таарынтпас үчүн анын колунан берген тамакты тиштеп алат да жанына коюп, аны жыттаган болуп, акырын кейиштүү кыңшылап, көзүн ала качып, бурулуп кетет.

Сөөктөрү оркоюп терисин тээп, аябай арыктаган ит кара боз үйдүн ичинде ары-бери басканды да койду, көбүнчө салмактуу чоң башын эки колунун үстүнө коюп, көмкөрөсүнөн жата берчү болду.

Карыя жанын коерго жер тапшай, эмне кыларын билбеди, күн тыным, түн уйкусунан ажырады. Бала-бакыраны болор-болбос иш үчүн жемелеп, ашата сөкчү болду. Мурда эч качан карыянын мындай кыялын айылдаштары көрүшкөн эмес. Ачуусу келип турганда алдынан чыккан шалаакылык кылган жигиттерди камчы менен тартып да жиберчү болду.

Бир жолу аптанын акыркы күндөрүнүн биринде таламандын так түшүндө жедеп санаадан жана кайгыдан жукарып бүткөн чал короонун

ичинде жерди тээп-тээп, тонунун этегин эки колу менен каккылап алды да, карылыктын каргылданган үнү менен үч жашар баладан бетер көзгө көрүнбөгөн, бирок кудурети күчтүү, асманда жашаган кимдир бирөөгө даттангансып, таарыныч менен ыйлап кирди:

– Баары таш боор, ырайымсыз, мени менен, менин оорулуу Ардагым менен эч кимисинин иши жок! Баары карып, алдан тайган менин, менин оорулуу итимдин өлүмүн күтүп турушат?! Бирок билип койгула, каргыш тийгирлер, тилегиңерге жетпейсиңер, жетпейсиңер, билип койгула... Биздин баш көтөрөр учурубуз келет!

Эркектер мурундарын шуу тартышып, чокойлору менен кар таптап, карыянын кайгысына ичтен кейишип, окчун турушту, ал эми кызмат кылган келиндер жоолуктарынын учу менен көз жаштарын үнсүз сүртүштү.

Карыя кара боз үйгө чуркап кирди да, башын көтөрө калган бөрүбасарды кучактап, буркурап ыйлап жиберди:

– Сенин бул эмне кылганың, досум?! Турсаң боло, Ардак, сен элдин бейкуттугу үчүн, биздин мал-жандын амандыгы үчүн душманга каршы барганыңды мен билем да! Сенсиз мен жалгыз коколой баш каларымды, жалгыз калып өлөрүмдү сен да билесин, акыреттик досум. Ушундан көрө Көкжал жырткычты өз колум менен муунтуп өлтүрсөм болбойт беле, үлгүрбөй калбадымбы куураган карган жаным! Ордуңан тур, Ардак: кулап калуудан жеңил эч нерсе жок, канаттарыңды жай да, тозокту көздөй кулай бер, а бейишке баруу үчүн туруш керек! Өйдө тур, досум, сен экөөбүз күчтүүбүз!

Ардак кыңшылап, ыйлаган чалдын мурутун, бетин, сакалын, көздөрүн агара түшкөн узун тили менен жалап жатты.

Рахман байдын туугандары жогорку Кайыңдуу кыштоосунан дуба окуу жана бакшылык менен дарылаган белгилүү дарыгер Молдо Кашкарлыкты тезинен алдырууну чечишти.

Молдо Кашкарлык Кайыңдуу айылынын четиндеги кичинекей жер тамда дербиш катары жалгыз-жарым, элден обочо жашачу.

Эмне үчүн Кашкарлык аталып калганын эч ким билчү эмес: же ата-бабасы Кашкарда туулуп-өскөнбү, же ал өзү ошол жактан кат-сабатын жоюп, дарыгерликке үйрөнгөнбү, иши кылып көр тирлик менен жүргөн адамдар, күнүмдүк жашоодо кабагы салыңкы, өмүрүндө бир да жолу күлүп койбогон, бул кызыктай дербиштен оолак жүрүшкөнү менен баштарына кыйынчылык түшкөн аргасыз кырдаалдарда ага жардам сурап кайрылышчу.

Баарына даба болот дешпесе да, дубасы өтө күчтүү жана кыйын дарыгер деп эсептешкен адамдар анын жардамына муктаж болуп турган чакта Молдо Кашкарлык эч качан бирөөгө, ал турсун ачык, же тымызын душманына да жок дечү эмес.

Ал бирөөнүн айыгып кетишине жардам берүү үчүн колунан келгендин баарын, а кээде андан да көптү жасачу, анан дагы оорусу катуу адамды

көр оозунан сууруп алган учурлары көп болор эле. Ал чоңду да, балдарды да, мал-салды, канаттууларды да дарылачу.

Молдо Кашкарлык чабарман менен Ак-Жар кыштоосуна токтоосуз жетип келди. Аттан түшүп, чогулган элге бир нерсени бурк деп койду да, байдын кызматчысына чылбырды ыргытып жиберип, тезинен кара боз үйгө кирди.

Анын чечкиндүү аракети көп күттүргөн жок. Арадан бир аз убакыт өткөн соң ал боз үйдөн чыга келди да, жүнү жыдып калган эски карышкыр талпакты – Ардактын алдындагы талпакты айылдыктардын бут алдына ыргытып жиберди:

– Муну дароо өрттөгүлө. Бул бир, – деди ал. – Экинчи, тиги айылдын четиндеги жардын алдында эч ким тийбеген бойдон карышкырдын сырттаны Көкжалдын тарпы жатат. Аны аздектебей да, жамандабай да жерге жашыруу керек. Анан үчүнчүсү, жанагы эки ишти аткарган соң бардыгыңар үйүңөргө тарагыла. Жараткан бизге жар болсун! Оомийин!

Акжарлыктар дарыгердин айткан үч буйругун тең айткандай аткарышты.

Түн бою кара боз үйдүн очогунда от күйүп турду.

Түн бою очокто кургак арча чатырап күйүп, дагы бир белгисиз өсүмдүк түтөп жатты.

Түн бою алардын түтүнү менен кара боз үй, карыя жана ит аласталып жатты.

Жана түн бою дарыгер Молдо Кашкарлык чарчаган уйкулуу көздөрүн жумуп, алдыга-артка ыргала зүкүт чалып, сырдуу дубасын окуп чыкты.

...Түн пардасы жаңыдан ачылып бараткан таңкы үрүл-бүрүлдө Рахман карыяны жана анын катарында узун буттарын илкий шилтеген Ардакты – иттин сырттанын дербиш Молдо Кашкарлык кара боз үйдөн чыгарып баратканын эртелеп малга чыккан айылдыктар көрүштү.

Алар Кудайдын улуу Күнүн тосуп чыгуу жана ага таазим этүү үчүн чыгышты.

Бул жаздын биринчи айынын – жалган курандын биринчи күнү эле.

Жаз келип калган...

VII

Ак-Жардын аксакалдары Молдо Кашкарлыктын үстүнө сый кылып, этек-жеңдери асемдүү оюулар менен кыюуланган жаңы кемсел жаап, башына төбөсү бийик ак калпак кийгизишти; узатып бараткан жигиттен куйруктуу семиз ирик өңөртүп жибершти.

Бай кышналтай байлоодо турган семиз бээни түлөөгө сойду. Кудайы тамакка айылдагылардын баары чакырылды. Эл тамак жеп

бүтүп: жердеги пенделериндин күнөөсүн кечире көр, эл-журтка тынчылык берип, ар кандай калаба, кырсыктардан сактап, Рахман карья менен анын итине жакшылык берип, аман-эсен кое көр деп кудайга жалынышып, бата тилешти. Жыгачтай болуп катып, бүкчүйүп калган жүзгө чыккан бүбү-байбиче чыныдагы сууну Рахмандын башынан тегеретип, ага үч жолу түкүртүп, сууну серпип жиберди да, ушуну менен бардык кырсык, оору-сыктоо биротоло чыгып кетсин деп, чыныны улагага көмкөрүп койдү.

Ал эми Ардактын мойнунда болсо ар кандай көз тийүүдөн жана башка балаалардан сактасын деп Молдо Кашкарлык берген тумар – көз мончок илинип турду.

Ардак тамакты алкылдатып жеп жатканын, талаадагы жашыл чөптөрдүн арасынан өзүнүн табигый туюму менен керектүү чөптү, же тамырды көпкө чейин издеп жүрүп таап жегенин, анын көздөрүнөн мурдагы соо кезиндеги оттун жанганын, баштагыдай, ал турсун андан да ашкере капкара-көгүш тарткан жүнүнүн жылтылдап чыкканын, ал эми булчуң эттери катуу чыйратылган жоон аркандан бетер барсайып, чыңалганын күн сайын байкап жүргөн Рахман байдын кубанычы койнуна батпады, өзү да боюн жыйнап, денеси да, жан-дүйнөсү да жашара түшкөнсүдү.

Койдун тууту аяктады. Күн күркүрөп, чагылган жаркылдаган жазгы кара нөшөрлөрдүн, ак жаандардын мезгили өтүп кетти.

Жер нымга канып, аба таза жана тунук тартты, тоолор мурдагыдан да жакын, кол жеткидей болуп көрүнүп калды.

Талаага кайрадан жан кирди, көкөлөп учкан көпөлөктөрдөн, жеңил канат ийнеликтерден, бал аарылардан жана түрлүү конуздардан жогору, сабалаган келгин куштардын тобунан жогору жана ал турсун балдардын жумшак оюнчуктарына окшогон көчүп жүрүүчү ак булуттардан жогору, көгөргөн асмандын өзүнө чейин жашоонун жаңы үрөнүн боюна бүтүргөн жер-эненин жылуу деми, күмүш шүүдүрүм жамынган жаш чөп менен аралашкан сансыз талаа гүлдөрүнүн кереметтүү жыпар жыттары көтөрүлдү.

Койдун кыркыны аяктагандан кийин акжарлыктардын аксакалдары чогулуп кеңеш курушуп, кийинки жумадан баштап Кан-Жайлоо, Кой-Жайлоо жана Суусамыр жайлоолоруна көчүүнү макулдашышты.

Ошентип, короо-короо койлорду, үйүр-үйүр жылкыларды күтүрөтө айдашып, малчылар кеңирсиген салкын жайлоону карай бет алышты; алардын артынан бала-бакыраны, кемпир-чалдарды, катын-калачты арабаларга олтургузуп, боз үйлөрдү жана үй оокаттарды өгүздөргө, төөлөргө, аттарга жана эшектерге жүктөшүп, кыздар менен уландардын комуз коштогон ырлары, чымчылашкан тамашалары, алчактаган ат үстүндөгү жигиттердин күлкүлөрү, малчылардын кыйкырык, чакырыктары менен саруу уруусунун акбай жана бабыр уругунун көчү узак сапарга чыгышты.

Дарыгер Молдо Кашкарлыктын талабы боюнча Рахман бай таза абада эс алып, кымыз ичип, аркар-кулжанын этин жеп жана булактын мөлтүр суусунан ичип, саламаттыгын чыңоо үчүн жайлоого камына баштады. Анан албетте, Ардакты өзү менен кошо ээрчитпей карыш жылмак эмес.

Ошентип, түрлүү чөптөр жайнап, гүл бурап, булактардын тиш какшаткан муздак тунук суулары оргуштаган, толукшуп турган жайлоодо, жайдын үчүнчү айына караган мезгилде кара бөрүбасар, иттин сырттаны, өзүнүн алгачкы жана чыныгы, демек, акыркы да сүйүүсүн жолуктурду.

Ал Ардак сыяктуу эле бөрүбасар-овчаркалардын кыргыз тукумунан болчу. Көөдөндүү, бийик жана көркөмдүү, чоң кызгылт тактары бар куу канчык бир жарым кар басканына карабай, дөбөттөр менен үйүгүшө элек болчу. Бирок Кара асканын катарында ал такыр эле өспүрүм, анын кызындай болуп көрүнүүчү. Канчык Рахман байдын жаш кезинен берки эски жолдошу мергенчи Жакыптыкы эле.

Жакып аксакалдын турмуштагы негизги кылган иши, өнөрү мергенчилик-мүнүшкөрлүк болчу жана дайыма таза абада жүрүп, ичкен-жегени жакшы болгондуктан, өзүнүн чыныгы жетимиш жашынан он жашка жаш көрүнүүчү.

Денеси жалаң булчуңдан бүткөнсүп чымыр адам эле, кайгы-капа дегенди билчү эмес, күнгө тотугуп бүткөн каратору жүзүнөн күлкү кетпей, дайыма аппак тиштери кашкайып көрүнүп турар эле.

Бүркүтчү Талас өрөөнүнүн алкым жагындагы айтылуу кушчу уруусунан.

Эки бир тууган саруу, кушчу урууларынын Талас жеринин эки кубаттуу канатынын түпкү ата-бабалары байыркы кыргыз ханынын уулдарына кандаш эки бир тууганына барып такалат. Алар эзелтен бери кубанычта да, кайгыда да, катаал жылдарда да, ооматтуу байкерчилик заманда да бири-бирине жөлөк-таяк болуп келишкен.

Эми алар минтип кезигип олтурушат.

– О Жараткан, Рахман белемсиң! Көрүшпөгөнүбүзгө канча болду, карыя?! – деп жаш балача кубанып, бакылдады Жакып мергенчи.

Алдынан тосуп чыккан жигитке атынын чылбырын берип, томоголуу бүркүтүн ат байлаган мамынын учуна шамдагайлык менен кондура коюп, ал Рахман байды кыса кучактап, кажарлуу чор баскан колдору менен досторчо далыга таптап жатты. Ардак алыстан колуна бүркүт кондурган атчан адамды, аттын артынан бөрү желиш менен келаткан кызгылт тактуу куу итти көрүп, жай баракат жана баркын сактап, иттин жанына басып келди, экөө бири-бирин жыттап калышты.

– Саламатпы, жакшынам!

– Саламатчылык... Сиз ким болосуз?

– Мен – Ардакмын.

– Биз сиз жана сиздин эрдиктериңиз жөнүндө көп укканбыз. Мен сизди качандыр бир өз көзүм менен көрөм деп ойлогон эмесмин. А менин атым Күнгөй, Балтардын кызымын.

– Ал жөнүндө уккам – эр жүрөк бөрүбасар.

– Мен кичинемден тартып күнгө кактанганды жакшы көрчүмүн. Мен күндү жакшы көрөм. Мени ошон үчүн Күнгөй деп коюшса керек.

– Күнгөй, мен азыр түшүнүп жатам, мен өмүр бою сен жөнүндө ойлончумун жана ушул кездешүүнү дайыма күткөм, ишенип кой...

– Мени эч качан көрбөсөңүз жана билбесеңиз, анан кантип мен жөнүндө ойлодуңуз!?

– Сен менин жүрөгүмдө элең. Сен менин түшүмө да киргенсиң. Биз бири-бирибиз үчүн туулганбыз, бири-бирибизди сүйүп жана бактылуу болуу үчүн!

– О, жараткан!..

– Күнгөй, ишенип кой... Токто, токтой тур! Кайда барасың?

– Кечирип коюңуз, мен барайын. Менин кожоюмун эртеңки аңчылыкка камынып кетип жатат, мен анын жанында болушум керек.

– Эртең аңчылыктан жолугушабыз, Күнгөй.

– Эртең аңчылыктан жолугушабыз, Ардак.

Карышкырдын сырттаны Көкжалды алгандан кийин жана Жеңилбес деген атакка конуп, Ардак ит алыштыруучу мелдештерге катышканын койду жана бардык ит аттуулар менен ынтымакта болууну улантып, өзүнүн атак-даңкка бөлөнгөн абалын жеңил баа кылган жок.

Бирок аңчылыктагы тосоттоо, же буктурмалар ансыз сейрек өтө турган болду. Ал эми карышкырларды ал мурдагыдан да катуу жектеп, өлтүрө баштады, ошондуктан көк бөрүлөрдүн көбү көнгөн жерлеринен башка жакка ооп кетишти.

Аңчылык кайрадан жүрүп жатты.

Текирең-таскак менен дуу коюп кетип бараткан аттардын жалын желбиретип, шамал ышкырат.

Жакыптын бүркүтү жебедей тик сайылып учуп баратат.

Ардактын катарында, бир карышча артта, буттары жерге тийип, тийбесе жок Күнгөй сырттандын жүрөгүнүн Күнгөй тарабы желдей сызып, бул баратат.

...Анан айлуу түндө айкашышты, анан кооз түркүн гүлдөрдүн жана чөптөрдүн арасында көзгө көрүнбөгөн саратандардын оркестринин үнү алдында, түнкү асмандан түшкөн кош жылдыздан бетер Ардак менен Күнгөй жан алакетке түшүшүп, жалындаган жан кумарынын кучагында калышты.

...Бирок армандуу дүйнө, Ардак өз күчүктөрүн көрбөй калды, ошондой эле өрөөндөн жолугушмакчы болуп шартташкан өзүнүн Күнгөйүнүн тагдыры жөнүндө да эч нерсе билбеди.

Ак-Жар кыштоосунда уланган кайгылуу окуялардын каргашалуу чынжыры жандын жашоого жанган үмүтүнө алааматтын, кандын жана ажалдын кишенин салды да, Ардактын да, карыя Рахмандын да, айылдагылардын жашоосунун агымын да, дегеле бүтүндөй өрөөндүн чыныгы жазмышын да түп-тамырынан бери өзгөртүп таштады.

Кеп ошол жөнүндө.

Окуя Эчкилүүнүн этегиндеги кыштоонун биринде күзүндө болгон эле.

Кашарлар менен короолорго кой-эчкилер, уйлар, жылкылар жайыттан кайтып жаткан бейкут кечтин биринде, айылдагы көп балалуу бир адам бээсин жоктоп калды.

Балдары атка минип алышып, түн жарымына чейин жайыттарды аңтара кыдырышып, эч нерсе табышпады.

Үйүрүнөн адашып калган бээ бир маалда өзү келээр деген үмүт али да болсо мал эсинин көөмөйүндө турду, бирок бээ турагына эртеси да кайтып келген жок.

Бээнин капкара болуп курттап кеткен, тытмаланган тарпына кой жайып жүргөн жаш койчуман капысынан кабылып, мал издегендерге кабарлады.

Келген малдын ээлерин адам жанына тура албаган тарптын жыты, кашка чымындардын көптүгү да, таз жорулардын куркулдаганы да жана чычырканактын чытырманьнын арасынан угулган ачка чөөлөрдүн кыңшылаганы да таң калтырган жок. Аларды бээнин сөлөкөтү картаң кара жыгачтын төмөнкү жоон бутагында киши боюнан бийик асылып тургандыгы таң калтырды.

Алыс эмес куу дарактардын арасындагы ачык жерде бээнин өлгөн ордун да табышты; жан талаша коргонгон жылкынын туяк издери жана белгисиз жырткычтын өтө ири ач тырмактарынын издери жатты; жырткыч бээнин этине тоюп бүтүп, анан калганын картаң дарактын түбүнө сүйрөп барып, жоондугу кучак келген бутакка ыргытып, арта салыптыр.

Бул кандай жырткычтын колунан келди экен: карышкыр дейин десең, карышкыр эмес, сүлөөсүн десең, сүлөөсүн эмес, аюу десең аюу эмес? Же адамбы?!

Дарактын боорунда зор тырмактардын аткыган издери турат. Тытылган жерден дарактын ширеси көздүн жашындай болуп чыгып калыптыр.

Андан дагы бир нече күн өткөндөн кийин адамдын өмүрүн алып кеткен өтө кайгылуу окуя болду.

Кир жуучу учуру келген жаш келин эртелеп, айланасына жаш чырпыктар өскөн терең булакка чоң кумура менен суу алганы барат.

Анын кыйкырганын да эч ким укпайт.

Жаш келиндин буту-бут, колу-кол болуп, тайда тамтыгы кеткен денесинин мүчөлөрүн туугандары калың камыштын арасынан табышты.

Жүрөктү шуу эттирген бул кайгылуу окуя тоо-талаанын элдерине желдей тарады, баары элейди да калды.

Келин боюнда үч айлык баласы менен эле.

Мында да белгисиз жырткычтын ач тырмактуу зор таманынын баягы эле издери.

Булак жээгиндеги самын таштардын үстүндө талкаланган карапанын сыныктары, ал эми тебеленген чөптөрдүн арасында келиндин үзүлгөн кызыл шурулары тамчы канга окшоп, чачылып жатат.

Өрөөндө белгисиз жырткыч пайда болду жана бул жырткыч жүз эсе коркунучтуу, анткени, ал кишичил болуп калган эле.

Убакытты текке кетирбей, айылдын эр бүлөлөрү тезинен он кишини аттап-тондошуп, куралдандырып жиберешти. Алардын көбү тажрыйбалуу мергенчилер болчу жана Эчкилүүнүн тоосун да, Бала-Сары токоюн да, аны мекендешкен айбанаттардын кыял-жоругун да жакшы билишчү.

Кырсык болгон жерден алгыр бөрүбасарлар, тайгандар да жаа бою качышты, жалгыз Ардак гана изге түшүүгө даады.

Рахман бай атчандарга он биринчи болуп кошулууну суранды.

Уккан адамдын сай-сөөгүн сыздаткан кошокторду, өлгөн келинди жоктоп боздоп-ыйлаган, үшкүрүп-эчкирген аялдарды, бир заматта каран түн түшүп, кара жамынган кыштакты артта калтырып, ашык чуу көтөрбөй, союздарын такымдарына кысышып, найзаларын өңөрүшүп, толтура жебе саадактарын жандарына байланышып, жааларын асынышып, он бир атчан алыстап бараткан сырттандын артынан текирең-таскакка салышты.

Душмандын изине түшүп бараткан иттин падышасы Ардакты да, анын артынан жетер-жетпес болуп чаап баратышкан мергенчилерди да жападан жалгыз максат – кишичил жырткычты, ал кандай, эмне болбосун, таап жок кылуу максаты бириктирди.

Негизги багыттан, Эчкилүү тоосун карай бараткан багыттан, из эки жолу бура тартты: бир жолу кичинекей булакка жана экинчи жолу токойдун четине, дарактын көлөкөсүнө; сыягы жырткыч ушул жерге эс алып жаткан окшойт, дарактын түбүндөгү чөп тапталып калыптыр.

Мергенчилер Ардакты көз алдыдан кетирбей, буйгат жерлерди, корумдарды жана тик жарларды айланып өтүшүп, улам жогорулап тоого бара беришти.

Бөрүбасар бир нече ирет изден адашты, өйдө-төмөн чуркап, кайра таап алды да, андан ары жөнөдү.

Караңгы кирип калган ченде из чоң, терең үңкүргө алып келди, кире беришинде малдын, айбанаттардын куураган баш сөөктөрү, сөлөкөттөрү жатты. Кийин бул үңкүр Сөөктүү аталып калды.

Кара сырттан эч кандай дабыш билгизбей, жырткычтын жатагынын оозун кайтарып, шамал соккон жагына комдонуп жатып, ээсинин келишин күттү.

Тажрыйбалуу мергенчилер дароо кырдаалды түшүнүштү. Эч дабыш чыгарбай, керек болгон учурда жаңдоо менен сүйлөшүп, жети эркек жагылган үч шам менен найзаларын алдыга сунуп, үңкүрдүн оозун тосуп алышты.

Башка үч киши дал кире беришке от жагып, жырткычты жатагынан түтүн менен ыштап чыгаруу үчүн отун жыйнай башташты.

А Рахман бай болсо Ардакты каргысынан кармап, аны жоошутуу үчүн жонунан сылагылап олтурду.

Карыянын эсине азыр тээ бала кезде уккан айылдагы эски адамдардын аңгемелери түштү: үңкүрдүн ички капталдары качандыр бир кездерде жашаган байыркы адамдардын ар кандай сүрөттөрү жана сырдуу жазуулары менен чиймелениптир, ал адамдардын эң акыркысы Искендер Кошмүйүз Зулкарнайдын, кадимки Александр Македонскийдин өз тукуму имиш.

Бул жерлер малчылар менен мергенчилердин арасында өтө коркунучтуу деп эсептелчү, өтө зарылдыгы болбосо эч ким каттачу эмес, баары айланып өтүүгө аракет кылышар эле.

Илбээсиндер менен эликтер бул жакка эбактан бери жолобой калышкан, ал турсун жырткыч айбандар да бул жерлерди мекендөөгө батына алышчу эмес.

Бул коркунучтуу жерлердин чордону деп саналган үңкүр жөнүндө акыркы он жыл ичинде тегеректегилер кемде-кем эскеришчү, анан калса унута да башташкан. Бул үңкүрдө каражолтой жазмыштын, байыркы каргыштын мөөрү басылган.

Бирок ал жөнүндө сөз башка.

Отряд эки топко бөлүндү, эми мергенчилер бири бирин алмаштырышып, бештен кезектешип күзөт күтүштү: үчөө үңкүрдөн чыга бериште, экөө отун жанында.

Рахман карыя тонун жамынып, кире бериштен беш-алты кадам алыс оң тараптан орун алды.

Ардак камыш жыш өскөн жерге түш ченде келип изге түшкөндө, изден күчтүү, буга чейин белгисиз кишичил жырткычтын жытын, кан менен өлүмдүн илебин сезген.

Бөрүбасар азыр да жолдо из кууп келаткандагыдай эле тынчсыз болчу. Ал алдыңкы буттарын тынчсыздана солбуп жана киши бою менен тең караңгы үңкүргө карегин кадап, карыянын бутунун жанында олтурду. Мергенчилер түн бою жагылган отту өчүрбөй, катуу жалбырттатып да жибербей, көз салып олтурушту, чырпыктардын үстүнө нымдуу соолуган чөптү жана түбөлүк жашыл арчанын бутактарын ташташты; андан чыккан коюу түтүн түрмөктөлүп, үңкүрдүн тереңине каптап кирип жатты.

Үңкүрдүн оозунда буктурмада жата берип чарчап, дене-бойлору талкышып, далылары курушуп, таңга маал мергенчилердин көздөрү уйкуга кете баштаганда, тоонун туу чокуларынан түн карасы акырындап

суюлган кезде Ардакка үңкүрдүн тээ тереңинен билинер-билинбес шоорат угулду, кимдир бирөөнүн зор, бирок жумшак тамандары аяр шилтенип келе жаткансыды.

Бөрүбасар сестене түштү, ордуна турду да былк этпей катып калды. Ал бир нерсе болорун күтүп, башын алдыга созуп, көздөрүн үңкүрдөн албады.

Дөбөттүн бир нерсе сезгенин байкашкан карыя менен куралчан мергенчилер эки тараптан үңкүрдүн оозуна жакындай башташты.

Мына ушул учурда жагылган оттун дал алдындагы кумдуу аянтка, ажалдын огондай болуп жаалданган, күркүрөгөнү жер жаңырткан, көздөрү жалтыраган жырткыч-кишичил зор азия жолборсу эч нерсеге бой бергис жапайы күч менен үңкүрдөн атылып чыкты.

Түн бою ал жаткан үңкүрдү каптаган ачуу түтүндөн көздөрү тунарып, энги-деңги болгон жолборс анысына карабай, найза ыргыткан эки мергенчиге таамай сокку урду, тырмактары менен аларды туш тарапка чапчып ыргытып жиберди да, үчүнчүсүнүн ийинин азуусу менен даарып өтүп, күркүрөгөн бойдон жонунан алыс ыргытып жиберди.

Рахман бай колундагы жалбырттап күйүп жаткан шамды жогору көтөрүп, жырткычты тумшукка сайды.

Жолборс азуусун арсайтып оозун ачты да, от кармаган адамдын алдына токтоп, кетенчиктеди.

Биринчи найза жолборстун чандырына тийди, экинчиси кабыргасына тийип, жырткычтын темгил терисин чийип гана өттү.

Аңгыча сол жактан, ээсинин жүрөгү тараптан, корс деп бир үрүп, кара аска Ардак тайманбастан кол салды.

Бул анын коштошуп үргөнү эмес, иттердин падышасынын, сырттандардын байыртан келаткан күжүрмөн урааны болчу.

Жырткыч айбанга бул кол салуу күтүүсүз болду. Жолборстун эсин жыйноого үлгүртпөй, зор кара дөбөт жебедей жетип, анын алкымына асылды.

Үстүнөн ажалдын жүгүндөй болуп асылып турган Ардакты алып ыргытууга аракеттенип, кумдуу аянтта жан алакетке түшүп жаткан жолборсту алдастап шашып калышкан мергенчилер жаа менен эки жолу аткан болушту.

Жолборс өйдө-төмөн секирди, мойнун таяк-быякка булкту, жанынын бардыгынча иттен кутулуунун аракетин жасады, бирок Ардак кишичилдин алкымына ансайын азууларын терең батыра берди.

Жолборстун көздөрү тунара баштаган кезде ал кыска, бирок тез-тез секирип, коркунучтуу ыркыраган дөбөттү өзү менен кошо сүйрөгөн бойдон үңкүрдүн ичин көздөй жөнөдү.

Айыгышкан кармаш кишичил жырткычтын, адамдын өмүрүнө кол салган канкор душмандын караңгы, нымдуу жатагында уланды.

Колдорунда оту жана куралдары бар кишилер үңкүргө алардын артынан чуркашты; жыты бузук үңкүрдүн ичи менен ончакты кадам барган соң алар эки айбанат экөө тең өлүп жатканын көрүштү.

Жолборс канча аракеттенгени менен да сырттанды азуусуна илинте албады, ал ач тырмактары менен иттин көкүрөгүнөн чандырына чейин жара тартып салды. Бөрүбасардын ичеги-карды үңкүрдүн ичинде чачылып, буу чыгып турду.

Бирок сырттан канчалык кыйналганына, өлүм алдындагы жанынын кейигенине карабай, жырткычтын алкымынан азууларын чыгарган жок, ошентип, кишичил жырткыч жан берди.

Рахман бай итин эңкейип караган кезде Ардактын тырмак тийген жүрөгү али согуп жаткан эле, анан карыя жазы алаканын анын башына аяр коюп, атасы катары сылаганда Ардактын көздөрүнүн нуру түбөлүк өчтү.

Кишичил жолборсту жеңген иттердин падышасы кара сырттан Ардакты мына ушинтип өлдү.

Жаш келиндин сөөгүн коюуга өрөөн боюнча айылдагы уруулардын бардык өкүлдөрү катышты, акжарлыктар ага удаа Ардакты баягы карыя менен ит алгачкы ирет жолуккан, жалгыз кара жыгач дарагынын жанына көмүштү.

Карыянын туугандары көр тирликтери менен алек болушуп, өз беттеринче тарап кетишти, эми экөө гана калды, адам жана ит: Рахман карыя жер үстүндө, Ардак жер астында.

Алардын акыркы жолугушуусуна кайра эле баягы бакубат тоолор жана сары талаа, катуу, алтын түстүү жалбырактарын сабаган жалгыз түп кара жыгач, өтүп бараткан берекелүү жай менен бийикте кусалуу сайрап жатышкан торгойлор, анан алдыда келчү кышка карай илеби кайта баштаган күн күбө болуп калышты.

Өзү багып чоңойткон итинин бейитинин башында туруп:

– Анткен менен Ардак, кандай болгон күндө да сага мен бармын, а мага сен барсың, Досум! – деп өмүрүндөгү эң башкы сөздү айтуу үчүн, карыя бул ажайып жарык дүйнөдө жетимиш үч жыл өмүр сүрдү.

Кыргызчалаган **Myca MAKEEB**

Конкурса

**Абдулхамид
САМАДОВ**

КӨҢҮЛ

(АҢГЕМЕ)

Көңүл жакын досторумдун бири кечинде театрга чогуу барып концерт көрөлү деп такилип кылып калды. Мен адегенде макул болбодум, ушу тапта кулагыма ыр-күү эмес, булбулдун үнү да жакпайт деп шылтоолосом, анын дымагы кудум бензинге ширеңке чаккандай жалындап кетти.

– Э, койсоңчу ушунунду, – колун шилтеп дароо тескери бурулду ал корондоп, – кайран гана жаштык! Эмне, жаш жүрөгүңдүн жалыны өчкөнбү, ыя? Эгер сага бир сөз айтсам ачууң келбейби?

– Ии, айта бер, – дедим күлмүндөй жер тиктеп.

– Төрүнөн көрү жакын калган чалдарга окшоп калыпсың, досум. Мейли, дүңкүлдөгөн музыканы жактырбасаң жактырба. Жок дегенде мага караан болуп, көздөрүңдү сугарып отурсаң бир жериң кемип калабы, үйүңө буудай толгур?

– Атаганат, ал кез эчак өтүп кеткен, – дедим да, саамдан кийин муну кошумчаладым: – Суусагыдай көзүм жок, досум...

– Э, койсоңчу, адамдар көңүлү жакын достору үчүн керек болсо жандарын да соога кылышат, – деп досум бешенесин бырыштырып, аябай иренжиди. – Концерт жөн гана шылтоо, а максат бир саат болсо да ээн-эркин эс алуу, чарчоону жазуу. Эх, досум, досум, ушу кудайдын куттуу

Абдулхамид САМАДОВ 1947-жылы Ховалин районундагы Шикоргах кыштагында төрөлгөн. «Атадан калгандан кийин», «Жетилүү», «Көгүчкөндөр» ж.б. повесть жана аңгемелер жыйнактарынын автору. Тажикстан жазуучулар союзунун төрага орунбасары. Тажик эл жазуучусу.

күнү ишканадан чыгып, торпок сыңары түптүз үйгө барып жүргөнүн көңүлүнө тийген жокпу?

– Каап, бая эле ушинтип түшүндүрсөң болбойт беле? – Досума баягы пейилимден кайтып карадым. – Үй-бүлөнүн түгөнбөс түйшүгү чынында жаныңды эгейт экен. Же азыртан эле жапжаш туруп алдан тайдыкпы деп ойлойм кээде. Ырас, чоң энемдин айткан кебинде жөн бар окшойт? «Кечээки эле балдар алдакачан иштен чыгып калгансыңар» деп наалый берет. Мейли, ылажым канча, өзгөнүн көңүлү калса калсын, бирок сенин сөзүң жерде калбасын. Кеттик! – дедим жанданып.

– Шашпа досум, адегенде тиги комокту «зыярат» кылышыбыз керек, – деди досум чырагына май тамгандай куйтундап. – Убакыт али бар, мындай отуруп, жүрөктөгү бугубузду чыгаралы да, анан... Эй, экөөбүздүн өмүрүбүз жыл сайын суу боюнда көктөй турган жалбыз эмес го...

– Болуптур, болуптур дедим го. – Аргасыздан мунусуна да моюн сундум. Өзү айткандай, көлөкө сыңары артынан сүйрөлүп баратып, минтип мыңкылдадым:

– Оо, мына бу жүрөктө бук көп, эгер алардын баарын чубап чыгарып машинага жүктөсөң, мотору тарталбаса керек...

Досум башын чайкап койду. Боору ооруду окшойт. Ичи тамекинин түтүнүнө толуп, бозомук болуп турган комокко кирип бардык. Алчу нерсени алып, бирден орундукту ээлдик. Досум негедир катуу үшкүрүп, сөзүн баштады:

– Ушу бизге окшогон эркектердин акыбалына абдан ачынам. Ошону ойлосоң эле...

– Ии, неге?

– Мындай карап көрсөң, үй – акыр, ишкана – талаа сыяктанат. Иштен бошоп чыгышыбыз менен алиги робот сыңары түптүз үйгө жортобуз. Ырас, бир жагынан буга биз өзүбүз да күнөөлүүбүз. Колдогу мүмкүнчүлүктөрүбүздөн натыйжалуу пайдалана албайбыз. Мына бу кең калаабызда не деген сайрандоочу ажайып жайлар бар, бирок...

– Куду менин чоң энемдин сөзүн сүйлөдүң, – дедим эркисизден жылмайып.

– Чоң энеңдин?..

– Ооба.

– Али да тирүүбү?

– Мм, тирүү да кеппи, азыр ал экөөбүздөн кыйла тетик, керек болсо пилдин куйругун жулуп алат. Быйыл эки кем жүзгө кирди. Кечээ гана көзүм алысты көрбөй жатат деп наалыды.

– О, бечара кемпир, – боору ооругандай башын чайкап койду досум, – ии, чоң энең дагы эмне дейт?

– «Ой, тообо, – деп жакасын кармайт ал, – дагы беш-он жылдан кийин эркектер аял, аялдар эркек болуп калышат. Аял калкынын мойнундагы бардык жүгүн эркектер өзүлөрүнө өткөрүп алышат...»

– Э, чоң эне, ынсап да керек, – дедим бир жолу өрттөнүп кетип. – Жалганчылык ымандын караңгылыгы, ал деген картайган адамга жарашпаган нерсе. Аял – аял бойдон, эркек – эркек бойдон калат! Аял киши эркек жасаган иштин өйдөсүнөн чыгалбайт.

Ушундай дешимди билем, бир маалда чоң энемдин ачуусу келип, жаңжал чыгарса болобу! Заты бир да... Карасам, аялым да ага кошулуп, анын тарабына өтгү. Анан экөөлөп чабуул коё башташты мага.

– Аял менен эркектин ортосунда жок дегенде кылчалык айырма болушу керек! – деди зайыбым ары жактан какылдап.

– Эй, азизим, эгер укук бир жөнөкөй алмага окшогон нерсе болсо, анда азыр аял менен эркектин ортосунда ал алмаң тепетең бөлүнгөн, – деп айлам куруганда жөнөкөй мисал келтирип түшүндүрүүгө аракеттендим эле, чоң энем маскара кылгандай каткырып күлүп жиберди:

– Кемпайсың, он беш жыл окуганың менен баары бир али да эч нерседен кабарың жок экен, алтыным. Билип алгын, аялдын укугу барган саың жогорулайт. Сен муну ар дайым кулагыңда тут...

Чоң энемдин уяткарып айткан бул сөздөрү теримди тескери сыйрып, үстүнө туз сепкендей ачыштырып жиберди. Жашыруунун эмне кажети бар, ушу тапта тамак бышыруу, үйдү сарамжалдоо, кир-кок, казан-аяк жууш, бала сооротуу... да эркектердин мойнуна түшкөн. Айрым шер эркектер бир эле күн бул иштерге кол тийгизишпесе, өзүлөрүн айыптуу сезип калышат. «Кызык, бу эркектер аялдардын дагы кандай иштерин ыйгарып алышат болду экен?» деп ичимден ойлоп отурганымды олуя чоң энем дароо байкадыбы, айтор, аялымдын көзүнчө шылдың кылууну улантат берди.

– Аа, балам а, өмүрүң узун болсун ылайым, дагы беш-алты жылдан кийин эркектердин мурда болбогон «баатырдыктарын» өз көзүң менен көрүп, таң калбасаң мага кел. Мына ошондо бармагыңды кантип тиштеп алганыңды өзүң билбей, эсиң ооп калаарсың. Ээ, шашпай тур али, каруулуу «асыл» эркектер аялдар кийчү зар сымдуу кызыл гүлү бар кездемелерден көйнөк, шым тиктирип кийишет, чачтарын белдерине чейин өстүрүп, моюнга чынжыр тагынып, өкчөсү бийик туфличен жүрө турганын айтпай эле коелу. Анан калса, ашпоз ким – эркек, сатуучу ким – эркек, жол шыпыруучу ким – эркек. Ал түгүл, жеңил иш, жумшак нан издеген дал ушу эркек. Эми карап көр: куруучу ким – аял, бетон куюучу ким – аял, болот эритүүчү ким – бул да аял!.. Э, кой кетсин, өлбөй эсен болсом, көрөмүн, – Чоң энем калтырап-титиреп, эки бети кызарып кетти. – Али барып-барып эркектерге саанчылыктан бөлөк иш калбайт.

Аялымдын табасы канды окшойт, алакандарын санына чаап каткырды. Анын бул жоругу мага анчейин жага берген жок, дилимдеги бир санаамды жүз санаага айландырды. Дымагым күйүп, башымды салаңдаткан бойдон чекемди кашылап тура бердим. «Тобо, жетекчилер тууган

уруктары менен жердештеринин тарабын алчу болсо, а менин өмүр шеригим,.. – ойлодум жиним келип. – Өзү аял болгондон кийин аялзатынын тарабын алат экен да... Башымды мыкчып, «чоң энемди тиги дүйнөдө да эсинен кетпей турган даражада бир баптайын» деп ниеттендим. Бирок, бул оңой нерсе эмес. Анын тилин анча-мынча сөз менен кыскартуу машакат иш. Эгер «сен бир сабатсыз кемпир нени түшүнөт эле» деп айтчу болсом, буга ал бачым жооп табат. «Менин сабатсыздыгым менен сенин билермандыгың – экөө бирдей эле нерсе!» деп коё калат. Атүгүл бу айтканын далилдеп берүүдөн да кайтпайт. Ошондуктан, мен азыр өзүнө жараша бир кыйын сөз таап айтпасам болбойт. Бул сөз анын сөөгүн көзөп өтүп, куйкалап жиберishi керек... Мына, бир жаңы нерсе ойлоп таптым!

– Чоң эне, сизден бирдеме сурайын, – күлүмсүрөп карадым ага, – а сиз түз жооп бериңиз.

– Мен өмүрүмдө калп сүйлөгөн эмесмин, – деди ал менден көзүн албай күңк этип.

– Эмне үчүн чоң атам сизден мурда көз жумду?

– Чоң атаңбы? – Бырыш баскан жүзүндө башкачараак жылмаюу пайда болду. – Мм, кулагы жерде болсун ылайым, ал үчүн ханака тарыгандан кийин, «өлгөнүм жакшы» деп тиледи...

– Кантип? Ал молдо эмес эле го?

– Э, чоң энесинин торпогу десе, муну билбей туруп, дагы мага сөз үйрөтөсүңбү? Чоң атаң жаш кезимде сөөгүмдү агарткан. Тилекке жараша бул өңдүү эркектердин тукуму жер жүзүнөн жоголду. Ал үчүн аялдын кылчалык да кадыры жок болчу... Чоң энеңдин бактысына аял менен эркектин укугу бирдей болгон соң кезек мага келди. Эхе-е, – чоң энем ыкшып күлдү, – бир сөз айтса, он жооп кайтарсам, күйүп кетчү. Тандайы куруп, эч ылажын тапчу эмес: асман эгиз, жер катуу... Ырас, сенин чоң атаң, – ал дагы шылдыңдап күлдү, – заарлыгынан, каарынан эле өлүп кетти...

Чоң энемдин бул сөздөрү сөөгүмө өтө түштү. Ичимден күйүп-жанып, чыдай албай корсулдадым:

– А мен андай эркектерден эмесмин!

– Ии, эмне, сенин бешигиң асмандан түштү беле? – Чоң энем жаагын баспай, дагы маскаралап күлдү.

– Жоок, андай эмес, бирок канткен менен...

Бир паста эле чоң энемдин бешенесине бырыш катталды. Кудум оорукчан, паанайы пас, армандуу адамга окшоп калды.

– Ай, балам, сен көп менменсинбе, садагам. Эгер билгиң келсе, сенин мына бу акыбалыңа азыр мышыктар да ыйлайт, – деп ал үнүн каргылдантып, мына муну кошумчалады: – Кудуга шүгүр, мына бу зайыбың эпчил, данектей келин чыкты. Бул да болсо менин тандаганым... Көрдүңбү, жылоонду жакшылап тартып койгону үчүн кың дей албайсың...

Назарымда асман үстүмө көптөрүлүп түшүп кеткендей, өлбөгөн төрт шыйрагым эле калды. «Ой тообо, бу менин чоң энем ушунчалык да бетке чабар, тикенек тилби?» Шорбешенелигиме аябай наалып алдым. Жанагы сөздөрүнөн кийин башым пас түшүп, аялымдыкы бир карыш өйдө көтөрүлүп, ишенсеңиз көздөрү тим эле ойноктоп кетти! Намысымдан жүз түрдүү айла издедим, бирок баары бир аларга лам деп сүйлөй албадым. Эмне үчүн дебейсизби? Анткени, алдагы жез кемпирдей чоң энем калемпирге чылап, кагазга орогон тырнакчалуу сөздөрү менен жүрөгүмдүн үшүн алып койгон эле. О кудаай, ал бу сөздөрдү кайсы китептен окуп үйрөндү экен? Адегенде усталык менен ушунчалык сылык, жумшак кеп баштаганда таңдайыңа бал тамып, кулагыңа булбул сайрагандай эрип кетесиң. Анан эле бир аздан соң ал сөздөрдүн астындагы маанини баамдап-даамдап көргөнүндөн кийин күйүп турган чырагың көлгө түшүп кеткендей көңүлүң караңгылашып кетет. Мына ошондо отурган жериңде шалдайып, айлаң куруп каласың.

Дагы бир мисал, мындан бир нече күн илгери чоң энем аялыма мүнөздөмө берип, мындай деди:

– Ай, келин, сен каухардайсың, тим эле адамдын жанысың. Кудайлыгымды айтсам, мына бул жетимим Али жакшы болгондо, сага тиет эле...

Аялым бу «мактоону» уккандан кийин биротоло асмандап, дымагы көтөрүлүп кеткендиктен, ошо замат чоң энеме сандыгынан кымбат баалуу бир кийимдик кездеме алып берди да:

– Канттай ширин тилиңизден айланайын! Кишинин ким экенин баалай турган, кадыр-баркына жете турган адам бир гана сизсиз! – деп жиберди кудум азыр эле бир жакка канат кагып учуп кетчүдөй толкунданып. Бирок арадан эки күн өтүп, чоң энем жанагы кездемени бычып кийип алгандан кийин аялымдын айгайы негедир башкача жаңырды:

– Мен кайсы келинден кем экенмин? – деди ал чоң энеме зарлап. – Дүлөй болбосом, сокур болбосом, чолок же мунжу болбосом, кудаага шүгүр алты саным соо, небереңизге караганда көп маяна алсам...

– Ай, келин, – деди чоң энем көздөрүн алайтып, – сен кокус караңгыда күл дөбөдөн басып өткөн жок белең деги? О, кудай эй, сага кайсы жин тийди тобо? Же башыңа эшек-пешек тептиби? Пай-пай-пай, мен ар дайым элге: «келиним өзүмө окшогон тың, эпчил чыкты» деп, чын дилден мактап жүрсөм...

– Анда эмне үчүн кечээ шыдындап күлдүңүз? – Аялым адатынча көзүн жашытып сурады. – «Мына бу жетимим – Али адам болсо, сага тиет эле» дедиңиз го. Мм, мен торпок белем? Жоок, ак сүт эмген пендемин го мен да! Шашпаңыз, бир айдан кийин болсо да бу сөзүңүздүн маанисин билип албасам...

Чоң энем тигинин таризин сезгенден кийин дароо жумшарды. Аялыма алдакандай көз кадап, сахнада роль аткарган артист сыңары

көпкө ыкшып күлдү. Бул күлкүсү адегенде ийинин, анан бара-бара тула боюн былкылдатты. Анын бу кейпин көргөндө адегенде чычкан ийнин издегендей тыбырчылап, анан бир аздан кийин өзүмчө коркуп калдым. Коркконумдун себеби, айрымдар «кээде адам ашыкча күлсө, өлүп калышы ыктымал» деп жүрүшпөйбү. Кудай сактасын, бу чоң энемде канча жаны бар эле, чырыктаган чымчыкчалык да алы жок, бечаранын...

– Мейли, эгер чеки сөз айтсам кечирип кой, келинжан. – Чоң энем баягысынан кыйла жумшарып, негедир башкача сүйлөп калды ага. – Адам карыгандан кийин нени сүйлөгөнүн өзү да билбей калат экен алжып. Мага окшоп карыганындан кийин билесиң муну. Ошону үчүн күнөө карылардан, кечирим кичүүлөрдөн... Көп кыжалат боло бербечи, келинжан.

Чоң энем ордуна туруп, бөкчөндөгөн бойдон төркү бөлмөгө кирип кетти. Анын кейпине карап күлүп жибере жаздап, кайра өзүмдү араң токтоттум. Эгер ошентпегенимде, ачуусу мурдунун учунда турган аялым бу кылыгымды башкача ойлошу мүмкүн эле.

– Бу жашоодо жыргап эс алганың канимет, – деди досум жүрөгү сыгылган немедей улутунуп.

Столдун үстүнө карасам, бир узун моюн бөтөлкө, жашылча, тамак салынган кичинекей ликепчелер тил менен жалагандай бошоп калыптыр. «Маек – табиттин ачкычы дегени ушул тура...» – ойлодум өзүмчө. Досум шарап толтурулган акыркы кадактарга кызыктай тиктеп жатып, бир нерсеге иренжигендей колун шилтеп койду.

– Ээ, айта берсең, акыр-аягы жок...

Ушундай кымгуут, кызуу маалда быкшыган тамеки түтүнүнүн арасынан аялымдын жаалдуу элеси көз алдыма тартылды. Жүрөгүм болк этип, төбө чачым тик тургансыды. Сизге бир сырымды жашырбай айтайын эми: кудай акы, балдардын энесинен өлгөнчө корком. Эмне себептен мындай экенин өзүм да билбейм. Кээде аябай мас болгонумда көчө-көйдө аялымдын тааныш-билиштерин көрүп калсам, ошо замат боюмду түзөп, колумду боорума алып, өтө сылык, жылуу салам берип өтүүгө тырышам. Анан угушумча бир эле мен эмес, басымдуу эркектер аялдарынан коркушат деп айтып жүрүшөт. Кудага шүгүр, мен жалгыз эмес экенмин. Чоң энемдин айтуусуна караганда раматылык чоң атам мындай деген экен: «Эгерде эркек аялдан кичине эле корксо, анда ал эркек эмес, андай эркектер эркектин наамын жерге тепсейт...» Тилекке жараша бу көз караш эски замандагы көөнө түшүнүк катары арабыздан арылды азыр. Эми болсо бир амеким жолуккан сайын мага минтип эскертет: «Эгер сен асыл эркекмин десең, аялыңа мурдундан өйдө сөз сүйлөбө, анткени, ал сени менен өмүр бою жыт сиңишип өтө турган жакын жолдошун, балдарыңдын бир боор энеси». Ырас, амекимдин бу айтканынан ааламдагы эң назик затка болгон терең урмат сезилип турат. Ал түгүл амеким өзүнүн өмүр шеригин

алкап, көңүлүн көтөрүү үчүн Хилолинин¹ эки сап ырын анча-мынча өзгөртүп, танбур² менен минтип ырдаганын угуп жүрөм:

Мен аялымдын буйругун бажарам,
Аялым меникин качан бажарат?..

Күбөлөр амеким бул ырды жөн эмес, күйгөнүнөн, ичине арман батпай кеткенинен ушинтип ырдайт дешет. Баарынан да кызыгы ал аялынын «медети» менен эмгек китепчесине үчүнчү жолу: «кызматынан айдалды» деп жазылыптыр. Көрсө, анын себеби мындай экен: жумуштан кийин үйгө кечигип келүү, чогуу иштеген керме каштар менен тияк-буякта чайлашып отуруу... Бардыгынан оор күнөөсү – бир жолу троллейбуста кетипаратып, кымбаттуу зайыбынын эң жакын курбусу Улфатмохко отурган жайын бошотуп бербегени. Ошондо ордунан тура калган эмес экен, таалайсыз амеким. Кыскасы, ушундай «жүрүш-турушунан» улам түбөлүк унутулгус жазага кириптер болуптур. Анысы аз келгенсип, «мындан ары мейли троллейбуста, мейли автобуста болсун, өмүр бою тик туруп жүрөмүн» деп кыяматтык касам ичиптир, байкуш.

Адам жүрөгүндө коркуу сезими пайда болгондо, өзүнүн саясынан да чочуп калат окшойт. Эгер андай болбосо, эмне үчүн аялдар тууралуу көп ойлочу болуп баратам? Деги бул ары назик, ары татаал зат жөнүндө канчалык ойлобогун, эч качан оюңдун аягына чыгалбайсың... Чоң энем: «Силер, эркектер, катынкеп болуп калгансыңар, эки эркектин башы бириксе эле, аялдарды кыйбат кыласыңар» деп наалыйт. Анда мен: «Бизде эмне күнөө? Бизди деле аял төрөгөн. Эркектердин кемчилигин чукуу жагынан аялдар деле алдыга ат салдырышпайт...» деп бош келбейм.

– Бу сөздөрүң жаңылык эмес, ашынам. – Досум колун мүрүмө коюп жатып, аста түшүндүрдү. – Бир окумуштуу ушул боюнча докторлук диссертация жазып, аялдар бардык дараметин жана чеберчилигин эркектердин кемчилигин издөө үчүн эмес, космос илимин өнүктүрүүгө сарптаганда, азыр адамдардын жарымынан көбү Айдын бетинде сейил кылып жүргөн болоор эле деп, далилдеп бериптир. Эй, досум, сага мындай бир кеңешим бар: жыргап эс алып жүргөн маалда бу татаал затты оозуңа албачы. Керек эмес. Жүр эми, концерт башталат азыр.

Экөөбүз аста басып, театрға келдик. Искусство дүйнөсүндө жүрөгү жапжаш бойдон жүргөн адамдар көп тура. Алар сахнада зымга конгон карлыгачтай каз-катар олтуруп, кеп базарын кызытып жатышты. Орундукка олтуруп замат досум тегерегибиздеги көздөрү ойноктогон кыз-келиндерге суктанып карагандан кийин жүрөгү тарс айрылып кетчүдөй коркунучтуу онтоду. Алмадай башынын чачы эчкинин сакалындай сую-

¹ Хилоли – 1529-жылы өлтүрүлгөн атактуу фарс акыны Бахриддин Хилолинин жашыруун ысымы.

² Танбур – эки кылдуу музыкалык аспап

луп, кашка баш болуп калганына аттиң кылып өкүндүбү, айтор, өңү-түсү дароо өзгөрүлдү.

– Ээ, досум, жалтырак баш ашыкча эле жүк экен. – Кулагыма аста шыбырады ал кыжалаттанып. – Жок дегенде төбөсү эмес, арт жагы түшүп, жыттоочтой сепсейип турса да өкүнүчтүү болбос. Карачы, кудум күзгүдөй жалтырайт, а ? Кээде үч канаттуу күзгүдөн башыма карап, бу жарык дүйнө көзүмө шум көрүнүп, арманым ырбап кетет. Пай-пай-пай, кандай кайраттуу чачым бар эле! Тараганда темир тарактын тиштери сынып кетчү. – Ал чөнтөгүнөн бир сүрөт алып чыгып, көзүнө жакындатты: – Эгер сен да ишенбесең, жакшылап көрүп алгын. Кээде айрым кыздар башыма шектүү карап калганда, дароо мына ушул сүрөттү көрсөтөтүн...

– Жаш жүрөгүңдү болор-болбос нерсе үчүн көп сыга бербесеңчи, досум. Кемчилиги жок адамды көрө элекмин. – Көңүлүн көтөрүп коеюн деген ойдо кайгысын бөлүшүүгө ниеттендим. – Атүгүл ааламга аты татыган Айдын бетинде да темгили бар. Бирок досум, эгер билгиң келсе азыр ушу тапта сенин башыңа окшогон баштардын базары кызыган...

Бирде оң, бирде сол жагыма элендеп, ичимден тынып отурдум. Анан кантейин? Каягыма кылчайып карабайын, бажырайып ачылган гүлдөй назик, Айдай аппак жүздөргө, жылдыз сымал ойноктогон шок көздөргө, кара калем, осмо коюлган карлыгач канат каштарга көзүм түшөт. Анан көөдөнүмдү аёосуз тепкилеген байкуш жүрөгүм күйүп-күйүп кетет! Бардыгы сулуу, бардыгы сүйкүмдүү! Адам баласынын айрым бир сапаттарына садага кетсең да аздык кылат. Курсагы ток, зээни таза, көңүлү тынч, кадыры жам болуп калса эле, дагы бир нерсени көксөй берет экен... Менин дилимде да азыр: «бир сулууну издеп таппасам болбойт...» деген ой пайда болуп, шайтаным алданеге көкүттү. «Сенин өзгөлөрдөн эмнең кем? – Өзүмө-өзүм суроо бердим. – Жашың жетимиштен эмес, эми эле кырктын кырынан ооптур. Куп ойноп күлө турган маалың азыр. Чоң энемдин «абийириңерди айрандай төгүп алгансыңар» дегени туура эмес. Убакыт бар али да...» Ушуларды ойлоп, кумардуу көздөрүмдү тегеректегилерге тымызын карап, сугумду арттым. Тигине, тээ бурчта бир периште аябай назданып отурат. Экөөбүз капилеттен тиктешип да алдык. Көздөрүн асмандагы жылдыздай жымыңдатып, башын билинер-билинбес ийкеп жатып мага салам берди да, бир нерсе деп ишара кылгансыды. Ох, бу кандай ажайып ирмем болду мен үчүн! Өпкөм демигип, көөдөнүм тим эле дүкүлдөп кетти го. Мындай байкап көрсөм, он сегиз, жыйырма жаштагы кыз-келиндер деле мага уурдана көз артып жаткандай туюлду. Бедениме кандайдыр бир жылуулук тарай баштаганын мына ошондо сездим. А балким акындардын ырдан алып, ырга кошчу «күйдүм-быштымы», ашыктыктын чыдап туралгыс күйүтү, жалыны мына ушул болуп жүрбөсүн? Иштин оңунан чыгып баратканын жанымдагы досума акырын кабарладым эле, ал кызганычтуу карады:

– О, куу түлкү! Алдакачан таап алдыңбы, я? Мына көрдүңбү, жүрөгүңдө өчө баштаган от кайрадан тутанды... Баса, жанында шериги барбы? – деп өзүнөн өзү тынчсызданып калды.

– Ии, шериги бар экен. – Кулагына аста шыбырадым. Анан эпчилдигиме сыймыктангандай корсоюп койдум. Чынын айтсам, мындай кереметти – периштедей сулуу заттын мага көз кысып, ишара кылганын өмүрүмдө биринчи жолу көрүшүм. Кыздын көздөрүндө магнит сыңарындай адамды өзүнө тез тартып алчу кандайдыр бир сыйкырдуу күчү бар окшойт, заматтын ичинде эркимди ноктолоп, бүт оюмду бийлеп алды. «Кудаага шүгүр, мага да куштар болгондор бар экен...» деп, көңүлүм көтөрүлө түштү. Концерт башталгыча «ашыгымдан» назарымды үзбөдүм. Эриндерим, каш-көздөрүм менен ишара кылып жатып, «сыр бар...» деп билдирдим да, шашылыш түрдө план түзө баштадым. Бирок ушу кысталаң маалда бир нерсе үрөйүмдү учурду. Беш-алты узун бойлуу жигит үстүлөрүнө ала-була чапан кийип, белдерин үчтөн жоолук менен курчашып, ийиндерин жана моюндарын бирдей койкондоткон бойдон дойраларды каккылап сахнага чуркап чыгышты эле, залдын ичи жер титиргендей тостополоң боло түштү. Үчөөнүн тең далылары күржүгүй, моюндары аюунукундай жоон. Кудум тоону омкоруп таштагандай көрөрмандарга көөдөндөрүн керип көз кадашат. Жылмайган сайын алтын тиштери жарк-журк этет.

«Мына чоң энемдин наалып айткан бир сөзү ырас чыкты», – дедим ичимден. Анын мындай кечелерге катышпаганына кудайладым. Себеби, эгер ал азыр ушерде болуп, мына бул оңкоңдогон дойрачыларды көргөндөбү, өмүр бою үстүбүздөн шылдындап күлүп, кулак-мээбизди жеп салат эле. Мына ошондо күйбөгөн жерибиз күйүп, намысыбыздан өрттөнүп кетмекпиз... «Илгери аялдар дойра кагышса, эркектер каармандык, баатырдык оюндарын ойношо турган. А азырчы? Азыр дойра кагуу да, ийин бултандагып бийлөө да эркектердин кесиби болуп калган» деп наалыганы наалыган.

Концерт аяктады. Дүбүрттөгөн эл эшиктен шыкалып, сыртка агыла баштады. Тышка чыксак, айлананы алдакачан караңгы каптаптыр. Чоң калаанын үстүндө уюлгуган бозомук чаң түтүн аралашкан карамтыл парданын үстүрт жагындагы сансыз жылдыздар октой түптүз көчөлөрдүн бойлорунда апакай нур чачкан электр чырактарга ашык болгондой көз кысышып, жымындап жатышыптыр. Курбусу менен кол кармашып, театрдын маңдайындагы аялдамага шашылып бараткан «ашыгымдын» артынан өламай-таламай чуркадым. О, кокуй, бу не деген балээ, жүрөгүм өмүрү мындай катуу туйлаган эмес эле! Көздөрүм чанактай чакчайды да калды. «О, кудай, дабасыз дарт дегени ушул окшойт... – божомолдоп койдум ичимден, – акындар аны: «жандууну көргө алпарат, жансызга жан жаратат» дешкени калетсиз окшойт. Болбосо, азыр саналуу минуталар-

дагы дегдөөгө эле мынчалык азап тартып жатам, а, бечара Мажнундун акыбалы не болду экен? Ал карып өмүр бою күйүп, күл болуптур, бирок ошондо да Лайлинин ажарына карай берип тойгон эмес экен...» Мени дагы бир нерсе кыйнады: чүрөгүм неге мага карабайт. О, кылыгың кырк эшекке жүк болгур сур эчки десе! Сен эмне, назданып жатасыңбы, ыя? Же мени дагы бир ашыгына окшоттунбу? – Кыялымда ага ушундай собол узаттым. Эгер капталыңа канат байлап, тээтиги жетинчи асманга учуп кетсең да, эми мына бу Али деген акендиң чеңгелинен кутула албайсың...»

– Эй, жанындагы курбусу да андан калышпайт экен! – Досум өзүн көргө жер таппай кулагыма шыбырап, алакандарын сүргүлөдү. – Эх, чиркин, барна боюнун келишкенин карачы. Баарынан да чачы сонун экен, карачы, такымына сөйкөлүп, жер чиет. Бай-бай-бай, эгер кимде-ким бу периштеге туш келсе, ал сөзсүз түрдө бейиштин төрүнө өттү дей бер... Эй, Али, көп мококтук кылба досум, уйгактын сыңарындай жабыш! Бу аялзаты жойпуланган шустрый эркекти жакшы көрөт. Калп эле кыйшандамыш болгону менен ичинде чок күйөт. Ошону үчүн эч тартынбай эле алдыларына шыпылдап бара кой. Кокус каргап-шилеп жиберешчү болсо, ага эч капа болбо. Бирок досум, эсиңден чыгарба: берки сол жактагы курбусу меники...

Досумдун бакылдап-какылдап көкүткөнү жүрөгүмдө жаңыдан тутана баштаган отту көсөөдөй чукулап, алоолотуп жибергенсиди. Шерденип кеттим окшойт, апакай колдоруна каруулуу кол эмес, кыл тийгизүүдөн этияттаган чүрөктөргө бар болгон өнөрүмдү көрсөтүп, экөөн тең жайжайына таштай катыргандан кийин алдымда тизе бүктүрбөсөм, менин эмнем Али дедим өзүмчө тиштенип. Мындайда жан эргиткен ырды дрилдеме үн менен созолонтсоң, ашыктыкка дарман болору эсиме кылт этти. Анан көптөн бери ичимден кыңылдап ырдап жүргөн ырымды куп кыябына келтирип, созолонтуп кирдим.

Акырын барып, чүрөгүмдүн апакай колун кармаганымда, башыма не деген балээ түшүп, кандай акыбалга дуушар болгонумду сиздер сурабай эле коюңуздар. Жанагы досумду билбейм, мен кудум дөбөдөгү көөнө чүпүрөккө арзыбаган немедей шермендем чыгып, жети өмүрүм жерге кирди. Ээ, көргүлүк дегени ушундай болот экен. Досум экөөбүз кыйладан кийин мойнубузга жип байлап жетелегендей үйгө тарадык...

Мунусу го жерге кирсин деңизчи, баарынан чатак жери – чоң энем эле аман болуп жүрсө, иш бүттү дей бер, ал дагы көп жыл бою үстүмдөн күлөт!

Которгон **Мушфики**

Илимий иликтоо

**Орунбай
АХМЕДОВ**

КУРМАНБЕК БААТЫР ЖАНА «КУРМАНБЕК» ЭПОСУ

«Курманбек» – калктын калың катмарына кеңири тараган сүймөнчүктүү баатырдык эпос. Чыгарманын башатында, түзүлүш, калыптаныш тарыхында бир канча айтуучулар катышса да, көпчүлүгүнүн ысымы унутулуп, эл эсинен чыккан. Бизге XIX кылымдан берки Токтогул, Мусулманкул, Шамшы комузчу, Калык, Сарыкунан, М.Каландаров сыяктуу айтуучулардын гана ысымы белгилүү. «Курманбекти» Токтогулдун айткандыгын, өздөрүнүн андан үйрөнгөндүгүн Калык жана анын шакирти Сарыкунандын эскергендигине карабастан, чыгарма чоң акындын өз оозунан жазылып алынбаган. Ошондуктан, ал жөнүндө жыйынтыктуу ой айтуу кыйын.

«Курманбек» – Орто Азия, Могол хандыгы, казак, ногой элдеринин тарыхында «калмак доору» аталып, эл эсинде, оозеки чыгармачылыгында катаал кезең катарында зор из калтырган XVI–XVIII кылымдардын аралыгындагы тарыхый окуяга, Курманбек, Аккан сыяктуу тарыхый инсандардын реалдуу өмүр баянына негизделип түзүлгөн чыгарма. Шарттуу түрдө эпостон орун алган тарыхый реалияларды көз алдыга тутсак, окуянын өткөн орду да реалдуу: Чыгыш Түркстан (Кашкар, Жаркент, Кара

Орунбай АХМЕДОВ – 1965-жылы Тажик Республикасынын Ленинабад областындагы Ноо районунун Казнак айылында төрөлгөн. Ош мамлекеттик пединститутун аяктаган соң, УИАда илимий кызматкер болуп иштеген. «Эл адабияты» сериясынан чыккан «Курманбек», «Шырдакбек» китептеринин түзүүчүсү. Учурда Ош шаарын өнүктүрүү боюнча мамлекеттик программаны ишке ашыруу боюнча аткаруу дирекциясынын башкы директору. Бишкек шаарында жашайт.

Шаар-Камбыл), Ооганстан, Орто Азия аймагы (Анжыян, Кокон, Аксы, Алай, Жазы (Яссы) ж.б. Чыгарманын тарыхый негизин, Курманбектин тарыхый адам экендигин, жашаган мезгилин, отурукташкан ордун, коңшу хандыктар менен түзгөн дипломатиялык байланышын, калмак төбөлдөрү менен болгон согуштарын белгилүү даражада аныктай турган фактылар тарыхый уламыштык, аңыз-аңгемелик материалдардан жана тарыхый булактардан да орун алат. Алсак, 1947-жылы Абдыкалык Чоробаев Жалал-Абад областы, азыркы Сузак району, Калмак-Кырчын сельсовети, Таран-Базар кыштагынын тургуну 71 жаштагы Шырдак карыядан «Калмак-Кырчын» уламышын жазып алган. Уламышта илгерки заманда кыргыз-кыпчак уруусунан Курманбек аттуу баатыр чыгып, калмактар менен урушуп, алардын мизин кайтарып, баш ийдирип тургандыгы баяндалат. Курманбек жер кыдырып, Кашкарга барып, Кашкардын каны Аккан менен достошуп кайтат. Ал кезде баатырдын ордосу Кызыл-Суу деген жерде жайлашат. Арадан бир канча жыл өткөндө уулдуу болот. Курманбектин баласын жээнтектеп, Аккан токсон нарга пул жүктөп, досунун ордосуна аттанат. Күлдөмбөс деген жерге жеткенде Корун аттуу калмактардан төрөсү согушуу максатында Курманбектин ордосун курчап алгандыгын угат. Уруш бир канча күнгө созулуп, Курманбек душманды жеңип, Кызыл-Суунун батыш жээгине калмактын колун боо түшүрүп кырат. Ошондон улам «калмак кырчындай кырылды» деген сөз калып, согуш өткөн аймак «Калмак-Кырчын» аталып калат. Демек, Курманбек жашаган мезгилде ушул аймакта калмак, кыргыздардын ортосунда катуу согуштун болгондугу реалдуу окуя. Ошол уруш өткөн жердин «Калмак-Кырчын» аталып калышы да муну тастыктап турат.

Курманбектин «калмак доорунда» жашаган тарыхый инсан экендиги башка тарыхый булактарда да маалымдалат. Түрк, иран авторлорунун кабарларында Курманбек казак каны Эшим менен бир доордо жашап, калмак төбөлдөрүнө каршы күрөшүп турат. Тарихи-Кашкариде Ишим (Эшим) кыргыз мырзалары Курбанбек (Курманбек) жана Малик Касим (Касым) менен жолугушкандыгы тууралуу маалымат орун алат. Сүйлөшүүгө Эшим Ташкенттен келет. Жолугушуу Курманбектин Ак-Суу (Ак-Калаа) коргонунда өтүп, калмактар менен урушунун жөн-жайы макулдашылат. Түрк авторунун эскерүүсүндө Ишим (Эшим) ханды Курбанбек (Курманбек) ат үстүнөн каршы алат. Буга Ишим тырчий түшкөн дешет. Эшим кан демекчи, ал XVI–XVII кылымдын аралыгында жашаган реалдуу тарыхый адам, казак ханы, бирок кыргыздар анын тегин кыргыз – кыпчактан чыгарат. Эшим кан жөнүндө кыргыз арасында казактарга караганда уламыш, аңыз-аңгемелер көп сакталган. Тоголок Молдо уламыш, аңыз-аңгемени негиз кылып алып, «Эр Эшим» поэмасын жараткан. Санжырада да Эшим кан менен кан Турсундун окуясы күнү бүгүнкүдөй сакталып, «Катагандын кан Турсун, кан Турсунду ант

урсун» делип, достуктун шертин бузган кан Турсундун кара ниет душманчылыгын ашкерелеген сөз али да калк оозунда. XVI–XVIII кылымдардын аралыгында могол, калмак кандарына каршы кыргыз, казактар биригип согушуп турган учурлары болот. Эшимкан да кыргыздар тарабынан колдоого алынат. Ал хандык кылган мезгилде кыргыз, казак калкынын жакшы мамиледе, ынтымакта жашагандыгын Ч. Валиханов да өз эмгектеринде белгилейт. Муну эки элдин союздаштыгынын күбөсү катарында Эшим кандын кыргыздардын уруу башчысы Көкүм өлгөндө Ташкентке «Көкүмдүн көк күмбөзүн тургузушунан» да көрүүгө болот.

Курманбектин тарыхый инсан экендигин аныктай турган дагы бир факты калмак кандарынын жортуулу учурунда болуп өткөн тарыхый окуялардын, же жашаган тарыхый инсандардын эпосто чагылышы. Алсак, чыгармада Курманбек менен Аккандын досчулугуна кеңири орун берилет. Сөз Аккан жөнүндө болгондо эки маселенин башын ачып алышыбыз зарыл. Биринчиси «калмак доорунда» Чыгыш Түркстан аймагы менен кыргыздардын карым-катнашы, тарыхый байланышы. Экинчиси – Аккандын тарыхта болгон адам экендигин маалымдаган даректердин тарыхый эмгектерде орун алышы. XVI кылымда Тянь-Шандан могол төбөлдөрүн сүрүп чыккандан кийин кыргыз уруулары Кашкар менен түздөн-түз байланышып турган. XVII кылымдын башында калмактардын кысымынын күчөшүнөн улам кыргыз урууларынын Кашкар, Турпан, Ак-Суу ж. б. шаарларга көчүп келиши жана алардын бул аймакта жайгашуу процесси күч алат.

XVII кылымдын 30-жылдарында кыргыздар Могол мамлекетинин башкаруучуларынын көрсөткөн каршылыктарын жеңип, Кашкардын айланасы жана андан түштүккө карай жаңы Гиссарга чейинки аймактарга жайланышып, реалдуу саясий күчкө айланат да, мамлекеттин ички иштерине кийлигишип, өз таасирин тийгизип турат. Могол хандары да алар менен эсептешпей кое албайт. Шах Махмуд Чоростун маалыматына караганда XVII кылымда Тянь-Шань жана Чыгыш Түркстанга Тилек-бий, Байбото Кара, Сокур-бий, Кошойбек, Кебек-бек, Шырдакбек ж.б. мырзалар кадыр-баркка ээ болуп, Кашкар жана Жаркент хандыктарында мансаптын бийик: бакавул, эмир, эсавул, шигавул сыяктуу кызматтык орундарды ээлеп турган. Айрым бир чептерге «Аким» болуп дайындалган учурлары да болгон. Калмактар менен согушууда Кашкар жана Жаркент хандыктары кыргыз жана казак урууларынын аскердик бөлүктөрүн душманга каршы колдонгон учурлары көп болгон. Казак ханы Эшим тарабынан Кашкар, Жаркент хандыктары менен калмактарга каршы келишим түзүлгөн.

Эпосто Аккан Курманбектин досу катарында мүнөздөлүшү да бекеринен эмес. Тарыхый-турмуштук негизи бар. Анткени «калмак доорунда» Кашкар менен кыргыздар тыгыз саясий, маданий жана экономикалык

байланышта болгон. Айрыкча, XVII кылымда Кашкар жана Жаркент хандыктарынын аймагында кушчу, чоң багыш, кыпчак, нойгут, тейит, чапкылдык, булгачы, найман, отуз уул ж.б. кыргыз урууларынын мамлекеттин саясий турмушуна активдүү аралашып, тарыхый окуяларга өз таасирин тийгизип тургандыгы санжыралык маалыматтардан башка Шах Махмуд Чоростун хроникасынан, Мир Халь ад-диндин «Хидайат-наме-синен» ж.б. эмгектердеги маалыматтардан көрүнүп турат. Чыгыш Түркстандын тарыхында Аппак-хан же Аппак-кожо деген эки тарыхый инсан кездешет. Аппак-хан (өз аты Абд ал-Латиф, эл арасында Аппак хан аталган, ошондон улам кыргыздарда да ушул наам менен белгилүү болсо керек) 1602-жылы төрөлүп, отуз жашында Кашкардын ханы болот. Махмуд бен Вали (Бахр-ал-асрап) боюнча да ал XVII кылымда өмүр сүрөт. Аппак-хан (Аккан) менен Курманбектин ортосунда жакшы мамиле түзүлүп, бири-биринин жерине каттап турушат. Анын Ак-Сууга келип кеткендиги, Ак-Суу чебин курууга жардамдашкандыгы, учурунда Абд-ал-Латифтин Кашкарга хан болушуна кыргыздардын өзгөчө салымы бардыгын же чоң көмөк көрсөткөндүгү жөнүндө кабар берет. Экинчиси - Аппак кожо (өз аты Хидаяталла) 1681–1694- жылдардын аралыгында Кашкардын башкаруучусу – акими болуп турган.

Тарыхый маалыматтарга, калк арасында айтылган аңыз-аңгеме, уламыштарга жана эпостун окуясына караганда «Курманбекке» кандайдыр бир деңгээлде Абд-ал-Латиф хандын өмүр жолунун бир үзүмү чагылышкан өңдүү. Шах Махмуд боюнча ал мезгил-мезгили менен 1619–1627–1630-жылдардын аралыгында хандык бийлик жүргүзөт. Санжырачы, кытай тарыхчысы Үсөйүн-ажы Курманбек менен Акканды тарыхый болгон адамдар катарында баяндайт. Аппак хандын оор басырыктуу, өз элине кадырлуу болуп, Курманбек экөө достошуп, эки эл биригип, мунгул зулумдарына каршы күрөшүп тургандыгын маалымдайт. Үсөйүн-ажы боюнча Аккан мунгулдар менен болгон урушта каза табат. Жогорку фактылар «Курманбек» эпосунун башкы каарманы Курманбектин Кашкардын ханы Абд ал-Латифтин (Аппак хандын), казак каны Эшимдин доорунда өмүр сүрүп, калмак төбөлдөрүнө каршы күрөшкөн тарыхый инсан экендигин ачык айкындап турат. Ал эми Курманбек менен Аппак хандын ортосунда дипломатиялык же достук мамиленин түзүлүшүнө, эки элдин жакындашуусуна XVII кылымдагы Кашкар хандыгынын ички, сырткы карама-каршылыктары, ойрот-калмак хандарынын баскынчылык саясатынын күч алышы, жогоркудай эле тарыхый кырдаалды кыргыздардын да өз баштарынан өткөрүп турушу себеп болуп, калк башына түшкөн жалпы оорчулук жана тагдырлаштык менен коштолгон. Конкреттештире келгенде калмак төбөлдөрүнүн кыргыздарга карата баскынчылык жортуулдары, чабылып, чачылуу, кан төгүүлөр менен коштолгон калк тагдыры, элдин аларга каршы жүргүзгөн коргонуучулук, баатыр-

дык күрөшү эпостун түзүлүшүнө негиз болот. Бирок, белгилей кете турган нерсе көркөм чыгарманын жаралышынын өз жолу бар. Бул же тигил чыгарма тарыхый реалдуулукка негизделип түзүлсө да, тарыхый окуя, же тарыхый инсандын өмүр баяны көркөм чыгарманын жанрдык өзгөчөлүгүнө ылайык чагылышып, өсүп-өнүгүү жолун басып өтөт. Натыйжада, эпосто калмак хандары Корун, Дөлөндүн согушуна каршы Курманбектин баатырдык менен жүргүзгөн күрөшү сырткы гана эмес, ички карама-каршылыктардын курчушунда, үй-бүлөнүн трагедиялуу тагдырынын баяндалышында эпостун деңгээлине көтөрүлүп, ошол доордун реалдуу картинасын, духун, трагедиясын, калк тагдырын көркөм сөздүн күчү менен элге жеткирип, угармандардын моокумун кандырып, делебесин козгоп турат. Эпос ушунусу менен баалуу.

Ошондой эле аңыз-аңгеме, уламыштарда ж.б. эпикалык чыгармаларда айтылган кыргыздардын карым-катнашы бар коңшу хандыктардын (Могол, Казак, Жунгар, Кашкар) ортосунда түзүлгөн мамиленин реалдуу чагылдырып турушу эпостун тарыхыйлуулугун көрсөткөн фактыдан болуп саналат.

«Курманбек» эпосун алгач араб алфавитинде 1923-жылы Каим Мифтаков Молдобасан Мусулманкуловдон жазып алат (инв. № 73), кийин азыркы алфавитке которулган. Бул вариант боюнча Мадалкан – Молотия шаарынын ханы. Бир перзентке зар болуп жүргөндө байбичеси кайберен эмизип жаткан баланы ажыратып алып, үйүнө алып келип, атын Курманбек коюп, асырап чоңойтот. Курманбек эр жеткенде Каухарнегим деген шаардан перинин кызы Канышай издеп учуп келип, турмушка чыгат. Бул нусканын башталышында Курманбектин калмакка каршы согушунун мотиви ачык баяндалбай, күүгүмдөп калган. Ошондуктан, анын калмак жерине коргон куруп, кандык бийлик жүргүзүшү Курманбектин кыймыл-аракетине баскынчылык мүнөз бергендей туюлат. 1926-жылы Жума Жамгырчиев Каракол округу, Тоң болушунун тургуну Шамшы комузчудан жазып алган нускада да Курманбек «Атам Жанчаркан менен талашып бир шаарды башкарып отурат белем» – деп, калмактар турган аймакка коргон куруп, өз алдынча кандыкты түзөт. Чыгармадан жогоркудай мотивдин орун алышы да тарыхый-турмуштук негизи бар сыяктуу. Анткени ойрот - калмактар Чыгыш Түркстан, Орто Азия, Жети-Суу аймагына XV кылымда Чыгыштан малга жайлуу жайыт издеп келе баштайт. Чагатай улусунун кыйрашы менен (1321-ж.) Могол мамлекети негизделет. 1347-жылы Могол ханы Тоглук-Тимур Чыгыш Тянь-Шандын этегиндеги Беш-Балык шаарын өзүнүн ордосу кылып алат. XIII кылымда эле Чыгыш Түркстандын көпчүлүк бөлүгү Чагатай державасынын составына кошулуп турган. Алардын XV–XVI кылымдардагы тагдыры Могол мамлекетинин жаралуусу жана жок болушу менен тыгыз байланышат. Калмактар Жунгария чөлкөмүнө келип токтоп, Могол

төбөлдөрүнүн бийлик талашып, өз ара араздашып жаткандыгынан пайдаланып, бул аймакты тартып ала баштайт. Алар 1408-жылы Могол ханын Беш-Балыктан сүрүп чыгып, бул шаарга өз ордосун жайланыштырат. Могол хандыгынын ханзаадаларынын бийлик талашып, ынтымагынын кетиши, өлкөнүн ич ара ыдырашы ойротторго Ысык-Көл, Сыр-Дарыяга чейин кол салышына ыңгайлуу шарт түзөт. Казак, кыргыздардын катуу каршылыгынан улам Могол хандары Жети-Суу, Батыш Тянь-Шандан сүрүлүп, кыргыз менен казактар бул аймактарга ээлик кыла баштайт. Белгилүү өлчөмдө Түркстан аймагындагы Кашкар, Жаркент хандыктарынын колдоосу жана казак, кыргыздардын калмактарга каршы биргелешип жүргүзгөн күрөштөрүнөн, кийинчерээк Цин (Кытай) өкмөтүнүн кысымынан алсыраган калмактар басып алган аймактан сүрүлө баштайт. Мыйзамдуу түрдө бул жерлерде кыргыздар да өз хандыгын негиздеп, отурукташуу процесси жүргөн көрүнөт. М. Мусулманкулов, Шамшы комузчунун вариантында кыргыз элинин тарыхындагы жогоркудай реалдуу тарыхый-турмуштук жагдай чагылдырылган өндүү. Эки нускада тең Курманбектин коргонуу калмак жеринен орун алып, алардын Курманбекке салык төлөп тургандыгы айтылат. Ал турсун, Курманбек калмактарга бийлик жүргүзөт. Өз учурунда бул варианттын төмөн бааланып жүрүшүнүн бирден-бир себеби да ушул болгон. Ал эми тарыхый маалыматтарды кылдат талдай турган болсок, тарыхтын түпкүрүндө бул аймакта калмактардын ата-теги ээлик кылган эмес. Ойроттор бул аймакка XV кылымдын башынан баштап, жайлуу жайыт издеп, баскынчылык жортуулдар менен келе баштагандыгын жогоруда белгилеген элек. Кытайдагы кыргыз тарыхчысы Үсөйүн-ажы болсо Курманбектин коргонунун Чыгыш Түркстан жергесинен орун алгандыгын маалымдайт. Ал «Курманбек мунгулдардан коргонуу үчүн Үч-Турпанга сепил соктурган. Өзүнүн Телтору атын байлап, сактай турган орун жасаткан» – деп жазат.

Мусулманкуловдун вариантынын окуясы К. Акиев, Сарыкунан Дыйканбаев айткан нускаларга салыштырганда чакан. Курманбектин жаралышы, чоңоюшу, үйлөнүшү апыртмалуу баяндалып, өз өзгөчөлүгүнө ээ. Болочок баатыр кайберендин тукуму, энеси – касиеттүү кайберен, аялы – айдар жүздүү перинин кызы. Натыйжада Курманбектин жаралышында байыркы тотемдик түшүнүк, көз караш чагылышкан. Салыштырып караганда бардык варианттардын (М. Мусулманкулов, К. Акиев, Сарыкунан, Шамшы комузчунун айтуусунда) негизинен чыгарманын мазмундук линиясы, идеясы, каарман – персонаждары, ички, сырткы душмандары окшош. Бирок, окуянын өнүгүшү, чечилиши, оң, терс об-раздардын сүрөттөлүш деңгээли, көркөмдүгү ар башка, деталдык айырмачылыктар арбын. Кээде окуянын өтүш орду алмашылган, айрым эпизоддор бирөөндө толук сүрөттөлсө, экинчисинде үстүртөн үзүндү, схема түрүндө баяндалат. Баарында тең баатырдык тема алдыңкы катар-

га чыгып, оң каармандын баатырдык күрөшүндө, кайрат менен сансыз душманга жалгыз аттанып, эл эркиндигин, өз ар-намысын душмандан коргоп калуу үчүн башын өлүмгө байлашында эпостун негизги идеясы, эл идеалы жүзөгө ашат. Ал эми үй-бүлөлүк тема баатырдык мотивди толуктап, оң каармандын образынын ар тараптуу терең ачылышына көмөкчү. Курманбектин алдына минген атынын жараксыздыгынан жарат алып, как талаада жалгыз калып, зар какшашы, досунун баласын жентектеп алтын, күмүш, зер, асыл буюмдарды алып келе жаткан Аккандын өлүм алдында жаткан Курманбектин үстүнөн чыгышы, баласына жоодо дасыккан Телторуну бербей коюп, кыянатчылык кылган кара ниет Тейитбектин (аттары жагынан айырмалуу) Аккан тарабынан өлтүрүлүшү бардык нускаларга таандык жалпы окуядан экендигине карабастан, баяндалыш деңгээли өйдө-төмөн. Ал жөнүндө да кененирээк сөз козголот. Алсак, Мусулманкулов боюнча Курманбек Телторуну суратып, атасы Мадалканга кырк жигитин жибергенде анын баласына атты бербей коюшу жүйөлүү себептен чыккандай ой калтырат. Мадалкан атты бербей, кырк жигитти кайра кайтарат. «Атыңды бер» деген кемпирин баштан ары бир салып, өтүнүчүн четке кагат. Шамшыда Телтору атты мингенде «алтымышта чал» «алты жашар баладай» алкынып, «жетимиште чал» «жети жашар баладай» желпинип, жанына дем, күч бергендигин айтып, атын баласына бербей коет.

Сарыкунандын айтуусундагы вариантта, жогорку эки вариантка караганда Тейитбектин Курманбекке ат бербей коюшунун мотиви бир топ башкача. Мындай караганда атанын баласына койгон дооматтары бир топ жүйөөлүүдөй сезилет. Тейитбектин сөзү боюнча Курманбек «айда урушуп койбойт, алым алып тойбойт», «атанын насаат кебине» кулак төшөп койбойт, «кан төгүштү эрмек кылып», «калкка тынчтык бербейт», «кайран кыпчак айдоосунда кор болот». «Кара шаар Камбылды какшатып», «арабалап алтындан салык алып», «олжосу ак сарайга сыйбайт». Ал эми ошол доордогу тарыхый-турмуштук кырдаалга көз жүгүртүп, реалдуу талдоого алсак, Курманбектин жогоркудай кыймыл-аракети тескери бааланбайт. Калмак сыяктуу күчтүү душман босогоңдо турганда бейкапар жатып алуу эр жигиттин иши эмес. Согуштун иши – согуш. Кырчылдашкан кармашууда адам өмүрү кылыч мизинде турат. Кан төгүүлөрдүн, чабылып-чачылуунун болушу мыйзамдуу көрүнүш. Ал эми жеңилген тараптан алым алуу, салык жыйноо өз доорунда демейдегидей эле иштерден болуп эсептелген.

Чын-чынына келгенде ата-баланын бузулушу, Тейитбектин келишпес кыянатчыл душманга айланышынын түпкү тамыры башкада. Курманбектин атанын өзүмчүлдүккө негизделген эркинен чыгып, өз алдынча жашоого, өзүнчө бийлик жүргүзүүгө умтулушу. Атасы кудалап койгон кызды албай, алыстан жар издеп, каалаганына үйлөнүшү. Сарыкунан-

дын айтуусунда ата, баланын ортосунда конфликтинин курчушуна Курманбектин энеси өлүп, Тейитбектин жаш аял алышы, эрке токолдун «эртели-кеч эбиреп», ортого бузукулук салышы да себепчи болгон.

Тейитбектин Курманбекке ат бербей коюшу ата-баланын ортосундагы майда-барат турмуштук таарыныч эмес, социалдык тепкичке көтөрүлгөн орчундуу карама-каршылык. Ал Сарыкунандын вариантынын башатында эле ачык мүнөздөмөгө ээ болот. Мында окуя Курманбектин атамдын Телторусун сурап келгиле – деп кырк жигитин жиберипши менен башталат. Тейитбек кырк жигитке өз баласына ичи кара, дили катуу душманчылыгын ачык билдирет.

Курманбектен кутулсам, кубангандан той кылып, табасы кана тургандыгын жашырбай айтып, жигиттердин үрөйүн учурат. Тейитбек баласы гана эмес, анын үй-бүлөсүнөн да өч алууну эңсейт. Курманбек өлсө, «Канышайдай бейбакты кара кулга никелеп», баласын күч-карууга жеткирбей, «күн көрсөтпөй желкелей» тургандыгын айтып, өз сөзүнөн ка ниет алат. Чалдын сөзүн угуп, азат бою тик туруп, кыжыры кайнаган жигиттер атты тартып алып кетсеки деген ойго келишет. Бирок ата-баланын ортосуна кийлигишүүдөн ыйбаа кылып, аттанып кетишет. Мусулманкуловдо, Шамшыда Курманбектин энеси «атты тартып алып мингиле» деген кенеш берет. Курманбек бара жатып, «атанын кусуруна калбайын» – деп аттын башын бурат. К. Акиевдин вариантында бул эпизодго чейин бир нече окуялардын тизмеги баяндалат. Курманбек кыргыз, кыпчак элинен кырк жигит, курал-жарак камдап, «кор болгон кыргыз, кыпчактын калмактардан өткөн өчүн, кеткен кегин алуу үчүн сапарга аттаналы» – деп, кырк жигитине кеп-кеңеш курушунда чыгарма башталат. Калыкта элдик баатырдын калмактар менен урушушунун мотиви ачык мүнөздөлгөндүктөн, анын күрөшү эл кызыкчылыгынан, алардын мүдөөсүн коргоодон келип чыккандыгы күдүк туудурбайт.

Кыскасы, Курманбектин сапарга аттанышына «көмөлөнүп жыгылып» шейит болуп «көмүлбөй калган» кыргыз сөөгү, калктын өткөн өчү, кеткен кеги, ар жыл сайын тынчтыпай олжолоп турган калмак төбөлдөрү Экез менен Дөлөндүн ыза, кордугу себепчи болот. Анын оюн кырк жигит колдоого алып, жортуулга даяр экендигин билгизишет. Ал эми элдик баатырдын калктын өткөн өчүн, кеткен кегин кубалап жортуулга чыгышы эпостун табиятында эрен-төрөнү жок салттуу көрүнүш.

Эпосто эскерилген жер, суу аттары эпикалык гана жүктү көтөрүп турбайт, тарыхый-турмуштук негизи да бар. Эпос боюнча кыргыз, кыпчактын ханы Тейитбектин хандыгы Анжиян багытында болуп, ордосу Жазыда жайгашкан. Бул аталыш Кыргызстан, Өзбекстандын аймагынан азыр да кездешет. Алсак, Өзгөн районунун аймагындагы дарыя, мурунку совхоз, Өзгөн менен Ат-Башынын ортосундагы ашуу, Өзбекстандын Анжиян, Фергана областарынын ортосунда жайгашкан чоң аймакты эле-

ген чөл, Фергана областынын району ж.б. Языван чөлү Анжыян менен Кокондун ортосунда жайланышкандыгын көңүлгө тутсак, ага эпостогу:

Анжыяндын астында,
Кең Кокондун башында,
Тейитбектин ордосу
Тегиз талаа Жазыда –

деген маалымат шайкеш келип турат. Ал эми, бул чөлкөмдү илгертеден эле ичкилик кыргыздар мекендеп келгендиги, азыр да Языван районунда жана ага чектеш аймактарда кыргыздын жоокесек, чапкылдык, бостон, найман, канды, тейит ж.б. урууларынын өкүлдөрү жашап тургандыгы кызыктуу факт. Ошондой эле, азыркы Казакстандын аймагында жайгашкан Түркстан шаарынын орто кылымдардагы аталышы да Жазы (Яссы) болгондугу белгилүү.

Эпостогу маалыматка караганда Курманбектин заманындагы Жазы шаары азыркы Өзбекстандагы Языван чөлүнүн аймагынан орун алган болот. Бул жерден илгери улуу Жибек жолунун тармагы өтүп, Орто Азия мамлекеттери менен Чыгыш Түркстанды бириктирип, тогуз жолдун тоомуна жайгашкан чөлкөм болгон. Кашкар шаары, Кашкар кандыгы, же жалпы кашкарлыктар менен кыргыздар улуу Жибек жолу аркылуу соода-сатык, экономикалык жагынан байланышып, алардын согуштук, саясий жөрөлгөлөрү менен илгертеден эле тааныш болгон. Айрым учурда кашкарлыктар кыргыз, казактарды колдоого алып, могол, калмак төбөлдөрүнө биргелешип согушуп тургандыктарын жогоруда белгилеген элек. Натыйжада Курманбектин төрөлүшү, чоңоюшу, жортуулга аттаныш башаты негизинен ушул чөлкөмдө өткөн өндүү. Эпос боюнча ошол мезгилде калмактар Кара шаар Камбылды (Комул) ээлеп турган болот. Кара шаар – Камбыл калмактардын ата-бабасы мекендеген эзелки жери эмес, «калмактын жаңы жери». Бул К. Акиевдин вариантында ачык эле белгиленип, тарыхый маалыматтарга шайкеш келип турат. Курманбек Ала Жууку, Алайды ашып, Кашкар аркылуу өтүп, калмактардын Жаңы жери Камбылга жортуул жасайт. Камбыл – бул Комул же Хами – Чыгыш Түркстандагы шаарлардын бири. Мурда өз алдынча өлкө болуп турган. XV кылымда (1421-жыл) моголдордун державасына кошулгандан кийин да өзүнүн саясий өз алдынчалыгын, тарыхый-маданий турпатын сактап кала берген. Кичинекей Комул бектиги 100 жылдан ашуун мезгилде Ойрот, Могол жана Кытай хандыгы үчүн талаш-тартыштын, чырдын башы болуп келген. Алар өз алдынчалыгын сактап калуу максатында ойроттор менен жалпы тил тапкан өндүү. Ойроттор да өз кызыкчылыгы үчүн аларды пайдаланып, бул жерге отурукташып, өз позициясын чыңдоого аракеттенген көрүнөт. К. Акиевдин вариантында белгилүү даражада жогоркудай тарыхый окуянын изи жатат, Курманбектин бул жолку жортуулу жемиштүү аяктайт. «Корун хандын барында» «кыргыз ме-

нен кыпчакты эки кабат чаап алып», олжого тунган Экез баатыр Дөлөндүн кур намысынын курманы болуп, 80 жашта экендигине карабай, сексейип Курманбек менен жекеме-жекеге чыгып, каза табат. Дөлөн кабыргадан кылыч жеп, калмактарды аралап качып берет. Ушундай жагдайда калмак каны аргасыз болуп, Элбек чеченди элчиликке жиберип, 60 нарга алтын, күмүш зер жүктөп, 60 ак боз ат айдап келип, алдына түшүп, жыл сайын алым төлөмөккө макул болуп, Курманбек менен жарашып, аны элине узатат.

К. Акиевдин вариантында Курманбектин калмактардан келе жатып, кабарын угуп жолун тосуп жаткан Кашкардын каны Аккан менен достошушу «Калмак-кырчын» тарыхый уламышы менен тикеден-тике үндөшүп, анын эпостон эл кыялынын туундусу, же эпикалык ой жүгүртүү, кыялдануу катарында гана орун албастан, тарыхый-турмуштук негизи бар реалдуу окуядан болуп саналат. Ал эми эки хандын достошушу эки адамдын бири-бирине ыклас койгон жылуу мамилесинин чегинде гана түзүлбөстөн, эки элдин, эки мамлекеттин ички, сырткы коопсуздугун сактоодон, калк кызыкчылыгын коргоодон келип чыгат. Кашкар хандыгы тогуз жолдун тоомунда жайланышып, туш-туш жактан көз артып, тынчы кеткен аймактан болот.

Курманбектин Тейитбектен «кыргыз, кыпчактан тандап кыз алсын» дегенине болбой, жанына Зайырбекти баш кылып, кырк жигитин алып, Үргөнчтүн суусун кечип өтүп, өз мезгилинде беттешип астынан киши чыкпаган Оогандын ханы Бакбурканды аттан түшүрө сайып, кербенчиден кабарын угуп, ашык болуп калган Канышайга үйлөнүшү – ата-баланын ортосунда карама-каршылыктын курчушуна себеп болот. Баласынын «өзүм кыргыз, кыпчактын ханы болсом, Кашкардын ханы Аккан досум болсо, Оогандын канынын кызын алсам, калмактан жылда алым алып турсам, атамдын жанынан чыкпай жатканча, калмакка жакын Аккан менен канатташ коргон салдырайын» – деп өзүнчө коргон курдурушу Тейитбектин аталык мээримден таза ажырап, чыныгы душманга айланышына түрткү болот. Курманбектин калмакка жакын жерден (Мусулманкуловдо калмак ээлеп турган аймактан) өзүнө коргон курдурушу бардык варианттардан орун алгандыгына караганда, жогоруда белгилегендей, чыгарманын мазмундук өзөгүндө тарыхый-турмуштук негизи бар алгачкы окуядан болуу керек.

Эгерде башка варианттарда окуя Курманбектин атасынан ат суратып 40 жигитин жиберилинен гана башталса (унутулуп, же кыскартылып айтылышы ыктымал), К.Акиевде болсо ага чейин окуянын даярдалып барышы оң каармандын бул же тигил кыймыл-аракетинин адилеттүүлүгүнөн күмөн туудурбайт. Курманбек Кашкар жерин аралап, Кара шаар Камбылга жортуулга бара жатканда кырк жигити ээн баштык кылып, тынч жаткан элди бүлдүрбөөгө чакырат. Калмактарга ууруларча капыс-

тан басып кирбестен, аларды көрүп качып жөнөгөн кароолчусун токто-туп, өзүнүн ким экендигин жана келген себебин ачык түшүндүрөт. Өзүнүн өткөндө «өлгөн элдин канын кууп», «тирүүлөрдүн түгөнбөс кайгы-зарын кууп» келгендигин, өчү «коломолуу кол жыйнап, кыргызды чаап олжо алган» Экез менен Дөлөндө экендигин айта келип, «арманы жок камын-сын» деп, 12 күнгө мөөнөт берет. Согуш талаасында да салттуу баатырлык жөрөлгөнү сактап, калмак төбөлдөрүн жекеме-жекеде жеңип, аларды өзүнө баш ийдирет. Анын калмактан 60 нарга жүктөлгөн алтын-күмүш зер, 60 ак боз ат алып, жыл сайын алым төлөп турууга милдеттендирип кайтышы чекилик эмес, өз мезгилиндеги жоокерчилик замандын жол-жобосуна, мыйзамына шайкеш келип турат. К.Акиевде да Курманбектин калмакка барар мөөнөтүнөн үч ай өтүп, Телтору атты, ак олпокту сура-тып, атасына 40 жигитин жиберет. Бул вариантта Тейитбектин өз бала-сына ниети чындап карарып, душманчылыкка өтүшү өтө бир ишенимдүү жана таасын баяндалат. Бекеринен эл арасында каардуу, кара ниет ата-ларга «Тейитбектей», «Тейитбекче» деген ылакап сөз айтылып калбаса керек. Ал өз баласына башка адам да ыраа көрбөгөн жамандыкты каалайт. «Алтын ооз дарбазасы талкаланып», өзү калмак колунан каза таап, душмандын үстөмдүк жүргүзүшүн ниет кылат. Бул Тейитбектин 40 жигитке айткан сөздөрү менен бекемделет.

Калмактардын Курманбектин коргонун курчап алышы, түнүндө оң каармандын түш көрүп, бир мүшкүлдүн башына түшөөрлүгү жөнүндө аян бериши, элдик баатырдын башына кыйынчылык түшүп, ордосу курчоодо калганында бир туугандай бапестеп алып жүргөн 40 жигиттин оюна бузук түшүп, майданга кошо аттануудан баш тартышы, жоолашууда ишенимдүү Телторусу астында жок, жөлөк кылар жолдошу жанында жок, жараткандан жалгыз болуп калганына арман кылып, ичине кайгы-капа толуп, ошентсе да өзүнө-өзү кайрат берип, уй түгүндөй көп калмакка каршы бет алышы, согушта душманды алдына салып кууп, канчалык баатырлыкты көрсөтсө да, минген атынын жараксыздыгынан Дөлөндөн (же Корундан) найза жеп жарадар болуп, канга боелуп, как талаада кансырап жаткан жеринде Аккандын үстүнөн чыгышы, негизинен бардык варианттардан орун алган алгачкы окуядан экендигине карабастан, анын чечилиши ар башка.

Вариант демекчи, азыр эпостун толук 3 нускасы бар: Мусулманкуловдуку, К.Акиевдики жана анын шакирти – Сарыкунандыкы. 1958-жылы Тажик Республикасынын Жерге-Тал районунда жашаган М.Каландаровдон Кыргыз Мамлекеттик Университети тарабынан уюшулган фольклордук экспедициянын катышуучулары «Курманбек» эпосунун үзүндүсүн (360 саптан турат) жазып алышкан. Өз учурунда бул нуска менен таанышуу мүмкүнчүлүгү түзүлүп, иликтөө ишине пайдаланылган. Негизинен бардык варианттардын мазмундук нугу, чагылдырылган доору, окуясы,

каарман-персонаждары окшош. Негизги окуя Курманбектин калмактар менен согушунун айланасында жүрүп, калгандары ошонун тегерегине топтолуп, негизги баатырдык теманын жүзөгө ашышына көмөчүлүк милдетти аткарат. Ал эми бардык варианттардын салмагы, көтөргөн жүгү бирдей эмес, көркөмдүгү да өйдө-төмөн. Ал айтуучунун жеке эрудициясына, өнөрканалык өзгөчөлүгүнө, талант өлчөмүнө карата чечиле турган маселе. Ар биринин өзүнүн орду, өзгөчөлүгү бар. Шамшы комузчунун варианты Мусулманкуловдукуна көбүрөөк жакын. Жогорку эки нускада жана Сарыкунанда Курманбек жаратынан айыгып (Шамшыда Ун шаарынан келген эки дарыгердин, Сарыкунанда Мерген, Дербен табыптардын, Молдобасанда капыстан пайда болгон эки кыз, эки жигиттин), Аккан досун ээрчитип кубаныч менен элине кайтат. К. Акиевде Курманбек жаратынан каза табат.

Сарыкунандын Борбордун коруна тапшырган варианты бир топ көлөмдүү, негизинен көркөмдүү да, көзгө толорлук. Айырмалуу окуялары да арбын. Баяндоо ыкмасы да ар түрдүү. Окуялары жагынан Молдобасан менен Шамшынын вариантына үндөшүп кеткен жерлери да бар. Негизинен К. Акиев айткан вариантка көбүрөөк жакын. Мындан Сарыкунандын бир эле эпизоду (Курманбек жарат алгандан кийинки окуя) эки башка баяндалышынын себеби эмнеде деген суроо туулат. Бизге азыр Токтогулдун кандай мазмунда айткандыгы белгисиз. Калган колдогу үч варианттын окуясына караганда Курманбек душман колдуу болуп өлбөстөн, тирүү калат. Ал эми элдик баатырдын өлбөй тирүү калышы калктын ой-тилеги, мүдөөсү, башкача айтканда, элдин учкул кыялында өлбөс-өчпөс түбөлүктүү каарманды жаратышы менен шартталат. Чыгарманын жаралыш башатында ушул эле мазмунда айтылып жүргөн көрүнөт. Тилекке каршы, калк Курманбекти тарыхый инсан катарында карап, айрым жерлерди, дөбөчө, кокту-колотту жана эстелик жайын ага байланыштырып айтып жүргөндүгүнө карабастан, анын өлүмү жөнүндө (балким өз ажалынан эле өлүшү да ыктымал) тарыхый маалымат орун албайт. Ошондуктан, Курманбектин өмүр жолу тууралуу эпоско чагылышкан бул окуяны эпикалык кыялдануу катарында гана кабыл алуу орундуу болот.

Албетте, калктын түшүнүгү, ой-сезими, көз карашы же эпоско чагылышкан салттуу мотивдердин өзгөрүшү, жаңыланышы мыйзамдуу көрүнүш. Калыкты эпостордун ийине жеткире айткан таланттуу айтуучу гана эмес, жаратуучу катарында да бааласак, өзүнүн туура баасын алган болот. Ал «Курманбекти» айрыкча чегине жеткире айтып, эпостун классикалык формасын түзгөн. Мында бүдөмүк ой калтырып, өз ордун таппай калган бир да эпизод, бир да окуя, бир да мотив, ашыра айтсак, өз ордунда болбой калган сөз да жок. Уйкаштык бир кылка жазгы кара жамгырдай төгүлүп, бири-бирине кыналышып, талант күчү, көркөм сөздүн

кумарлуу сыйкыры тамшандырып, таң калтырып турат. Ой жагынан терең, композициялык структурасы тыкан, өтө майдалап, окуяны созо берген тажатма баяндоолор орун албайт. Ал эми калктын патриоттук духун, өз эркиндигин коргоодогу баатырдык көрүнүш, ички ыдыроодон, сырткы душмандын баскынчылык жортуулдарынан элдин көтөргөн оор жүгүн, азап-тозогун жалпылаштырып өз башына топтоп турган элдик баатырдын образын түзүүдө Калыктын чеберчилиги артыкча десек ашыра чапкандык эмес.

Бул варианттын дагы бир өзгөчөлүгү – өз доорундагы коомдук-социалдык мааниси бар проблеманы көтөрүп чыгышында турат. Натыйжада, Курманбектин жашоо жолунун трагедия менен аякташы жөн-жай кокустан кирген эпизод эмес, өз аймагына бир канча орчундуу маселелердин башын бириктирип турат. Сырт жагынан алганда элдик баатырдын душман колунан ажал табышына астында жарактуу атынын жоктугу себепчи болгондой сезилет. Кылдат көз жүгүртсөк, Курманбектин согуш майданындагы ажал тапкан трагедиялуу тагдыры жөн-жай эпикалык окуя эмес, өз доорунун тарыхый шартында калктын ой-сезимин ээлеп, үмүт-тилегин, учурдун проблемасын өз аймагына батырып турган реалдуу маселе. Анткени, Калыктын вариантында ата баланы, кошуну өз баатырын колдобой, ич ара бытырап, ыдыраган калкты ынтымакташып биригүүгө, элдик каармандын тегерегине топтолуп, калк эгемендүүлүгүн, өз алдынчалыгын коргоого чакыруу идеясы ачык көтөрүлөт. Курманбек канчалык баатыр болсо да, ич ара ынтымактын жоктугунан уй түгүндөй көп калмак каптап киргенде катуу жарат алып, согуш талаасында жалгыз калып, каза табат. Бул бир гана Курманбектин трагедиясы эмес, калктын жалпы трагедиясы. Ушул маселени бөтөнчө курч койгондугу менен Калыктын варианты башкалардан айырмаланып турат. Элдик баатырдын каза табышы башка нускалардан орун албагандыгына караганда, К. Акиевдин айтуучулук жаңычылдыгынын, жаратуучулугунун жемиши болушу да ыктымал. Анткени, эл азаттыгы үчүн башын өлүмгө сайган баатырдын өмүр жолунун кайгылуу аякташы чыгарманы бир топ жогорку тепкичке көтөргөн. Биринчиден, калмак төбөлдөрүнүн жортуулдары кыргыздарга оор жоготуу, кайгы-зар, чабылып-чачылуу алып келгендигинин реалдуу картинасы түзүлгөн, жомоктук ыкма артка сүрүлгөн. Экинчиден, Курманбектин өлүп бара жатып Акканга айткан керээзи, артында жетим калар алты жашар баласынын, алган жары Канышайдын, башчысыз калган калкынын тагдырын, келечегин ойлоп тынчсызданышы, бир уядан жалгыздыгына арман кылган мундуу монологу, кайгыга толгон ой толгоолору, дегеле элдик баатырдын жарадар болушу, шейит өлүм табышы айтуучу тарабынан өтө бир көркөм, элестүү, чоң чеберчилик талант менен тартылып, угуучулардын сезимине жеткире баяндалган эпизоддон болуп, чын көңүлдөн өз баласына кыянаттык кылган таш боор

атага жана элдик баатырдын башына кыйынчылык түшүп, жоо босогодо турганда өз баштарын калкалап, Тейитбектин этегине тыгылган кырк жигиттин чыккынчылыгына наалат айтасың да, биригүү, ынтымакташуу зарыл экендигин туйгандай болосун.

Кыскасы, калктын жүгүн көтөрүп жүргөн оң каармандын кайгылуу жагдайда ажал табышынын эпостон орун алышы бытыраган элдин ынтымакка, бир түндүк көтөрүп, баш кошууга чакырган доордун үнү азыр да өзүнүн актуалдуулугун жоготпогон ошол мезгилдин талабы. Калктын варианты өз заманынын коомдук-социалдык проблемасын көркөм сөздүн күчү менен калкка жеткириши менен баалуу да, күчтүү да.

Эпостон баатырдык тема менен катар үй-бүлөлүк тема да орун алып, чыгармада көтөрүлгөн идеяны жүзөгө ашырууда бири-бирине эриш-аркак, Курманбектин үйлөнүп (Молдобасанда перини кызына, Шамшыда Ун деген шаардан качып келген аялга, Калыкта Оогандын каны Бакбуркандын кызына), эркек балалуу болушу бардык варианттарга таандык жалпы окуя. Жалпысынан алганда Канышай баатырга тете жар. Молдобасан, Шамшыда да Курманбек жаман түш көрүп, кооптонуп турганда жакшылыкка жоруп, алдын ала көөдөнүнө дүрбөлөң түшүрбөй, көңүлүн көтөрөт. Уй түгүндөй көп калмак ордосун курчап алып, алган жарынын өлүмгө тике бараткандыгын туюп турса да, атын жетелеп келип аттандырып, эрдикке шыктандырат.

Ал эми жети жашар уулунун атасынын башына кыйынчылык түшкөндүгүн, абалдын оордугун, өлүмгө башын сайып бара жаткандыгын толук баамдап: «Мени кошо ала кет, канжыгаңа чала кет, кылычташкан кыргында жаныңа өбөк болоюн, азабым болсо көрөйүн, ажалым жетсе өлөйүн» – деп зар какшап суранып турушу, каргадай баланын өтө бир оор ишти аткарууга моюн сунушу Ата-Журт милдети, Ата карызы чоңбу, кичинеби, ар бир адамга жүктөлгөн ыйык парз экендигин көтөргөн азыркы мезгилдин үнү менен айкалышып турган орчундуу идеядан.

Канышайдын образы жоокерчилик доордо түзүлгөн аял-каармандардан өзүнүн реалдуулугу, коомдун кийинки баскычтарындагы түшүнүк, көз караштарды чагылыштыра түзүлүшү менен айырмаланат. Анын керт башында баатырдык сапат жок. Бирок аялдын жеке кызыкчылыгы, кайгы-капасы Курманбектин баатырдык күрөшү менен терең айкалышат. Жарынын демине-дем, күчүнө-күч кошуп, бардык жан дили, чын ниети менен колдоого алат. Канышайдын акылмандуулугу, кайраттуу токтоолугу калмактардын басып киришинде ачык көрүнөт. Каргадай баласы менен оор күндө каларын, жарынан ажыраарын алдын ала туюп турса да, жеке керт башынын камын жеп, жолун тоспой:

Кылкылдаган калмактан
Кыраан элең шашпагын –

деп Курманбекти күрөшкө шыктандырып, женишке үндөйт. Эпосто Канышай ажарлуу, сезгич, акылдуу, өз жарына берилген туруктуу жар, мээримдүү эне катарында сүрөттөлөт. Дегеле эпостогу салттуулукту түбөлүк бузулбай турган эреже катарында кароого болот. Эл оозеки чыгармачылыгынын мазмуну да, формасы да өзгөргүч келет. Натыйжада, эпикалык чыгарманын өсүү жолунда салттуу окуя, мотивдер гана эмес, поэтикалык ыкма, каражаттары да өзгөрбөй бир ордунда токтоп калбайт. Алардын жаңыланышы, өсүп-өнүгүшү мыйзамдуу көрүнүш. Мунун мисалы катары жогорку эле окуяны алсак болот. Кыргыз эли жоокерчилик доорду башынан өткөрүп турган мезгилде баатырдын артынан жарынын жанын кыйып, кошо өлүшү кубатталган эмес. Турмушта деле, дин окуусунда деле өзүн-өзү өлтүрүү терс көрүнүш катарында бааланып келген. Муну кыргыз фольклорунан учураган фактылар менен бекемдөөгө болот. «Манас», «Семетей», «Кожожаш» эпосторунда өлгөндөн калган туякты сактап калып, тууруна кондуруу, баланы атасынын жолуна салуу, ошого карата тарбиялоо баатырдын жарынын мойнуна жүктөлөт. Каныкей да, Айчүрөк, Зулайка да баатырдан калган туякты канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай, алпештеп чоңойтуп, баралына келгенде эли-жерин таанытат, атанын аягына жеткире албай кеткен баатырдык күрөшүн аягына жеткирүүгө, душмандан өч алууга, из салып кеткен жолун улантууга шарт түзүшөт. Ал эми чыгыш, коңшу элдердин адабий, оозеки чыгармачылык традициясынын оозеки түрүндө жана китеп аркылуу кыргыз элине акырындык менен тарай башташы Калыктын чыгармачылык өнөрканасына да өз таасирин тийгизген өндүү.

Албетте, эреже катарында кылымдар бою калыптанган салттуулукту бузуу акынга оңойго турбаган өндүү. Муну ырдын текстинде бири-бирине карама-каршы ойлордун орун алгандыгы менен аныктоого болот. Анткени, элдик баатыр калмактарга каршы аттанарда өзүн ээрчиген баласын жооткотуп, Канышайдын мойнуна өтө жооптуу милдетти тагат. Кокустан мерт болсо, айнектей бетине так салып өзүн кыйноого салбоону суранат, бүткүл калктын камын көрүп, калааны башкарып туруусун керээз кылып калтырат. Ал эми көзү өткөн маркумдун акыркы сөзүн аткаруу тирүү үчүн парз эмеспи.

Тексттин ушул эле жериндеги:

«Курманбек өлдү» дегенде,

Канышай өлөр мен үчүн –

деген Курманбектин сөзү анын мурунку оюна карама-каршы келип турат. Ырдын текстине жогоркудай бири-бирине кайчы ойлордун орун алышы жогоруда белгилегендей, кыргыз оозеки чыгармачылыгында калыптанып калган туруктуу салттуулукту бузуу кыйынчылыгынан келип чыккан кемчиликтен. Бирок, кантсе да кыргыз поэзиясына чыгыш адабиятынын салттарынын кире башташы кыргыз поэзиясы үчүн жаңычылдык көрүнүш экендигин жокко чыгарууга болбойт.

Курманбек менен Аккандын досчулугу эки жээкти бириктирип турган көпүрө сымал эки калктын жакындашуусуна өбөлгө түзүп, данакерлик милдетти аткарып турат. Мусулманкул, Сарыкунан, Шамшынын варианттары боюнча ал жөнүндө чыгарманын башында эскерилбейт. Жарадар болуп ай талаада жаткан Курманбектин үстүнөн Аккандын чыгышында гана белгилүү болот. Бирок, эки достун сүйлөшүүлөрүндө алардын мурунку байланыштары тууралуу маалымат орун алат. К. Акиевде достук темасы башатынан баштап, окуянын аягына чейин уланат. Дегеле кайсы нускада болсо да Аккандын кара кочкул канга боёлуп, таанылгыс болуп жаткан Курманбекке жасаган мамилеси, далбастап жүгүрүп, дарыгерге бүткүл дүр-дүнүйөсүн, астындагы тулпарын, ээлик кылган шаарын, такты, таажысын да тартуулап, досун айыктырып алыш үчүн жан-алакетке түшүшү, ички ой толгоолор, кайгы-капа менен айтылган сөздөрү, Курманбек ажал тапса, өзүнө канжар уруп, досунун артынан кетүүгө даяр турушу чыныгы досчулуктун үлгүсүн түзүп, угуучулардын ички сезимин козгоп, күчтүү тартылган эпизоддон. Бардык вариантта тең кыянатчыл таш боор ата – Тейитбек (Мадалкан) киши колдуу болуп каза табат.

К. Акиевде элдик баатырдын жаратынан сакая албай өлүшүнөн улам окуянын аякташы да айырмалуу. Дегеле, эл кыялында оң каармандын Ата-Журт азаттыгы, көз каранды эместиги үчүн жүргүзгөн адилеттүү күрөшү түбөлүктүү өлбөс-өчпөс. Бул эл оозеки чыгармачылыгында кеңири тармак жайган салттуу мотивден болуп, «Курманбек» эпосунан да орун алат. Калык Акиевде Курманбек калмактар менен салгылашууда шейит өлүм болсо да, элдик баатырдын күрөшүн улантып, Ата мурасын, ордун баса турган туяк калат. Мында баланы чоңойтуп, тууруна кондуруу, баатырдык ишке жолдомо берүү Курманбектин досу Аккандын мойнуна жүктөлөт. Аккан: «Жетилтип туруп, калмактан досумдун кунун кууймун» деп, Сейитбекти өзү менен кошо алып кетишинде окуя аяктайт.

Тейитбек эпосто терс каарманга мүнөздүү бардык жаман сапаттарды өз аймагына камтып, ички душмандын жүгүн толук көтөрүп турат. Өз баласына таш боор, кара ниет, өз элине күйүмү жок өзүмчүл адам катарында мүнөздөлөт. Бардык нускалардан орун алып, бирдей эле мүнөздөмөгө ээ болгондугуна караганда эпостун мазмундук өзөгүндө алгачкы каармандардан болуп, толук түзүлгөн деп эсептөөгө негиз бар. Ал эми калмак төбөлдөрүнүн жалпылаштырылган прототибин берген Корун, Экез, Дөлөндөр бардык турпаты, кыймыл-аракети, кылган иштери менен сырткы душмандын жүгүн аркалап турат. Калмак хандарын толук эпикалык каарман катарында гана баалоого да болбос. Белгилүү деңгээлде эпоско тарыхый, реалдуу калмак төбөлдөрүнүн өмүр баянындагы айрым окуялардын чагылышы да ыктымал. Бирок, Курманбек тараптагы кайсы калмак ханы менен урушкандыгын айтуу кыйын. Неги-

зинен калмак хандарынын образы кыргыз фольклорунда «калмак доору» аталып, эл эсинде чоң из калтырган мезгилдеги баскынчылардын кулк-мүнөзүнө, кылык-жоругуна ылайык эпикалык чыгарманын алкагында эле түзүлгөн.

Жыйынтыктаганда «Курманбек» эпосу – бул XVI–XVII кылымдардын аралыгында жашап, анын калмак төбөлдөрү менен болгон согушу эл эсинде, тарыхый маалыматтарга өз изин калтырган Курманбек аттуу тарыхый инсандын тегерегинде айтылган аңыз-аңгемеден, тарыхый уламыштан ири эпикалык чыгарманын деңгээлине көтөрүлгөн баатырдык-тарыхый эпостун классикалык үлгүсү. Чыгармадагы элдик баатыр Курманбектин Ата Журт, Ата Мекен эгемендүүлүгү, азаттыгы үчүн аңсезимдүүлүк менен өлүмгө жалтанбай барган эрдиги бизге да, бизден кийинки муундарга да үлгү.

ДАРОО ҮЧ КИТЕП

Акын кыздарыбыздын алдыңкы катарында келаткан Чолпон Субакожоева жыл соңунда «Турар» басмасынан дароо үч китеп чыгарды. Бири, «Кудайдан «лицензия» алгандар» (142 бет) аттуу китеби, анда акындын соңку ырлары, түрмөктөрү жана пьесасы камтылса, эки китеби казак элинин «улут акыны» аталган Есенгали Раушановдун ырлар жана прозалык чыгармаларынын котормосу. Ал, «Жүрөгүмдөсүң ак илегилек» (268 бет) проза, «Жалгыз жалбырак термелип, жүрөгүмдү эзбечи» (133 бет) поэзия жыйнактары.

Кандай десек да Чолпон азаматтык кылды, өз китебин да, боордош элибиздин мыкты калемгеринин чыгармаларын да бирдей чыгарып, эки элдин адабиятына данакерлик жасады. Е.Раушанов кыргызча китептеринин сапатына да, которуу деңгээлине да жогору баа берип ыраазычылыгын жолдоп жиберген экен, биз да боордош калемгерибизге дагы да чыгармачылык ийгиликтерди каалайбыз.